

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Х р е с т о м а т і я

*За загальною редакцією доктора політичних наук
К. О. Ващенко*

Київ
2014

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентові України
(протокол № 298/10-8 від 20 грудня 2012 р.)*

Упорядники:

С. В. Загороднюк, кандидат наук з державного управління;

О. Л. Євмешкіна, кандидат наук з державного управління;

В. В. Лещенко, кандидат наук з державного управління.

Рецензенти:

Т. Е. Василевська, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри філософії і методології державного управління Національної академії державного управління при Президентові України;

П. І. Надолішній, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування Одеського регіонального інституту державного управління, заслужений працівник освіти України.

Методологія наукових досліджень з державного управління : хрестоматія / упоряд. : С. В. Загороднюк, О. Л. Євмешкіна, В. В. Лещенко ; за заг. ред. д-ра політ. наук К. О. Ващенко. – К. : НАДУ, 2014. – 180 с. – (Бібліотека науковця).

Хрестоматія підготовлена в межах науково-дослідних робіт “Науково-практичні засади управління знаннями в галузі науки “Державне управління” (ДР № 0112U002446) та “Інформаційно-комунікативне забезпечення розвитку галузі науки “Державне управління” (ДР № 0112U002445) за комплексним науковим проектом “Державне управління та місцеве самоврядування”.

Розрахована на виконавців науково-дослідних робіт, слухачів магістерських програм освітньої галузі “Державне управління”, докторантів, аспірантів, здобувачів, а також широке коло читачів, які цікавляться методологією наукових досліджень із державного управління.

УДК 001.89/.001.891:35(75.8)

Зміст

ВСТУП	6
-------------	---

I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГАЛУЗІ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ”

<i>В.Д.Бакуменко, В.М.Князєв, Ю.П.Сурмін. МЕТОДОЛОГІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ</i>	7
Методологія як інтегральна система знань регулятивно-діяльнійної природи	7
Методологія державного управління: специфіка структурного бачення	9
Системно-синергетичний генезис методології державного управління	14
<i>А.Ф.Колодій. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ”</i>	18
<i>В.Д.Бакуменко, С.О.Кравченко. АНАЛІЗ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ</i>	27
<i>В.О.Гусєв. ДИСКУРС МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ</i>	33
Методологічні підходи дослідження	33
Методологія науково-технологічного передбачення розвитку соціально- економічних систем (форсайт)	40
<i>Ю.П.Сурмін. МЕТОДОЛОГІЯ ГАЛУЗІ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ”</i>	42
Системна модель науки та її можливості у підвищенні ефективності науково-дослідної діяльності	42
Напрями вдосконалення організації досліджень з державного управління	46
Проблеми тематичної політики в галузі науки “Державне управління”	50
<i>В.Г.Афанасьєв. СИСТЕМНОСТЬ И ГНОСЕОЛОГИЯ</i>	53
О системном подходе в познании	53
1. Проблема познания целого	53
2. Целое, целостная система	53
3. Внутреннее строение и функционирование системы и их исследование	54
4. Взаимодействие системы со средой	56
Системность, целостность форм познания	58
Научная теория и системность	58
1. Компоненты научной теории	58
2. Структура, функции и среда научной теории	62
Анализ и синтез - средство познания целого, целостной системы	65
1. Сущность и единство анализа и синтеза	65
3. Системный анализ	70
Моделирование систем	71
Сущность и основные этапы моделирования	71

<i>И.Д.Андреев.</i> ДИАЛЕКТИЧЕСКАЯ ЛОГИКА	73
Доказательство в диалектической и формальной логиках	73
Логика формирования и развития научной теории	77
1. Сущность научной теории и логика ее формирования	77
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАУЧНОЙ ТЕОРИИ	81
1. Теория как особая форма научного познания	81
2. Научная теория как идеализированное отображение действительности	83
3. Цели и функции научной теории	83
4. Основные типы научных теорий	85
<i>К.Р.Поппер.</i> ДЕДУКТИВНАЯ ПРОВЕРКА ТЕОРИЙ	88
Некоторые структурные компоненты эмпирической теории	88
Причинность, объяснение и дедукция предсказаний	88
Строгая и численная универсальность	89
Строго универсальные и строго экзистенциальные высказывания	90
<i>Г.М.Добров.</i> НАУЧНЫЕ ШКОЛЫ В СТРУКТУРЕ ПОТЕНЦИАЛА НАУКИ	92
Научная школа как объект изучения	92
Научный лидер и его характерные черты	93
Отличительные признаки научной школы	94
<i>О.Ю.Оболенський, М.К.Орлатий, Ю.П.Сурмін та ін.</i> ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	97
Методика роботи з друкованими літературними джерелами	97
Інформаційне забезпечення наукового дослідження	99
Якість та ефективність наукових досліджень, їх критерії	101

II. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

<i>О.І.Кілієвич, О.В.Мертенс.</i> ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ	103
<i>Д.Л.Веймер, Е.Р.Вайнінг.</i> АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ І СПОРІДНЕНІ ПРОФЕСІЇ	105
<i>К.О.Ващенко.</i> ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОГНОЗ	106
Сутність політичного аналізу та прогнозу в сучасних теоретичних та прикладних дослідженнях	106
Місце понять “політичний аналіз” і “політичний прогноз” у структурі сучасних теоретичних та прикладних досліджень	106
Системність як показник цілісності та наукової обґрунтованості політичного аналізу та прогнозу	117
Основні етапи здійснення політичного аналізу і прогнозу як системи	121
Узгодження процедури застосування та верифікація політичного аналізу та прогнозу	129
<i>Ю.М.Бажал, О.І.Кілієвич, О.В.Мертенс та ін.</i> ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА	133

<i>Л.В.Ільченко-Сюйва.</i> СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	135
<i>С.В.Будаговська, О.І.Кілієвич, О.П.Романюк та ін.</i> ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ	136
<i>В.Д.Базилевич, Л.О.Баластрик.</i> МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН	137
<i>Д.Е.Стігліц.</i> СКЛАДОВІ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ	138
<i>Г.П.Ситник, В.М.Олуйко, М.П.Вавринчук.</i> НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	139
<i>В.Ю.Богданович.</i> МЕТОДОЛОГІЯ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	148
<i>О.М.Суходоля.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ, ВИДІВ ТА ЗАСОБІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ	151
<i>О.В.Зайчук, Н.М.Оніщенко.</i> ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ	154
<i>В.Г.Бодров, О.М.Сафронова, Н.І.Балдич.</i> МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ. ПОЗИТИВНА І НОРМАТИВНА ЕКОНОМІКА	158
Рівні економічного аналізу та обґрунтування управлінських рішень	160
<i>Б.Є.Грабовецький.</i> МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ	164
Зміст понять “методологія”, “метод”, “методика економічного аналізу”	164
Методичні прийоми економічного аналізу	164
<i>О.Ю.Оболенський.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ	173
МЕТОДОЛОГІЯ У МОВОЗНАВСТВІ	178

ВСТУП

Проблема методологічного забезпечення наукових досліджень з державного управління є актуальною в Україні. Питання про сутність методології не є таким тривіальним, як здається на перший погляд, насамперед тому, що із семантичної точки зору методологія і методи - однокореневі слова. Не дивно, що в сучасному повсякденному житті вони часто використовуються як взаємозамінні. Одним із найбільш уживаних філософських визначень методології на пострадянському просторі (з тими чи іншими уточненнями та модифікаціями) є таке: “методологія - система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також учення про цю систему”. Вона має визначальне значення в будь-якій сфері людської діяльності. Методологія за умов її раціональності закріплюється в законодавстві, навичках людини, технологічних стандартах, а опанування методологією визначає професійні якості та вміння людини.

Хрестоматія “Методологія наукових досліджень з державного управління” являє собою збірник текстів-фрагментів з праць науковців-методологів. Тексти підібрані так, щоб були висвітлені основні проблеми методології досліджень з державного управління, поняття системності й гносеології, наукової теорії, наукової школи, методології наукових досліджень у різних сферах державного управління. Структурно вона розкриває загальні засади методології та методологію досліджень у різних сферах державного управління.

В основу хрестоматії покладено знання про системність та гносеологію. В ній розглянуто аналіз і синтез як способів пізнання цілої системи, діалектичну логіку. Обґрунтовано поняття наукових шкіл.

Охарактеризовано наукові теорії та їх дедуктивну перевірку.

Проаналізовано проблемне поле методології державного управління, стан методологічного забезпечення науки “Державне управління”.

Більшість текстів публікується українською мовою. Водночас у хрестоматії деякі наукові праці подано мовою оригіналу (тобто російською), оскільки перекладу офіційних текстів цих матеріалів українською мовою немає. Стиль і орфографію документів збережено.

I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГАЛУЗІ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ”

В.Д.Бакуменко, В.М.Князєв, Ю.П.Сурмін

МЕТОДОЛОГІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Методологія як інтегральна система знань регулятивно-діяльнісної природи

У науці методологія трактується вельми неоднозначно. Можна виокремити такі варіанти структурного розуміння методології в сучасній науці:

1. Методологія - це деяка сукупність філософських методів пізнання, що охоплює індуктивний метод Ф.Бекона, раціоналістичний метод Р.Декарта, діалектичний метод Сократа, Г.Гегеля, К.Маркса, феноменологічний метод Е.Гуссерля, системний метод Л.Берталанфі, У.Ешбі, Т.Парсонса та ін. Методологія в цьому разі зводиться до вершин філософської методології, з неї виключається величезний пласт конкретних методів і прийомів.

2. Методологія розглядається як система методів пізнання, в тому числі й конкретних. У цьому разі вона уявляється у вигляді деякого арсеналу методів діяльності. Недоліком такого підходу є те, що методологія, з одного боку, звужується до розуміння тільки методів пізнання. При цьому виключається методологічна роль принципів, теорій і парадигм. Методологія в цій транскрипції стосується тільки пізнавальної діяльності. Насправді діяльність характеризується, принаймні, трьома різновидами: пізнавальною, практичною і оцінною, які взаємно доповнюють одна одну в реальному житті. Важливо й те, що навіть якщо методологію зводити до системи методів, то підлягає сумніву застосування до неї терміна “система”. Швидше за все, тут йдеться про сукупність методів, але не про організовану систему, в якій процесом еволюції визначене місце кожного методу в їх сукупності.

3. Методологія розуміється як загальна теорія методів пізнання. Вона частково збігається з теорією пізнання і одночасно виявляється ширше за гносеологію, оскільки її цікавлять не тільки методи пізнання, але й методи інших форм людської діяльності [18, с. 171]. Цей погляд поділяє, наприклад, В. Кохановський, який зазначає: “методологія як загальна теорія методу формувалася в зв’язку з необхідністю узагальнення і розробки тих методів, засобів і прийомів, які були відкриті в філософії, науці та інших формах діяльності людей” [18, с. 170].

4. Методологія зводиться до сукупності принципів діяльності, які виступають способом регуляції останньої, що досить переконливо, але викликає заперечення стосовно обмеження методології лише однією складовою - принципами.

5. Методологія являє собою специфічну діяльнісну систему, яка включає в себе принципи, категорії, теорії, парадигми і методи, що мають специфічне цільове призначення, пов’язане з реалізацією діяльності. Вона виступає як спосіб діяльності, організації діяльнісної системи. Цей підхід заслуговує на увагу, оскільки він інтегрує всі основні складові методології.

6. Методологія розглядається як деяка система, що об’єднує відповідно до основних видів діяльності методологію пізнання, оцінки і практичної діяльності [30, с. 11]. Такий підхід дає змогу широко трактувати методологію в аспекті діяльності взагалі, але він залишає відкритим питання про структуру кожного діяльнісного різновиду методології.

7. Методологія розглядається як багаторівнева споруда, на верхніх поверхах якої розміщується філософська методологія, далі - загальнонаукова методологія, а на найнижчих поверхах - методологія галузевих видів науки. Помітимо, що ця ієрархія має системний характер,

оскільки всі її поверхи утворюють цілісний методологічний організм. При цьому галузеву методологію мають постійно підтримувати філософська і загальнонаукова методології.

8. Методологія зводиться до мети, змісту і методів дослідження. Такий підхід пропонують В.Шейко і Н.Кушнарченко: "... методологія - це концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси і явища" [31, с. 56]. З таким підходом важко погодитися, оскільки у цьому разі методологія зводиться до концептуального викладу далеко не всіх складових методології. Невиправдане також отождоження фундаментальної і філософської методології [31, с. 57].

9. Методологія розглядається із системно-діяльнісних позицій, відповідно до яких вона досліджує взаємозумовленість, взаємозв'язок і залежність систем знань і систем діяльності [27, с. 22]. Вона виступає як самостійна регулятивно-діялісна система, як спосіб наукової діяльності, вчення про структуру, логічну організацію і засоби діяльності, що зорієнтовані на здійснення діяльності [25, с. 72].

Слово "методологія" - термін, який обов'язково передбачає вживання другого терміна, що означає "діяльність". По суті, коли вживають слово "методологія", то завжди мають на увазі саме методологію діяльності. На це звертав увагу ще Е.Юдін, який зазначав, що "методологія, яка трактується в широкому розумінні, є вченням про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності. У такому розумінні методологія утворює необхідний компонент всякої діяльності, оскільки остання стає предметом усвідомлення, навчання і раціоналізацій" [33, с. 31]. Кожний з усього різноманіття видів діяльності не може існувати без своєї методології. У науці нерідко спостерігається звуження значення методології лише до методології пізнавальної діяльності. На це звертає увагу Е.Юдін: "У сучасній літературі під методологією звичайно розуміють, передусім, методологію наукового пізнання, тобто вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності. Методологія науки дає характеристику компонентів наукового дослідження - його об'єкта, предмета аналізу, завдань дослідження (або проблеми), сукупності дослідницьких засобів, необхідного для вирішення завдань певного типу, а також формує уявлення про послідовність руху дослідника в процесі вирішення завдань" [33, с. 31]. Далі вчений зазначає: "... якщо раніше поняття методології охоплювало, передусім, сукупність уявлень про філософські основи науково-пізнавальної діяльності, то тепер йому відповідає внутрішньодиференційована, досить розвинена і спеціалізована галузь знання" [33, с. 34-35]. Нарешті, Е.Юдін робить висновок: "Таким чином, вводячи поняття методології, ми фактично розрізняємо два типи знання - знання про світ і знання про знання (або, точніше, про пізнання). Перше вказує на те, що пізнається, друге - яким чином досягається знання про світ" [33, с. 31]. Відмінність між ними значною мірою функціональна.

Оскільки методологія і діяльність взаємопов'язані, розглянемо основні підходи до розуміння останньої. В.Борисов вважає, що загальна структура людської діяльності включає такі елементи: певну потребу людини, на задоволення якої спрямована його діяльність; предмет діяльності; дії з предметом; засоби діяльності; результат діяльності [8, с. 13, 14]. Засоби діяльності, що входять в її структуру, визначають методологічний зміст. Вони зумовлені метою діяльності та її передбачуваним результатом. "Найбільш істотною особливістю діяльності, - вважає В.Давидов, - є її перетворювальний і цілеспрямований характер, що дає змогу їй суб'єкту вийти за межі будь-якої ситуації і піднятися над детермінацією, що задається нею, вписавши її в більш широкий контекст буття, і тим самим знайти засіб, що виходить за межі можливостей певної детермінації" [13, с. 239, 240].

На нашу думку, людська діяльність - багатоструктурне явище. Її можна розглядати з найбільш загальних філософських позицій як поєднання в собі пізнання, оцінки і практики. При цьому її пізнавальний аспект полягає в отриманні або використанні знання про об'єкт шляхом застосування до нього методів пізнання. Що стосується оціночної діяльності, то вона забезпечує необхідну для будь-якої свідомої дії з об'єктом оцінку суті згідно з деякою шкалою оцінювання. Практична ж складова орієнтована на предметно-практичне перетворення об'єкта відповідно до існуючих знань та оцінок.

Як зазначає К.Рожко, "сукупна діяльність суспільства, соціальної спільноти та індивідів розпадається на вид і підвиди, сфери, сторони. З'ясування їх співвідношення є завданням класифікації діяльності" [28, с. 81]. При соціоінженерному підході до діяльності спостерігається

більш детальний її поділ на пізнавальну, аналітичну, прогностичну, навчальну, моделюючу, конструюючу, діагностичну, оціночну, контролюючу, управлінську, виробничу і споживчу складові. Оскільки діяльність являє собою взаємодію суб'єкта і об'єкта, то відповідно до типу взаємодії можна виділити суб'єкт-об'єктний і суб'єкт-суб'єктний її різновиди. Нарешті, істотний відбиток на діяльність накладає сам об'єкт, завдяки чому виділяються такі її різновиди, як інституційна, процесуальна, інноваційна, а також формування і розвитку відносин, спільноти, цінностей, норм, систем, і власне діяльність. При цьому кожний вид діяльності неможливий без методології, що відповідає йому (див. таблицю).

Класифікація видів діяльності і методології

Підстава для класифікації	Діяльність	Методологія
Філософський підхід	Пізнавальна	Пізнання
	Оціночна	Оцінки
	Практична	Практики
Соціоінженерний ПЩХІД	Пізнавальна	Пізнання
	Аналітична	Аналітики
	Прогностична	Прогнозування
	Повчальна	Навчання
	Комунікативна	Комунікації
	Моделююча	Моделювання
	Конструююча	Конструювання
	Діагностична	Діагностики
	Оціночна	Оцінки
	Контролююча	Контролю
	Управлінська	Управління
	Виробнича	Виробництва
	Перетворююча	Перетворення
	Споживча	Споживання
Тип взаємодії	Суб'єкт-об'єктна	Суб'єкт-об'єктної взаємодії
	Суб'єкт-суб'єктна	Суб'єкт-суб'єктної взаємодії
Тип об'єкта	Інституційна	Інституційна
	Процесуальна	Процесів
	Інноваційна	Інновацій
	З формування і розвитку: відносин	Відносин
	спільноті	Спільноти
	цінності	Цінностей
	норми	Норм
	системи	Систем
діяльності	Діяльнісна	

Виділення різновидів методології відповідно до різновидів діяльності не усуває проблему її розуміння, а переводить її в площину структурного осмислення методології.

Методологія державного управління: специфіка структурного бачення

Методологію державного управління ми розглядаємо як транскрипцію методології специфічної сфери діяльності - державного управління. Її не можна зводити тільки до методів управління, під якими "розуміються способи і прийоми аналізу і оцінки управлінських ситуацій, використання правових і організаційних форм, впливу на свідомість і поведінку людей в керованих суспільних процесах, відносинах і зв'язках [2, с. 174].

Методи державного управління відіграють, безсумнівно, ключову роль у методології державного управління, але останні не зводяться тільки до них. Методологія державного управління являє собою складну систему категорій, принципів, норм, цінностей, парадигм, теорій і самих методів, яка забезпечує пізнавальну і практичну діяльність.

На розвиток методології державного управління впливають безліч чинників, найважливішими серед яких є:

- практичні потреби державного будівництва, вдосконалення управління державою, проведення різних реформ (політичної, адміністративної та ін.). Ця група чинників актуалізує проблеми методології державного управління, вимагає підвищення її ефективності;

- розвиток загальнонаукової методології і методологій окремих наук і галузей знання. Ці чинники дають змогу користуватися в державному управлінні накопиченим методологічним потенціалом;
- ускладнення самого державного управління, отримання ним множини функцій, підвищення кваліфікаційних вимог до державних службовців, які мають досліджувати поточні факти, здійснювати прогнозування, оперативний аналіз, виробляти програми і рішення [9, с. 65-70], що неможливо без спеціального методологічного забезпечення;
- соціокультурні чинники, культурний рівень політичних і управлінських еліт, їх запити і здатність сприймати методологію та реалізовувати у своїй діяльності. Якою б довершеною та ефективною не була методологія, вона має бути апробована в університетах, академіях та курсах підвищення кваліфікації, в магістратурі й аспірантурі, закріпитися в програмах навчання. Її повинні засвоїти люди, які виступають суб'єктами державного управління;
- ціннісні чинники, що виражаються, передусім, у визнанні в українському суспільстві високої цінності ідеї держави, прагненні гуманізувати це суспільство, пристосувати до ідеалів, що спираються на ефективність і справедливість, привести у відповідність з національними потребами.

Методологія державного управління характеризується значним проблемним полем, яке передбачає необхідність розв'язання таких проблем:

- обґрунтування, систематизації, класифікації і опису категорій, аналізу їх генезису, ролі в науці і практиці. Принципово важливим є створення категорійного атласу державного управління;
- формулювання принципів державного управління, аналізу їх наукової, оціночної і практичної транскрипцій;
- визначення норм пізнавальної, оціночної і практичної діяльності в державному управлінні;
- дослідження системи цінностей, їх зміни і ролей в державному управлінні, пізнавальній, практичній і оціночній діяльності;
- вивчення парадигмальності державного управління, процесів змін, криз і розвитку парадигм;
- аналізу теоретичного арсеналу державного управління, тенденцій його розвитку і методологічних функцій;
- обґрунтування методів державного управління, їх специфіки;
- забезпечення цілісності пізнавальної і практичної методологій, їх відкритість для методологічних інновацій.

Кожна складова в структурі методології державного управління виконує своє специфічне призначення, але одночасно відіграє і системоутворюючу роль. Так, принципи визначають точки відліку діяльності, формують її загальні напрями і правила. Категорії задають зміст понять, що використовуються, відображення об'єктів і комунікацію між суб'єктами діяльності. Норми виступають у вигляді раціональних вимог до діяльності. Цінності надають особистісну і суспільну значущість державному управлінню. Парадигми забезпечують інтеграцію всіх складових методологій та їх реалізацію. Теорії надають діяльності обґрунтованості, аргументованості. Нарешті, методи виступають як механізм діяльності та засоби її здійснення.

Розглянемо більш докладно ці складові методології державного управління.

Важко переоцінити методологічну роль **понять і категорій**. Однією з дуже серйозних проблем державного управління є відсутність обґрунтованості, строгості і глибини низки понять, що використовуються. В.Афанасьєв писав: “Тільки будучи цілісною системою різних визначень, наукове поняття здатне адекватно відобразити цілісний об'єкт, тенденцію його руху. Отже, окремі визначення, що відображають компоненти, сторони цілісної системи, є частинами наукового поняття, а це останнє - тільки синтезом різних визначень, що відображає взаємодію компонентів об'єктивно існуючого цілого. Поняття підпорядковує ці визначення своєму внутрішньому ладу, зумовлює їх взаємозв'язок, доповнення один одним, внаслідок чого вони втрачають свою самостійність і односторонність” [3, с. 53].

У державному управлінні не вистачає всебічного аналізу понять, їх системного бачення, на що також звернув увагу В.Афанасьєв: “Системність, цілісність наукового поняття виявляється

в тому, що воно відображає не тільки системність того чи іншого соціального об'єкта, але і належність цього об'єкта до іншої, більш широкої соціальної системи" [3, с. 70]. Звідси випливає, що для державного управління як наукової галузі необхідно сформулювати систему категорій.

В основу цієї системи покладено три різновиди категорій: держави; управління і власне державного управління, тобто категорії державного управління утворюються в категоріальному трикутнику: категорії держави - категорії управління - категорії державного управління. Зв'язок "категорії держави - категорії управління" передбачає три варіанти їх позиціонування один щодо одного:

- позиційна рівність, що означає врівноваження категоріальної пари, кожна з яких синтезується з кожним елементом ряду, і, таким чином, утвориться тезаурус державного управління. У цьому разі категоріальне поле виявляється однаково видаленим від полюсів;

- позиційна перевага категорій держави порівняно з категоріями управління, що приводить до об'єктивації та інституціоналізації синтетичного категоріального ряду. Категоріальний апарат тут виступає саме як понятійний комплекс держави, що дає йому змогу взаємодіяти з категоріальним простором політології, теорії держави, тобто наук, що вивчають державу. По суті, державне управління в цьому разі знаходить специфічне бачення як теорія управління державою;

- позиційна перевага категорій управління порівняно з категоріями держави, що приводить до суб'єктивації, діяльній орієнтації синтетичного категоріального ряду. Категорії державного управління розглядаються тут як категорії управління державою. В цьому разі державне управління можна розглядати як державний менеджмент.

Звернемо увагу ще на одну категоріальну особливість. Справа в тому, що зміст терміна "державне управління" можна інтерпретувати з допомогою двох термінів: "управління державою", який охоплює управління державою при всіх видах позиціонування базових категорій, тобто весь зміст управлінських процесів і явищ у державі, і "управління держави" всіма об'єктами і процесами в суспільстві, коли держава виступає як суб'єкт діяльності, а його об'єктом виступає суспільство. Але таке управління є опосередкованим, оскільки громадянське суспільство відносно незалежне від держави. Воно формує механізм місцевого самоврядування, яке вступає у відносини з державою.

Важливо також і те, що самі базові категорії "держава" і "управління" характеризуються певною неоднозначністю. При визначенні поняття "управління" використовуються загальний, функціональний, процесуальний і суб'єкт-об'єктний підходи [10, с. 8-9]. Ще складніше проблема визначення поняття "держави", при побудові якого можна спиратися на організаційний, інституційний, правовий та інші підходи. Таким чином, однією з важливих наукових проблем є обґрунтування визначення категорії державне управління.

Принцип виступає як початкова теоретична посилка формування знання [24, с. 64], вказує правильну спрямованість пізнавального процесу, в оцінці він виступає основою оціночної діяльності, а в практиці визначає напрям і характер перетворення. На методологічний аспект принципу, що "вказує роль принципів у теоретичній і практичній діяльності людей у сфері державного управління, їх значення як інструмента перетворення державно-управлінських явищ, умови і способи їх дійового застосування в управлінській практиці" [2, с. 186], звертає увагу Г.Атаманчук.

З погляду висунутої нами концепції методології принципи державного управління не зовсім однозначні. Вони утворюють кілька сімей принципів:

- пізнання державного управління;
- оцінки державного управління;
- моделювання державного управління;
- проектування державного управління;
- побудови держави;
- реформування держави;
- організації державного управління;
- здійснення державного управління.

Серед пізнавальних принципів у державному управлінні виділяються не тільки принципи об'єктивності, розвитку, цінності державності, але й принципи експліцитності, системності і контрольованості. Як зазначають Д.Мангейм і Р.Річ, "експліцитність наукового дослідження полягає в тому, що всі правила для опису і вивчення реальності сформульовані в явному вигляді"

ді. Нічого не приховується, ніщо не береться на віру. Системність полягає в тому, що кожний зафіксований факт пов'язаний причинним зв'язком або спостерігається разом з іншими фактами. Не визнаються ніякі пояснення, придатні лише для певного випадку, не допускається ніяких відступів від методу. Контрольованість виявляється в тому, що явища, які аналізуються, по можливості розглядаються з усією суворістю, припустимою в певній ситуації. Узагальнення робляться тільки після найдосконалішої і найретельнішої оцінки під девізом обережності, що в більш широкому розумінні означає постійну увагу до деталей” [23, с. 23].

Серйозних досліджень вимагає проблема *норм* у державному управлінні, складність якої зумовлена молодістю української державності, перехідним типом суспільства, коли втрачені старі норми, а нові ще не встигли сформуватися і закріпитися. При цьому в науковому пізнанні відчувається, з одного боку, дефіцит раціональних норм, а з другого - недосконалість і формалізм деяких норм, наприклад, що встановлюються ВАК України. В.Белов справедливо зауважує: “Наука може бути визначена як стабільна система координат, що задається довготривалими формальними правилами, в рамках яких індивіди ухвалюють самостійні наукові рішення. Такими формальними правилами в науці є методологічні норми, або стандарти раціональності на зразок логічної несуперечливості теорій, простоти, спостережуваності, точності, емпіричної підтверженості, передбачуваності та ін. Вони задають граничну загальну характеристику продукту наукової діяльності і мають значення наукових цінностей [7, с. 41]. Саме таких норм не вистачає для динамічного розвитку державного управління як галузі наукового знання.

Винятково важливу активну регулятивну роль в методології відіграють *парадигми*. Під парадигмою згідно з Т.Куном, який ввів цей термін в обіг, розуміється дисциплінарна матриця [20, с. 220], тобто те, що “об’єднує членів наукового співтовариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму” [20, с. 229]. Т.Кун пояснює термін “дисциплінарна матриця” так: “... вона “дисциплінарна” тому, що враховує звичайну належність вчених-дослідників до певної дисципліни; “матриця” - тому, що вона складена з впорядкованих елементів різного роду, причому кожний з них вимагає подальшої специфікації. Всі або більшість розпоряджень з тієї групи розпоряджень, яку я в первинному тексті називаю парадигмою, частиною парадигми або які мають парадигмальний характер, є компонентами дисциплінарної матриці... вони утворюють єдине ціле і функціонують як єдине ціле” [20, с. 237, 238]. У неї входять “символічні узагальнення, цінності, що мають міждисциплінарний статус, загальноприйняті в певному науковому співтоваристві правила розв’язання проблем, зразки, моделі розв’язання проблем” [20, с. 228-236]. Зміст парадигми охоплює сукупність теоретичних стандартів, ціннісних критеріїв, світоглядних позицій, методи і принципи досліджень. Таким чином, парадигма, як і інші складові методології, не є рядоположною іншим елементам. Вона утворює себе із цих елементів. По суті, парадигма з погляду синергетики виступає як реальні методологічні структури, що формуються в просторі і часі, тобто як аттрактори, що розглядаються як цілі і стан еволюції, деякі збурення середовища [20, с. 81-82]. Парадигма як аттрактор являє собою деяку методологічну структуру збурення, що справляє пульсуючі впливи на діяльність.

Державне управління є мультипарадигмальною галуззю знання. Вона має кілька відносно самостійних парадигм, які збагачують його не тільки різноманітними смисловими контекстами, а й методологічного змісту, які охоплюються відповідними парадигмами:

- *практичною*: державне управління - це сфера практичної діяльності, вирішення практичних завдань, які виникають у різних сферах життя суспільства;
- *інституційною*: державне управління являє собою сукупність інститутів, що здійснюють управлінську діяльність;
- *діяльністю*: державне управління є діяльністю з управління державою;
- *нормативно-правовою*: державне управління виступає як нормативно-правова система, що регулює управління державою, його діяльність і вплив на суспільство;
- *сцієнтичною*: державне управління є специфічною галуззю наукового знання, що реалізується в діяльності держави;
- *системною*: державне управління подається у вигляді системи, яка вимагає системної регуляції;
- *інструментальною*: державне управління є сукупністю інструментів управління державою і впливів держави на суспільство;

- *інноваційною*: державне управління виступає як найважливіший механізм реалізації інновацій, оновлення всіх сфер суспільства;
- *патерналістською*: державне управління є сферою централізованого розподілу ресурсів;
- *ліберальною*: державне управління є способом регулювання відносин між суб'єктами політики.

Наука згідно з Т.Куном розвивається шляхом формування, конкуренції і змін парадигм. Він зазначає, що "...будь-яка криза починається з сумніву в парадигмі і подальшого розхитування правил нормального дослідження" [20, с. 119]. Далі вчений звертає увагу на те, що "перехід від парадигми в кризовий період до нової парадигми, від якої може народитися нова традиція нормальної науки, являє собою процес далеко не кумулятивний і не такий, який міг би бути здійснений за допомогою більш чіткої розробки або розширення старої парадигми. Цей процес швидше нагадує реконструкцію галузі на нових основах, реконструкцію, яка змінює деякі найбільш елементарні теоретичні узагальнення в цій галузі, а також багато з методів і доповнень до парадигми. Протягом перехідного періоду спостерігається великий, але ніколи не повний збіг проблем, які можуть бути розв'язані і за допомогою старої парадигми, і за допомогою нової. Проте є разюча відмінність у способах розв'язання. До того часу, коли перехід закінчується, вчений-професіонал вже змінить свій погляд на галузь дослідження, його методи і цілі" [20, с. 120].

При парадигмальному підході до державного управління як галузі наукового знання можна виділити такі тенденції розвитку методології державного управління:

- перехід від патерналістської парадигми до ліберальної, згідно з якою акценти місії держави зміщуються із соціального захисту кожного громадянина на створення умов для соціально-економічної незалежності індивіда від держави, перетворення його на партнера держави;
- активізація інструментально-прагматичного парадигмального комплексу, зумовлена реформуванням державного управління;
- загальне домінування системної парадигми, яка має безліч транскрипцій, що часом суперечать одна одній, і зумовлені відмінністю методологічної культури державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування;
- загострюється потреба в інноваційній, практичній та інституційній парадигмах, що означає розуміння реформ як реальних інноваційних процесів інституційного характеру.

Метод являє собою важливий компонент діяльності. В.Биков зазначає, що в нього входять різноманітні теоретичні та емпіричні процедури і прийоми, систематичне застосування яких приводить до досягнення поставленої мети [5, с. 4]. На нашу думку, метод хоч і зводиться до сукупності прийомів, але не ототожнюється з ними. Він являє собою систему дій з досягнення поставленої мети, що склалася в процесі багаторазових застосувань.

Методи державного управління включають в себе методи не тільки пізнавальної діяльності, але і оцінки і практичної діяльності. Якщо методи пізнавальної діяльності забезпечують отримання знання, інформації про ті або інші сторони державного управління і місцевого самоврядування, то методи оцінки є засобами діагностики ситуації. А методи практики управління виступають способами владного впливу на процеси соціального і державного розвитку, на діяльність державних структур і конкретних посадових осіб [12, с. 112]. Не розглядаючи все різноманіття методів, виділимо лише основні тенденції їх розвитку.

По-перше, відбувається залучення, перевірка і адаптація методів інших наук у державне управління. На методологічному полі державного управління здійснюється інтенсивний відбір, стихійні методичні експерименти і пристосування методів з усіх основних галузей знання до потреб державного управління.

По-друге, підвищується роль у державному управлінні системної методології, яка об'єднує пізнання, оцінку і практику. Саме системна методологія стає загальним методологічним ядром методологічного комплексу, що утворюється.

По-третє, спостерігається зміна співвідношення між регламентованими методами, близькими до норм і процедур, і креативними, яким властиві творчість і прояв індивідуальності суб'єкта діяльності, що приводить до виникнення індивідуальних методологічних ансамблів, які дають змогу вирішувати складні творчі завдання.

По-четверте, загострюються потреби в стандартизації та уніфікації методів, розробці чітких технологій їх застосування, автоматизації вирішення низки аналітичних, оціночних та інших завдань.

Нарешті, зосередимо увагу на методологічній функції теорій державного управління, які є не тільки системами знань, що дають змогу пояснити виникнення, функціонування і розвиток предметів та явищ дійсності, але й засобами пізнання державного управління. Е.Юдін зазначав, що “фактично будь-яка наукова теорія виконує методологічні функції, коли вона використовується за межами її власного предмета, а наукове знання загалом відіграє роль методології щодо сукупної практичної діяльності людини” [33, с. 44].

Слід зазначити, що в державному управлінні як українській національній практиці відчувається справжній дефіцит теоретичних побудов. При цьому доволі скромними є успіхи вітчизняної науки в розробці таких важливих концепцій, як моделі розвитку українського суспільства, держави та їх підсистем в умовах реформ, глобалізації, європейської інтеграції, входження в постіндустріальну інформаційну цивілізацію. Разом з тим формується критична маса ідей щодо таких проблем, як функції держави, прийняття управлінських рішень, суть і специфіка місцевого самоврядування тощо, які сприяють не тільки виникненню пояснювальних теорій, але і значному методологічному ефекту у вигляді моделей, методів і технологій управління.

Системно-синергетичний генезис методології державного управління

Природа науки та її методології принципово системна. Г.Добров вважає, що “... втрачаючи цю властивість, наука перестає бути наукою, перетворюючись в змістовому плані в зібрання розрізнених фактів, а в організаційному - в автономні угруповання аматорів-колекціонерів, що індивідуально діють. Принциповий взаємозв'язок і взаємозалежність, що пізнаються людиною на різних рівнях абстракції, різних сторін реальної дійсності, є початковою передумовою цього положення” [14, с. 24]. Суть методології системності розкриває Н. Нижник: “основна ідея системної теорії полягає в тому, що жодна дія не здійснюється в ізоляції від інших. Кожне рішення має наслідки для всієї системи. Системний підхід в управлінні дозволяє уникнути ситуації, коли рішення в одній сфері перетворюється в проблему для іншої” [10, с. 5]. Системність методології державного управління зумовлена також тим, що в основу будь-якого управління, і державного особливо, покладена ідея порядку, впорядкування, надання системності. Саме завдяки цій суттєвій рисі державного управління особливо популярним в управлінні справами держави стає системний підхід.

Механістичне бачення системи і системного підходу тривалий час визначило погляди на суспільство і державу. До речі, в більшості дисертацій саме цими положеннями обмежується обґрунтування і виклад змісту системного методу. Потрібно звернути увагу на те, що в такій транскрипції системного підходу відчувається зміщення акценту на цілісність, деяку завершеність і однозначність системи, тоді як вона найчастіше є багатолокою, поліструктурною і поліфункційною. На це звертає увагу С.Кузьмін. Він висуває серйозні претензії до визначень системи на основі категорії цілісності, справедливо вважаючи, що це поняття саме по собі мало що пояснює: цілісність у певних умовах може бути властивістю окремого елемента або групи елементів. До того ж системі в деяких станах (становлення, криза, руйнування) може не бути притаманною ця властивість повною мірою [19, с. 5]. Система, особливо соціальна, - це найчастіше перехід, ніж завершений стан. У традиційному і авторитарному суспільстві такий підхід цілком відповідає природі стійких, пірамідальних держав, які досить коректно характеризуються такою термінологією, як “базис”, “механізми”, “приводні паси”. Чим міцнішою, стійкішою і могутнішою з військового погляду була така держава, тим довше вона могла існувати в тих історичних умовах. Вступ держави в постіндустріальну інформаційну епоху принципово змінив бачення системи і розуміння його життєздатності. Суспільна система стала розглядатися із самого початку як завжди перехідна, а також і держава, що постійно пристосовується і оновлюється.

При цьому характер перехідності в суспільстві став масовим набагато раніше, ніж з'явилася перехідна методологія, що і призвело у 80-90-ті рр. до кризи метафізичного розуміння

системності і перенесення його на державу. Недостатня динаміка та багатоваріантність у системності відчувалося вже при створенні системної методології. Тому У.Ешбі ввів в обіг поняття “поле системи”, під яким розуміється фазовий простір, що містить усі лінії поведінки, знайдені шляхом реєстрації переходів системи з усіх можливих початкових станів при заданій сукупності зовнішніх умов. Поняттям “поля” ми будемо користуватися дуже широко. Воно визначає характерну поведінку системи, замінюючи точним уявленням неоднозначний опис того, як “діє” або “поводиться “система, - опис, який часто вдається тільки висловити. Крім того, поле представляє всю поведінку системи” [32, с. 50]. Це поняття мало компенсувати нестачу багатоваріантного бачення руху систем.

Механістичне моделювання систем призводило до втрати їх “життєвої сили”. Реалізація таких моделей на практиці була пов’язана із серйозними помилками, які зводилися до неврахування багатоваріантності і динаміки держави як системи та її підсистем. При цьому, що особливо небезпечно для авторитету науки, помилки маскувалися привабливою і авторитетною системною методологією. Від цього застерігав ще І.Пригожин: “... жоден методологічний принцип не може виключити, наприклад, ризику потрапити у глухий кут в процесі наукового дослідження” [26, с. 86]. Не є винятком і системний метод, який, як і будь-який інший, потребує постійного розвитку та адаптації до принципово нових пізнавальних і практичних завдань, що виникають у суспільстві.

Разом з тим потрібно зауважити, що це аж ніяк не означає припинення використання системного підходу в пізнанні і практиці. Якраз навпаки, це свідчить про невдале його застосування. Не можна не погодитися з В.Спіцнаделем, який вважає, що “застосування системних досліджень в багатьох галузях науки, техніки і технології дає змогу лише стверджувати про тенденцію сучасного суспільства до використання системного підходу. Чому ми говоримо тільки про тенденції, а не про реальні системні дослідження? Пояснюється це тим, що реальні системні дослідження можуть проводитися тільки за наявності арсеналу специфічних методів. На жаль, успіхи в цьому напрямі побудови системної науки ... до цього часу більш ніж скромні” [29, с. 201]. Реальною користь від системного підходу буде тільки тоді, коли фахівці з конкретних дисциплін “дістануть розгорнене теоретичне уявлення про методологію системного дослідження” [29, с. 20].

Можна з упевненістю констатувати, що в суспільстві існує нагальна потреба в розвитку методології системного підходу і виробленні його різних галузевих транскрипцій. На проблемне поле цієї методології звертає увагу В.Карташов: “У методології системного руху вже досить давно визначилося коло проблем (проблеми цілісності, співвідношення системи і структури, системи і підсистем, системи і середовищ, проблеми проведення задовільних меж системи і низки інших), що є істотними у формуванні у фахівців загальнотеоретичних поглядів і визначальних напрямів пошуку” [16, с. 23]. Він же фіксує ситуацію, що склалася... через багаторічні декларації системних методів, які відразу втрачають декларативність і стають неефективними при спробах визначення центрального поняття системної методології - “системи” [16, с. 24]. Незважаючи на багаторічні інтенсивні дослідження, системна методологія залишається ще недостатньо визначеною. Це є найбільш актуальною проблемою сучасної науки.

Методологія як така і методологія державного управління у ХХІ ст. неминуче мають зазнати кардинальних змін. На це звертають увагу В.Бакіров, В.Льїн, В.Кохановський, Н.Моїсеєв, Е.Прохоров та ін. Основні зміни методології звичайно пов’язують з її гуманізацією, зближенням природознавства і соціально-гуманітарних наук, а також протилежних концептуально-методологічних підходів, розширенням застосування системного підходу і синергетики, статистично-ймовірних і квантово-релятивістських методів пізнання, поглибленням методологічної рефлексії в самих науках і галузях знання, вдосконаленням методів пізнання, підвищенням концептуального статусу гуманітарних наук, посиленням орієнтації методології на практику, процесами універсалізації методології, становленням універсалогії, як загальної методологічної дисципліни [18, с. 477-500].

У методології чітко виявилася тенденція до відмови від розгляду статичного об’єкта, що складається з елементів, пов’язаних між собою елементарними зв’язками, на користь розгляду об’єкта в динаміці як сукупності нелінійних процесів [18, с. 492]. Великого методологічного значення набуває ідея багатоваріантності розвитку, переоцінюється роль суб’єкта і об’єкта в

розвитку в бік більшої значущості суб'єкта, який перестає лише слідувати за природністю об'єкта, а сам формує для нього простір змін.

Список використаної літератури

1. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України. - К. : Інформ.-вид. центр Держкомстату України, 2002. - 72 с.
2. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. - М. : Юрид. лит., 1997. - 400 с.
3. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1981. - 432 с.
4. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. - К. : Вид-во УАДУ, 2000. - 328 с.
5. Быков В. В. Методы науки / В. В. Быков. - М. : Наука, 1974. - 215 с.
6. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация: Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. - К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. - 437 с.
7. Белов В. А. Образ науки в ее ценностном измерении (философский анализ) / В. А. Белов. - Новосибирск : Наука, 1995. - 266 с.
8. Борисов В. Н. Уровни логического процесса и основные направления их исследования / В. Н. Борисов. - Новосибирск : Наука, 1967. - 212 с.
9. Гурне Б. Державне управління / Б. Гурне ; пер. з фр. В. Шовкуна. - К. : Основи, 1993. - 165 с.
10. Державне управління і менеджмент : навч. посіб. у таблицях і схемах / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г. С. Одінцової. - Х. : ХРІДУ УАДУ, 2002. - 492 с.
11. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. - К. : Вид-во УАДУ, 2002. - 164 с.
12. Державне управління : словник-довідник / укл. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзартайн ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. - К. : Вид-во УАДУ, 2002. - 228 с.
13. Деятельность: теория, методология, проблемы. - М. : Политиздат, 1990. - 366 с.
14. Добров Г. М. Наука о науке: Введение в общее науковедение / Г. М. Добров. - К. : Наук. думка, 1970. - 320 с.
15. Ильин В. В. Теория познания: Эпистемология / В. В. Ильин. - М. : Изд-во МГУ, 1994. - 136 с.
16. Карташов В. А. Система систем: Очерки общей теории и методологии / В. А. Карташов. - М. : Прогрес-Академия, 1995. - 325 с.
17. Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпоры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. - СПб. : Алетейя, 2002. - 414 с.
18. Кохановский В. П. Философия и методология науки : учеб. для высших учебных заведений / В. П. Кохановский. - Ростов н/Д. : Феникс, 1999. - 576 с.
19. Кузьмин С. А. Социальные системы: Опыт структурного анализа / С. А. Кузьмин. - М. : Наука, 1996. - 191 с.
20. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; пер. с англ. И. З. Налетова ; общ. ред. и послесл. С. Р. Миклулинского, Л. А. Марковой. - 2-е изд. - М. : Прогресс, 1977. - 300 с.
21. Лук'янець В. С. Філософський постмодерн : навч. посіб. для викл., асп., студ. вузів, які спеціалізуються в галузі гуманітар. дисциплін / В. С. Лук'янець, О. М. Соболев. - К. : Абрис, 1998. - 352 с.
22. Матвієнко В. Я. Прогностика / В. Я. Матвієнко. - К. : Укр. пропілеї, 2000. - 484 с.
23. Мангейм Дж. Политология. Методы исследования : пер. с англ. / предисл. А. К. Соколова / Дж. Мангейм, Р. Рич. - М. : Весь Мир, 1997. - 544 с.
24. Методологические основы научного познания : учеб. пособие для студентов вузов / под ред. проф. П. В. Попова. - М. : Высш. шк., 1972. - 272 с.

25. *Наливайко Н. В.* Социальные основы и гносеологическая природа научной деятельности / Н. В. Наливайко. - Новосибирск : Наука, 1985. - 175 с.
26. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. - М., 1996.
27. *Ракитов Л. И.* Курс лекций по логике науки / Л. И. Ракитов. - М. : Высш. шк., 1971. - 176 с.
28. *Рожко К. Г.* Принцип деятельности / К. Г. Рожко. - Томск : Изд-во Томск. ун-та. - 210 с.
29. *Спицнедаль В. Н.* Основы системного анализа : учеб. пособие / В. Н. Спицнедаль. - СПб. : Изд. дом "Бизнес-пресса", 2000. - 326 с.
30. *Сурмин Ю. П.* Методология и методы социологических исследований / Ю. П. Сурмин, Н. В. Туленков. - К. : МАУП, 2000. - 304 с.
31. *Шейко В. М.* Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. - 2-е вид., перероб. і доп. - К. : Знання-Прес, 2002. - 295 с.
32. *Эшби У. Росс.* Введение в кибернетику / Эшби У. Росс. - М. : Изд-во иностр. лит., 1959. - 432 с.
33. *Юдин Э. Г.* Системный подход и принцип деятельности: Методолог. проблемы соврем. науки / Э. Г. Юдин. - М. : Наука, 1978. - 392 с.

Бакуменко В. Методологія державного управління: проблеми становлення та подальшого розвитку / Валерій Бакуменко, Володимир Князєв, Юрій Сурмін // Вісн. УАДУ. - 2003. - № 2. - С. 11-27.

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ”

Постановка проблеми методологічного забезпечення науки “державне управління” або “публічне адміністрування” є актуальною в Україні як з огляду на суто теоретичні проблеми, які коротко можна було б висловити через формулу “молода наука в молодій державі і в переходному суспільстві”, так і з огляду на невирішеність практичних питань організаційно-ресурсного забезпечення функціонування даної науки в НАДУ та її регіональних інститутах.

Українській науці державного управління поки що лише десять років. Однак у світовому масштабі вік цієї науки налічує приблизно 150 років, і серед її класиків можна назвати таких видатних особистостей, як Джон С. Мілл (1806-1873), Макс Вебер (1864-1920), Т. Вудро Вілсон (1856-1924), Леонард Д. Вайт (1891-1958). Їх справу продовжили впливові сучасні дослідники: Дж. К. Вілсон, Н. Б. Лінн, К. Дж. Мейер та багато інших.

За кордоном з теорії державного управління видається чимало англomовних журналів міжнародного значення [1], існує Інтернет-ресурс “PAT-net”, що функціонує і як мережевий журнал, і як осередок для проведення міжнародних конференцій з найактуальніших проблем теорії ПА [2], а один з найвідоміших мережевих книжкових магазинів “Amazon.com” пропонує своїм клієнтам добірку найвидатніших книг з теорії публічного адміністрування [3]. Отже, є можливість замовляти та вивчати наукову літературу з ДУ - було б тільки вміння (пов’язане із знанням англійської мови) та бажання її читати і використовувати. Останнє значною мірою залежить від усвідомлення того, що науки, замкненої в кордонах однієї держави, в інформаційну епоху бути не може. З огляду на це нашим дисертантам давно пора відмовитись від обґрунтування новизни досліджень через твердження “вперше у вітчизняній науці...” Залізної завіси вже немає, а обмін науковими досягненнями та рух ідей вимагають урахування теоретичних здобутків усіх країн. Емпіричні проблеми, звичайно, можуть (і мусять) розв’язуватись насамперед на матеріалі власної країни та для її блага, однак *знаходження шляхів їх розв’язання* немислиме без порівняльних досліджень та використання світових здобутків у теорії та методології державного управління.

Інші країни переживали різні часи, і їм інколи доводилося вирішувати проблеми в галузі державного управління, подібні до наших. Тож повчитися можна не лише беручи до уваги їхні теперішні досягнення, а й те, яким чином вони прийшли до таких результатів. У період, коли наука державного управління була ще не освоєною галуззю досліджень у США, Вудро Вілсон закликав американських науковців не соромитись зізнаватися у своєму відставанні, вивчати чужий досвід, який тільки й може належно віддзеркалити наявні проблеми. “Ми ніколи не зможемо оцінити ні наші достоїнства, ні наші слабкості, порівнюючи себе з собою”, - стверджував учений. “Ми нічого не дізнаємося про себе, поки будемо знати тільки себе” [4, с. 41].

У праці “Наука державного управління” В. Вілсон висловлює чимало думок, співзвучних тим завданням, які стоять сьогодні перед Україною. Критично оцінюючи стан як самого управління, так і науки про нього в Сполучених Штатах на межі XIX і XX ст., учений закликає співвітчизників переймати досягнення науки державного управління з Європи, навіть якщо цей досвід ідейно чужий американцям (наприклад базується на принципах монархізму), брати вже напрацьовані технічні форми управління і надавати їм нового політичного змісту. “Ми запозичили рис, але їмо його без паличок, - писав він. - Ми запозичили цілу політичну мову в Англії, але в нашому лексиконі немає слів “король” і “лорд” [4, с. 40-41]. Так само й демократичні принципи потрібно поєднувати з технічними прийомами управління, які опрацьовані на досвіді європейських, у тому числі й монархічних держав. Оскільки демократичне управління, засноване тільки на прагматичному досвіді, без науки управління, не здатне створити управлінський апарат, відповідний завданням суспільного розвитку, які стають усе складнішими, стверджував майбутній американський Президент [4, с. 40]. Так було на межі XIX-XX ст., так є і на початку XXI ст. Інакшим є лише те, що нині на спеціальності “публічна політика й адмініструван-

ня” у німецьких університетах студенти потерпають від необхідності вивчати величезну кількість англійської літератури, насамперед американської, оскільки саме в США розробляються та випробовуються найновіші методологічні теорії і методи наукових досліджень у галузі ПА.

Це жодною мірою не означає безпроблемності в розвитку науки державного управління / публічного адміністрування у США чи інших західних країнах. З одного боку, ПА перебуває в стані кількадесятирічної трансформації, пошуків власних теоретичних підходів, а з другого - ще й досі чуємо нарікання на її відставання від суміжних галузей суспільствознавства, з яких вона зазвичай запозичує методологічні інструменти аналізу [5]. Добре це чи погано, сказати важко. Адже якісне та доречне застосування загальнонаукових методів не знижує наукової цінності досліджень, а запозичення часто є наслідком міждисциплінарного характеру цієї науки. Становлення теорії ПА неможливо уявити без того внеску, який зробили в цю науку представники суміжних наук - починаючи від Дж.К.Блунчлі, видатного німецького та швейцарського конституціоналіста XIX ст., який одним з перших у Європі поставив проблему відокремлення політики від державного управління, до соціологів, економістів, та політологів США XX ст. (Р.К.Мертон, Дж.Ліндблума, Дж.Е.Мейо, Ч.Е.Меріема та ін.), без яких наука управління була б сьогодні зовсім іншою.

Яким же є стан і статус науки ДУ в Україні? Практика засвідчує, що попри свою молодість українська наука державного управління має значні кількісні здобутки, які на певному етапі мають перейти в якісні досягнення. Це однак не станеться само собою, без наших зусиль - насамперед у напрямі оволодіння різноманітними сучасними методами дослідження, що є органічними для тих чи інших методологічних підходів, які також потрібно чітко розрізняти.

Почнемо з того, що таке наука? На наш погляд, коротко науку можна визначити як організоване і впорядковане знання, що формується на основі певної методології його добування. Таке визначення, звичайно, не є вичерпним і не може замінити системний аналіз особливостей науки як виду пізнавальної діяльності людей, що дається у більш ґрунтовних академічних працях, яким є, наприклад, підручник для науковця Ю.П.Сурміна [6]. Воно, втім, допомагає найбільш випукло окреслити деякі проблеми в розвитку науки ДУ та шляхи їх розв'язання. Зокрема, це визначення підкреслює суттєвий, але недооцінюваний багатьма молодими науковцями факт, що наука невід'ємна від методології чи методологій, якими вона послуговується. Поза методологією науки не існує.

Іншою важливою рисою науки є те, що вона підвищує нашу здатність розуміти, пояснювати, передбачати, контролювати і спрямовувати певні явища чи процеси. Ця здатність зумовлює затребуваність, практичну цінність науки, навіть найбільш абстрактної. А, крім того, вона, з точки зору позитивістської теорії пізнання, є перевіркою “науковості” науки: адекватності використовуваної нею методології об'єкта пізнання та достовірності пропонованих нею висновків. Саме на цій особливості наукового знання наголошував американський філософ Дж.Сомервіл. З його точки зору, “наука є сукупність організованого нового знання, заснованого на фактах, яка значно підвищує нашу здатність пояснювати і передбачати” [7, с. 160]. Тому “нові науки” мають право на існування за умови, якщо вони посилюють ці наші здатності; не просто додатково чи по-новому про щось інформують, а мають евристичну цінність, допомагають відкрити щось нове, чого ми не знали раніше.

Протилежним до цього є описаний Дж. Сомервілом випадок “водознавства” [7, с. 156-159]. Якщо б ми задались метою заснувати нову, всеохопну науку про воду, але попри численні узагальнення й систематизації нічого нового не додали б до того, що вже відомо про воду з хімії, фізики, географії, гідрології тощо, то наші зусилля не були б визнані успішними і така наука просто не відбулася б. “Бо наука не складається лише із збирання фактів, які ніколи раніше не збирались, і з висновків, які ніколи до цього не робились.... Факти і висновки повинні бути такими, щоб значно збільшувати нашу здатність передбачення і контролю” [7, с. 159].

Слід звернути увагу й на те, що ПА - це суспільна наука, в якій, частіше йдеться про ймовірність, ніж про достовірність. Говорячи про науковість суспільної науки, не слід забувати, що наше слово “наука” і англійське “science” мають далеко не однакове смислове наповнення. Останнє вживається стосовно суспільних наук дуже обережно. Гуманітарні дисципліни в англійській мові традиційно позначалися словом “arts”, а соціологія, політологія, ПА та інші суспільні науки, що почали виокремлюватись в окремі галузі приблизно з середини XIX ст.,

опинилися десь поміж “arts and sciences”. Обмежені можливості для використання ними математичного інструментарію, з одного боку, та для експериментування, з другого, значно знижують достовірність отримуваних ними результатів. До цього додається присутність ціннісної складової, яка міститься майже в кожній суспільній теорії, і уникнути якої можна тільки в суто емпіричних дослідженнях. Як наслідок, достовірність суспільних наук - значно нижча, перевірити її важче, але вони є “науками” в широкому сенсі, оскільки: 1) різні “гілки” дуже розгалуженої системи сучасних наукових знань володіють різною мірою достовірності, яка часто перебуває на рівні ймовірності; 2) питання про “міру достовірності”, а отже, й “міру науковості” є актуальним лише доти, доки дослідник залишається в межах позитивістської парадигми пізнання (для інтерпреціонізму чи конструктивізму будь-яке знання - суб’єктивне і питання про його достовірність не стоїть); 3) підвищити наукову цінність нового систематизованого знання можна тільки через застосування *більш досконалої методології* його добування.

Але чи твердо ми знаємо, що таке методологія і чого саме слід вимагати від молодих науковців, яких ми вчимо писати дисертації? Попри звичні нарікання на те, що деякі з них не можуть відрізнити методологію від методів і демонструють досить слабе уявлення про методологічну основу своїх досліджень, слід визнати, що в багатьох випадках не додають ясності і праці деяких “маститих” філософів, особливо тих, що перебувають у пошуку єдиної, прийнятної і необхідної для всіх методології досліджень. Такі намагання, на наш погляд, є не чим іншим, як постмарксистським (можна сказати й посттоталітарним) синдромом розвитку філософії та суспільної науки в Україні з природним для нього бажанням подолати методологічну розгубленість і знайти якийсь заміник для колись твердої і всім відомої, монолітної опори у вигляді “матеріалістичної діалектики” або ж зберегти її, доповнивши якимись більш сучасними “аксесуарами”.

Питання про сутність методології не є таким тривіальним, як здається на перший погляд. Насамперед тому, що з семантичної точки зору методологія і методи - слова одного кореня. Не дивно, що в сучасному повсякденному вжитку вони часто вживаються як взаємозамінні. Це відзначає й англomовна “Вікіпедія”, стверджуючи, що слово “методологія” часто вживають там, де треба було б сказати “методи”. Пошукова система “Google” дає посилання на такі різновиди “методологій”: “методологія викладання”, “методологія оцінки землі”, “методологія перепису населення”, “методологія лікування” і т.д. Тут під методологією розуміється сукупність методів і процедур певної діяльності, а також певна послідовність їх застосування.

Отже, перше, широковживане розуміння методології як сукупності способів, методів, процедур певної діяльності - це саме той випадок, коли достатньо було б вжити слово “методи” або “методика”. Він стосується не тільки і не насамперед науки і не був би об’єктом нашого інтересу, якби методи не входили в методологію в двох інших значеннях: філософському та “прагматично-науковому”.

Одним із найбільш уживаних філософських визначень методології на пострадянському просторі (з тими чи іншими уточненнями та модифікаціями) є таке: “методологія - система принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності, а також вчення про цю систему” [8]. Як “вчення про метод” визначає методологію і Ю.Сурмін, розкриваючи плюралізм її видів та складність структури [9, с. 18-19]. На наш погляд, слово “вчення” є дещо застарілим, оскільки містить певні моністичні конотації (завжди виникає сумнів: а чи не йдеться тут про “єдино правильне вчення”?) і, можливо, його можна було б замінити, наприклад, словом “метатеорія”. Втім і те, й інше вказує на друге, філософське розуміння поняття “методологія”, що виникає як складова теорії пізнання, розкривається в рамках філософської дисципліни “методологія науки” та наповнюється конкретним змістом у “парадигмах наукового пізнання”.

Парадигма - дуже багатогранне поняття [10]. Втім його часто ще й надмірно розширюють, називаючи парадигмою певний усталений метод, широковживану концепцію або напрям досліджень. Нас тут цікавить “парадигма пізнання світу”, що майже дорівнює загальноприйнятій на певному відрізку часу та в певному широкому середовищі дослідників методології пізнання, та “наукова парадигма”, яка з’єднує *філософські складові методології із загальнотеоретичними підходами, що панують у конкретній науці* на певному етапі її розвитку, а також з панівними суспільними цінностями.

Наукова парадигма - загальноприйнята система філософських (онтологічних та епістемологічних), теоретичних та аксіологічних установок, у межах яких відбувається розв’язання

дослідницьких завдань на певному відрізку часу достатньо широким колом науковців. Її особливістю є те, що вона змінюється в часі. Поняття “парадигми” невід’ємне від її визнання в науковому середовищі, однак у сучасну епоху співіснування та паралельного використання різноманітних дослідницьких методологій навряд чи можна погодитись із твердженням, що йдеться про визнання парадигми “усіма” науковцями.

Третім є розуміння методології, яке умовно можна назвати “прагматичним”. Ним послуговуємося тоді, коли говоримо не про філософську дисципліну “методологія науки”, а про методологію якоїсь окремо взятої науки або конкретного наукового дослідження, про його теоретико-методологічну базу. Вона включає в себе не лише філософські підходи, постулати та принципи, але й найзагальніші або найважливіші з точки зору теми окремого дослідження теорії середнього рівня, відповідно до яких формується поняттєвий апарат, окреслюється його предмет і місце серед інших досліджень. Включивши теоретичні надбання тієї науки, в якій працює дослідник, до поняття методологічної бази, ми фактично розширюємо його значення, говоримо вже про теоретико-методологічну базу. Але, на наш погляд, це саме те розуміння, яке найбільш відповідає практичним потребам науковця. Адже абстрактні філософські істини щодо методології пізнання, не прив’язані до теорії конкретної науки, наприклад, такої галузі, як ДУ, тільки підштовхують молодих дослідників до нехтування методологічною частиною своїх досліджень, або в кращому випадку обумовлюють формальне ставлення до неї.

В ідеалі теоретико-методологічна база дослідження має включати:

1) філософське обґрунтування обраних принципів та підходів (пояснення онтологічних та епістемологічних позицій автора);

2) обґрунтування значення концепцій та понять, вибраних автором з наявного теоретичного багажу своєї науки та суміжних з нею наук як найбільш адекватних завданням даного дослідження, а, якщо потрібно, то й особливостей їх застосування в роботі;

3) аналіз обраних автором методів дослідження;

4) критичну оцінку інших, найменш підходящих теорій та методів, які автор не бере до уваги чи, можливо, спростовує у своєму дослідженні.

Кожна з цих складових по-своєму впливає на глибину та наукову якість дослідження. Філософська складова методології, безперечно, дуже важлива. Уже на початку дослідницької роботи науковець має визначитись щодо своєї онтологічної та епістемологічної позиції, засвідчити своє ставлення до суспільного буття, до можливості і способів його пізнання. Онтологічна позиція виявляє погляди дослідника на природу світу: есенціаліст визнає існування різних сутностей об’єктивної суспільної реальності незалежно від нашого знання про них, конструктивіст заперечує такі твердження, вважаючи, що всі суспільні феномени соціально сконструйовані. Епістемологічна позиція виявляє уявлення автора про пізнаваність світу та способи цього пізнання. Позитивіст дивиться на своє дослідження як на спосіб з’ясування об’єктивної істини, або, точніше, як на черговий крок (серед кроків, що робилися й робитимуться іншими дослідниками) у просуванні до її осягнення. Він виходить із принципової пізнаваності світу та можливості його пояснити на основі встановлення казуальних зв’язків, апелює до кількісних методів як таких, що більш точно відтворюють дійсність. Інтерпреціоніст, навпаки, заперечує детермінізм і вважає, що кожне пояснення - це тільки одна з можливих інтерпретацій соціально сконструйованих явищ. Соціальна дійсність конструюється у процесі взаємодії індивідів і визначається культурою, а істина “вибудовується” у процесі обговорень, дискусій та переоцінок дослідниками. Факти стають фактами не самі по собі, а в головах людей, які конструюють їх відповідно до своїх ідей та теорій. Отже, істина завжди суб’єктивна. Інтерпреціонізм надає перевагу якісним методам дослідження, пропонуючи певне “розуміння” досліджуваного об’єкта замість його “пояснення”.

Упродовж ХХ ст. виникло багато шкіл і напрямів як позитивізму, так і інтерпреціонізму; будь-яка узагальнена їх класифікація і характеристика може виглядати спрощеною. Тому, на наш погляд, одним із важливих завдань людей, які пишуть підручники з філософії для науковців - не філософів, зокрема й для аспірантів, мало б стати якомога докладніше ознайомлення їх із цими численними школами та їхніми підходами. Натомість ми маємо ситуацію протилежну до бажаної: часто під виглядом методології наукових досліджень подаються істини двохсотлітньої давності, ніби не було й немає філософських та соціологічних шкіл і підходів

XX ст.: ні феноменології М.Гайдеггера, ні теорії деконструкції Ж.Дерріда та Р.Рорті, ні соціального конструктивізму П.Л.Бергера та Т.Лукмана, ні соціології інтеракціонізму Дж.Г.Міда і Г.Блумера”; ніби людство не вступило в епоху глобалізації і постмодерну; ніби й справді хтось ще там намагається “піднести структуралізм та системний підхід до рівня всезагальної методології” і йому треба подати урок про роль матеріалістичної діалектики як справді “всезагального філософського методу і методології” [12]. Добре, звичайно, що нам відомий структуралізм та системний підхід. Але в наш час вони не є ані домінуючими, ані найбільш популярними і тим більше не претендують на якусь всезагальність.

Чи позначаються відмінності філософсько-методологічних позицій на дослідженнях з такої прагматично зорієнтованої науки, як ПА (у нашому варіанті - ДУ)? Позначаються, але трохи меншою мірою, ніж в інших суспільних науках (скажімо в соціології). Велика частина дослідників імпліцитно приймає парадигму позитивізму, хоча з’являються й праці постмодерністів, які стоять на позиціях конструктивізму та інтеракціонізму, пишуть про постпозитивістську деліберативну модель публічного адміністрування, яка ґрунтується на всебічному обговоренні та аргументуванні. Нові епістемологічні підходи впливають і на вибір методів досліджень, зумовлюючи панування неоінституціоналізму з властивою йому увагою до неформальних практик, дифузії понять “інституції” та “процеси”; використання методу деконструкції, мережевого аналізу; фокусування на вивченні міжперсональних стосунків у дусі інтеракціонізму тощо [13; 14].

У дослідженнях українських науковців (мається на увазі суспільні науки, у тому числі й ДУ), за винятком невеликого числа вчених, які працюють у галузі теоретико-методологічних досліджень, перша (філософська) і четверта (критично-аналітична) складова теоретико-методологічної бази присутні лиш незначною мірою. Автори прикладних досліджень частіше обмежуються використанням теорій середнього рівня, які пов’язані з тими чи іншими парадигмами наукового пізнання, але прямо про це в роботах не згадується. І таке становище, на нашу думку, до певної міри є виправданим. Адже значення філософської частини методологічної бази конкретної наукової роботи залежить від рівня її теоретичності. В суто прикладних дослідженнях воно буває мінімальним. Дослідник може діяти в межах панівної парадигми не усвідомлено, сприймаючи її на рівні стереотипу, і це може не позначитись на якості його роботи. Тим більше, що дослідницька парадигма позитивізму, яка довгий час панувала в європейській філософській традиції, складаючи основу науки нового часу, у нас ще й досі сприймається як щось само собою зрозуміле, таке, що не вимагає пояснень. Утім усвідомлення та заявлення дослідником, у межах якої філософської *парадигми пізнання* він працює, усе ж таки бажане. Адже воно допомагає уникати несумісних з нею тверджень чи обрання невласливих їй методів.

З четвертою складовою методологічної бази справа складніша. Від колишніх ідеологізованих та ієрархізованих відносин у сфері суспільної науки українські дослідники перейняли та ще й, можливо, примножили гірші традиції: формально шанобливого ставлення до своїх попередників - без знання їхніх праць, особливо зарубіжних; крайню несміливість у висловлюванні власних думок і позицій, що розходяться з “мейнстрімом” у даній науці; невміння коректно вести наукову полеміку і таке інше.

Що ж стосується другого та третього пунктів наведеного вище переліку складових методологічної бази, то вони є важливими для всіх типів досліджень, з тією різницею, що певна частина вчених-теоретиків самі вибудовують теоретичні концепції (аналізуючи доробок своїх попередників та дискутуючи з ними), тоді як більшість дослідників бере ці концепції з праць інших авторитетних учених і використовує - зі своїми доповненнями, уточненнями або й без них - як інструмент аналізу властивостей чи тенденцій розвитку того об’єкта, який вони вивчають. Невід’ємною частиною методології дослідження є характеристика обраних методів дослідження та обґрунтування їх зв’язку з іншими складовими методології. Останнє молоді дослідники в галузі ДУ та деяких інших суспільних наук роблять поверхово або ніяк, в основному через слабкі знання не лише філософсько-методологічних підходів, а й *теоретичних* надбань власної науки та специфічних для неї нових методів у світовому вимірі (а справжньої науки, як зазначалося вище, в кордонах однієї країни в сучасних умовах бути не може).

Послаблення вимог до цієї, “серединної” (теоретично-методичної) складової дисертаційних та інших досліджень якраз і приводить у більшості випадків до того, що вони стають подібні

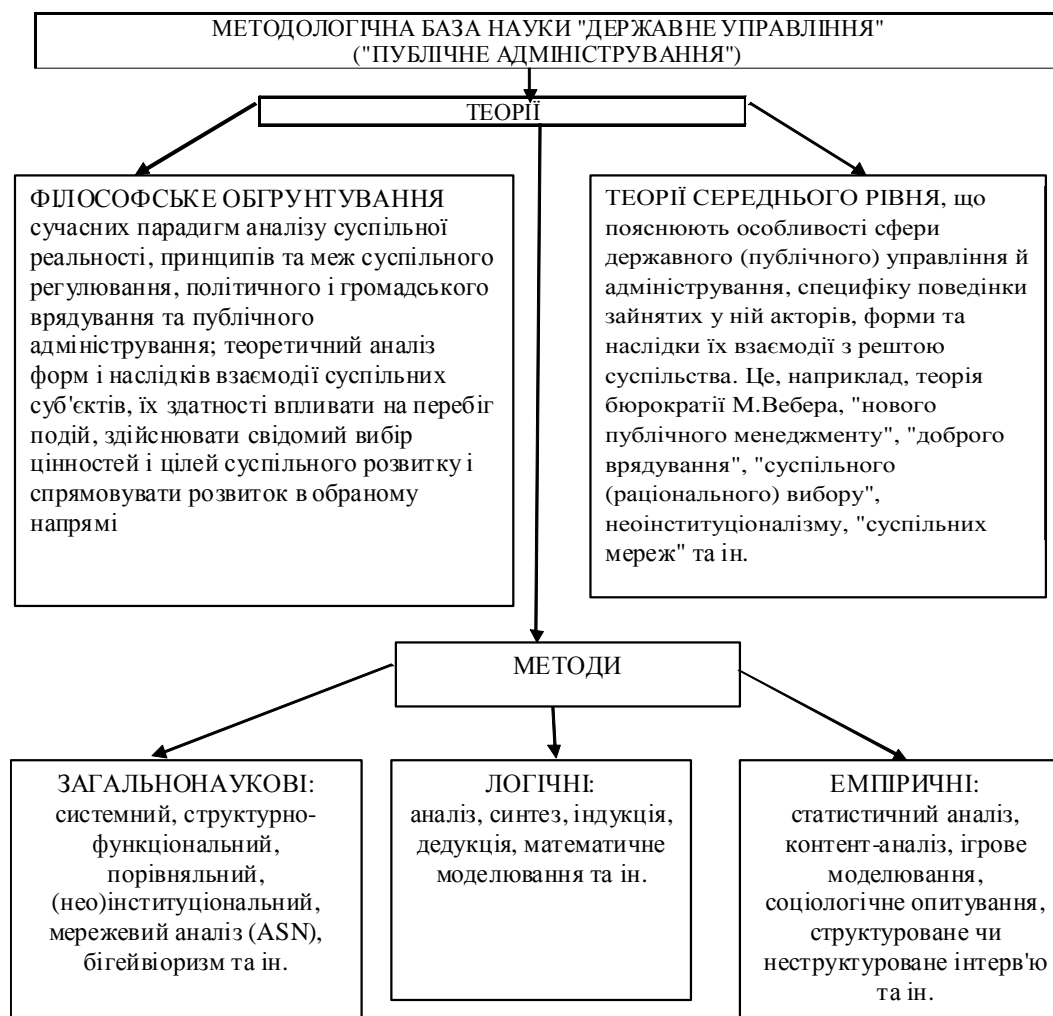
до “водознавства”: підбір фактів, їх класифікація і певне узагальнення - без звернення до теоретичних напрацювань у даній галузі - у підсумку породжують тривіальні висновки на зразок того, що “люди, які живуть далі від обласного центру, рідше приїздять на базар, ніж ті, що живуть ближче”, або, що раніше “в гуцульській хаті стояли жорна і ночви, а тепер стоїть телевізор”. Як цьому зарадити - враховуючи молодий вік української науки державного управління і поки що низьку методологічну креативність наших філософів і науковців? Один із найреальніших шляхів - це значно більша відкритість до напрацювань зарубіжної ТПА, бажання і здатність адаптувати її до своїх потреб, водночас трансформуючи й поповнюючи своїм досвідом розв’язання специфічних для посткомуністичного суспільства проблем управління. Через обмеженість обсягу даної публікації лише коротко наведемо деякі з найбільш популярних у наш час теоретичних концепцій та методів, розроблених західними представниками науки ПА, які почасти актуалізуються в Україні, але процес цієї актуалізації мав би бути незрівнянно інтенсивнішим. Йдеться про “новий публічний менеджмент”, “добре (демократичне) врядування”, “раціональний (суспільний) вибір”, бігейвіористські дослідження організаційної поведінки, мережеві дослідження, неінституціоналізм, методи включеного спостереження (прихованого або відкритого), неструктурованого інтерв’ю, наративу і деконструкції та ін.

“Молода наука” повинна допомогти “молодій державі” підвищити здатність управляти, забезпечити належну якість управління як з точки зору ефективності (щоправда, стосовно ПА на Заході все більше вживають показник результативності як більш відповідний соціально-гуманітарній спрямованості державної діяльності), так і з точки зору демократичності. Ці дві характеристики управління виражаються нині через формулу “доброго (належного) врядування” (“good governance”). Концепція “доброго врядування” витісняє вже не нову для Заходу концепцію “нового публічного менеджменту” з його однобічною орієнтацією на ефективність; вона наповнює ДУ гуманітарною та соціальною складовими; формує новий підхід до розуміння належного врядування, яке має тепер відповідати не лише вимогам ефективності, але й бути відкритим, доступним, підзвітним і підконтрольним, а отже, - чутливим до вимог громадян, їхніх потреб і запитів.

“Добре врядування” в західних країнах розглядається в рамках демократичної парадигми, а його визначення “тим чи іншим чином зараз включають більшість або навіть всі елементи, характерні для управління в розвинених ліберальних демократіях” (Дж.Перлін). Тому в молодих демократичних державах доречно цю формулу трактувати (і перекладати) саме як “демократичне правління (врядування)”, що й зроблено в процесі модернізації навчальних програм МПА в НАДУ. “Проблема в тому, - зазначає канадський спеціаліст з проблем демократичного врядування проф. Дж. Перлін, - що “добре врядування” завжди було лише дескриптивною концепцією. Тією мірою, якою воно використовувалось в теорії, його вважали незалежною, а не залежною змінною... Теоретична література з належного врядування... зосереджувалася на поясненні того, чому якість врядування важлива для інших результатів, ...а не на поясненні умов, необхідних для його здійснення. Навпаки, література з демократичного розвитку розглядає якість врядування як залежну змінну. У цій літературі існує величезна кількість пропозицій щодо досягнення та підтримання “доброго врядування”[15].

Перспективною в умовах перехідного суспільства може виявитись “теорія суспільних мереж” - і як напрям, і як метод досліджень у науці ДУ (Social Network Studies & Social Networks Analysis - SNA). Зазвичай мережі прив’язують до громадянського суспільства та його позитивних впливів на політичні й управлінські процеси. Однак треба враховувати багатоманітність, багатогранність та неоднозначну роль мереж у суспільстві. Виділяють такі їх типи: керовані і некеровані, споріднені й афілійовані, багатоскладові та гніздові. Загалом суспільна мережа визначається як спонтанно чи цілеспрямовано утворена, відносно стійка та впорядкована сукупність горизонтальних, перехресних відносин державних та недержавних суб’єктів суспільної діяльності (індивідів, груп, організацій, установ). Вони виникають на основі спільних інтересів, часто в умовах ресурсної чи іншої взаємозалежності, клієнтельних (патримоніальних) стосунків, просякнутих специфічною культурою та здатних вирішувати суспільні проблеми на основі консенсусу (не обов’язково в загальносуспільних інтересах). При вивченні мереж застосовують різноманітні математичні методи: формалізовані представлення мереж у вигляді мат-

риць і графіків; математичний вираз їх щільності, перехідності (транзитивності), централізованості [16; 17].

Структура методологічної бази науки “державне управління” / “публічне адміністрування”

Отже, теорія суспільних мереж концентрує увагу не стільки на загальновідомих, формально утверджених, відкритих формах структуризації суспільства, управлінських систем тощо, скільки на менш досліджених, часто неявних (або й свідомо приховуваних) горизонтальних зв'язках, які в деяких суспільствах глобально і постійно, а в деяких локально чи тимчасово, але є дуже істотними, а деколи й визначальними щодо функціонування тієї сфери, в межах якої вони утворюються. Для прикладу, за допомогою методу мережевого аналізу можна досліджувати корупційні зв'язки та визначити шляхи їх можливого подолання, вивчати міжнародні терористичні об'єднання тощо.

Що ж треба робити практично, щоб домогтися якісного методологічного забезпечення наукових досліджень з проблем державного управління? Зусилля, на наш погляд, мають бути спрямовані у двох напрямках:

- I. Створення матеріальних умов для оволодіння здобутками світової науки.
- II. Підвищення вимог до людей, які стають на шлях наукової діяльності.

Перший напрям передбачає насамперед поповнення бібліотек академії та регіональних інститутів найсучаснішою літературою з теорії державного управління, у тому числі й іноземними мовами. Підбірка “The Greatest Books in Public Administration Theory” мала би стояти на полицях бібліотеки в повному обсязі. Потрібно також якимось чином спонукати видавництва до перекладів книг з нашої галузі. Крім того, поважним українським бібліотекам уряд повинен

був би забезпечити фінансову можливість передплачувати журнали online через систему JSTOR та в інший спосіб. Звичайно, все це пов'язане з коштами, але держава мусить їх знайти, якщо хоче якісних змін у підготовці професійних управлінців.

Разом з тим мала б збільшуватись кількість вітчизняних періодичних видань з проблем державного управління та державної політики, і не тільки академічних ("фахових"), а й більш популярних - для представників суміжних наук та практичних працівників системи державного управління. Академічні журнали мали б містити значні за обсягом відділи критики та рецензування. Без критики, дискусій і суперечок наука не може розвиватись. Радянський академік-фізик, лауреат Нобелівської премії П.Капіца ще в період хрущовської "відлиги", розмірковуючи про специфіку і стан науки в СРСР, писав: "Інтенсивність розвитку наших суспільних наук визначається гостротою полеміки. Відсутність полеміки серед наших учених-соціологів і є безсумнівний показник застою наших суспільних наук". Його стаття, написана 1960 р., була опублікована журналом "Комуніст" аж 1989 р. - у період горбачовської "перебудови" [18, с. 89]. Ця епоха також минула, але старі стереотипи (і страхи) продовжують жити на пострадянських теренах. Саме вони утримують науковців-суспільників незалежної України від наукових спорів, що, безперечно, є істотним гальмом у поступальному розвитку дискурсивних суспільних наук, у тому числі й науки державного управління.

Припинення практики безкінечного писання підручників та посібників і залучення до цього викладачів ВНЗ, які часто просто не мають часу на написання наукових робіт, вивільнило б значні людські ресурси для розвитку науки. Магістри мають вчитися за найновішою науковою літературою, а "розжовування" матеріалу в методичних розробках - це, на наш погляд, розбазарювання інтелекту одних і неадекватний спосіб розвитку інших.

Другий напрям мав би передбачати жорсткіший відбір людей до магістратури, мотивованих на навчання, а не на отримання "папірця" на виході. Рівень вимог міг би відразу підвищитись, якби і при вступі, і під час навчання одним із пріоритетів була іноземна мова, насамперед англійська, якою перекладають майже все, що є вартого уваги в суспільних науках. До читання справді корисних і потрібних навчальних курсів з теорії та методології публічного адміністрування можна було б ширше залучати зарубіжних професорів (через різні програми обміну), аж поки у нас не з'явиться достатня кількість фахівців для утворення окремих кафедр ТПА. Щоб прийти до цього стану, статус фундаментальної науки в НАДУ й регіональних інститутах має бути іншим, ніж в останні роки. Оскільки немає нічого практичнішого, кажуть мудрі люди, ніж добра теорія.

Список використаних джерел

1. Journal of Public Administration Research and Theory (Oxford), American Review of Public Administration, Administration & Society (SAGE Publications).
2. Public Administration Theory Network // <http://www.pattheory.org/>
3. The Greatest books in Public Administration theory // <http://www.amazon.com/Greatest-Books-Public-Administration-Theory/lm/3AWV2JL09143K>
4. *Вильсон Вудро*. Наука государственного управления // Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж.Шафритца, А.Хайда. - М.: Изд-во МГУ, 2003. - 800 с.
5. *Gill, Jeff and Kenneth J. Meier*. Public Administration Research and Practice: A Methodological Manifesto // Journal of Public Administration Research and Theory. - Vol. 10. - N 1: 157-199. - 2000 <http://jpart.oxfordjournals.Org/cgi/content/abstract/10/1/157/>
6. *Сурмін Ю. П.* Майстерня вченого : підруч. для науковця / Ю. П. Сурмін. - К. : Навч.-метод. центр "Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні", 2006. - 302 с. (Розділи праці друкуються також у періодичному виданні "Наук.-інформ. вісн. з держ. упр.". НАДУ при Президентові України. - К., 2007. - Вип. 1-4.
7. *Сомервилл Дж.* Что отличает науку от других форм знания / Джон Сомервилл. Избранное : пер. с англ. М. Мамардашвили. - М. : Изд-во иностран. лит., 1960. - 192 с.
8. Философский энциклопедический словарь. - М. : Сов. энциклопедия, 1983. (Цит. за: <http://methodolog.ru/method.htm>)

9. Сурмін Ю. Майстерня вченого... Розд. 1.6 / Ю. Сурмін // Наук.-інформ. вісн. здерж, упр. - К., 2007. - Вип. 2. - С. 18-24.
10. Сурмін Ю. Майстерня вченого... Розд. 1.7 / Ю. Сурмін // Наук.-інформ. вісн. з держ. упр. - К., 2007. - Вип. 3. - С. 20-23.
11. <http://uk.wikipedla.org/wiki/>
12. Філософія / за заг. ред. С. П. Щерби. (Рек. М-вом освіти і науки України як навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. - К. : МАУП, 2004 (Розд. XVI. Форми і методи наукового пізнання. 3. Методологія) // <http://www.readbookz.com/book/177/6087.html>
13. Public Administration in Transition: Theory - Practice - Methodology / Gunnar Gjelstrup, editor; Eva Sorenson, author. - NY: Djoef Publishing, 2007. - 366 p.
14. Luton L. S. Deconstructing Public Administration Empiricism // Administration-Society. - 2007. - Vol. 39. - N. 4 (July). - P. 527-544.
15. Perlin, George. International Assistance to Democratic Development: Some Considerations for Canadian Policy Makers. Background Paper for research meeting on "Good governance and aid effectiveness". - Ottawa, 2005, March 9 // www.globaleconomicgovernance.org/docs/Perlin%20Implications%20for%20Canada.pdf
16. Maoz Z. Political Networks: Methods and Applications (POL 290C; syllabus) // <http://psfaculty.ucdavis.edu/zmaoz/networks/networks2007.pdf>
17. Marsh D. and Martin S. Understanding Policy Networks // Political Studies. - 2000. - Vol. 48. - N 1. - P. 4-21.
18. Капица П. Наука и общество (1960) / П. Капица // Коммунист. - 1987. - № 13. - С. 79-89.

Колодій А. Методологічне забезпечення науки "Державне управління" / А. Колодій // Матеріали симпозіуму за міжнародною участю "Проблеми й тенденції розвитку галузі науки "Державне управління" в Україні: від теорії до практики. - К. : НАДУ, 2007. - С. 9-16.

АНАЛІЗ ПРОБЛЕМНОГО ПОЛЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Державне управління як надзвичайно масштабна та багатогранна сфера діяльності характеризується великим колом проблем. Необхідною умовою їх якісного вирішення є їх правильне усвідомлення та формулювання, що внаслідок складності та багатоманітності соціальних систем саме по собі є досить відповідальним та часто важким завданням, для розв'язання якого потрібні спеціальні підходи та методи [14, с. 121-122]. Отже, важливою науковою проблемою є розвиток методології виявлення та діагностування проблем державного управління. Численність останніх примушує говорити про наявність проблемного поля державного управління, яке доцільно розглядати як відкриту для поповнення систему. За системної філософії під проблемою розуміють невідповідність між бажаним та існуючим станами системи [2, с. 160; 14, с. 120-121]. За іншим визначенням, проблема - це невідповідність у будь-якій діяльності між цілями та ситуацією, що склалася [9, с. 130; 13, с. 133]. У повсякденній практиці часто поняття “проблема” пов'язують з різноманітними й нерідко непередбачуваними негараздами, які необхідно подолати.

Держава управляє всім спектром суспільних відносин, що фактично робить неможливим виділення всіх можливих управлінських проблем. Разом з тим виділення частки проблем, що здебільшого виникають у практиці державного управління, та їх узагальнення у вигляді певних проблемних блоків видається цілком реальним, що дає змогу значно краще їх діагностувати, прогнозувати, а значить, і якісно вирішувати. Слід зазначити, що в теорії управління вироблено низку підходів, спираючись на які можна по-різному структурувати проблемне поле державного управління. На розвиток цих напрацювань важливим завданням, якому присвячена дана робота, є виділення та узагальнення типових блоків проблемного поля державного управління з урахуванням різних методологічних підходів до аналізу та класифікації державно-управлінських проблем.

На верхніх рівнях державного управління виникнення проблем насамперед пов'язано з незадоволенням поточним станом розвитку держави та/або основних сфер суспільної діяльності й постановкою нових цілей розвитку (проблеми розвитку), а також внаслідок кризового розвитку подій у них (проблеми кризи) [9, с. 130]. Відповідно виникає різне ставлення і підходи до вирішення таких проблем. У першому випадку реалізується нормальний режим управління (за відхиленням), тобто за розбіжністю між параметрами функціонування об'єкта управління та цілями управління, а в другому - надзвичайне або кризове управління (управління за збуренням), коли керуюча система реагує на можливість відхилення від стану нормального функціонування об'єкта управління внаслідок зовнішніх причин.

При нормальному режимі управління, як показує сучасна світова практика, процес державного управління здебільшого набуває стратегічного характеру, а при кризовому управлінні вій “забезпечується в рамках чинних законів політичної боротьби, обмеженням прав і свобод громадян, а також значним звуженням дії механізмів саморегуляції” [15, с. 15]. Згідно з положеннями теорії синергетики, з одного боку, системна криза свідчить, що вичерпані ресурси колишніх джерел розвитку системи і руйнівні процеси набули переваги, а, з другого боку, - дезорганізація створює можливості для нової організації, задіяння процесу самоорганізації [6, с. 113].

Проблеми розвитку та кризи є найбільш загальними проявами невідповідностей між цілями та станом держави. Такі невідповідності в цілому виникають при реалізації суб'єкт-об'єктних, суб'єкт-суб'єктних та об'єкт-суб'єктних відносин [1, с. 26-30; 3, с. 112-114]. Перші з них безпосередньо пов'язані з управлінськими впливами на різноманітні види суспільної діяльності, другі - з управлінськими впливами, спрямованими на вдосконалення самої системи державного управління, а треті - з впливами суспільних відносин та суб'єктів громадянського суспільства на розвиток системи державного управління. Проблеми першого типу, відповідно до основних сфер суспільної діяльності, в яких вони виникають [3, с. 34; 7, с. 190], можна поділити на політичні, економічні, соціальні та гуманітарні.

Залежно від масштабу проблеми державного управління можуть мати характер світових, міждержавних, національних, міжрегіональних, регіональних, територіальних, місцевих, а від напрямів прикладення управлінських впливів - зовнішніми або внутрішніми.

Процеси як розвитку держави, так і виходу її з кризи пов'язані насамперед з вирішенням проблем самоорганізації, тобто подоланням невідповідностей стану суб'єктів державного управління та громадянського суспільства сучасному світовому рівню й вимогам їх організації та функціонування, а також проблем удосконалення суб'єкт-об'єктних відносин, зокрема, проблеми різноманітності, що проявляється у непокритті різноманітності суспільних відносин різноманітністю вищезазначених суб'єктів [1, с. 41-42]. У сучасній Україні пошук вирішення цих проблем йде шляхом зміни форми правління (з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку), режиму правління (розвиток процесів демократизації), державного (адміністративно-територіального) устрою.

У свою чергу, зазначені невідповідності призводять до неефективного вирішення проблем функціонування суб'єктів державного управління та громадянського суспільства, зокрема стратегічного, тактичного та оперативного управління (планування, організації, мотивації, контролю, комунікації, прийняття рішень), вибору шляхів розвитку, забезпечення їх пріоритетності, забезпечення стабільності, врахування ризику, досягнення адекватності, ефективності, економічності та результативності (дієвості) управління.

Значна частина проблемного поля державного управління пов'язана з механізмами забезпечення управління [1, 143-218; 11, с. 95-96]. Це проблеми нормативно-правового регулювання, фінансування, кадрового і матеріально-технічного забезпечення, застосування нових управлінських технологій, інформаційного забезпечення й, відповідно, підвищення рівня інформатизації державного управління, зменшення невизначеності у постановці завдань. Технологізація управління очікує нових підходів до вирішення проблем структуризації, модернізації, систематизації, стандартизації, надання належної динамічності. На порядку денному також вирішення проблеми реалізації потенціалу інноваційності у державному управлінні, яка безпосередньо пов'язана з проблемами його наукової обґрунтованості й ефективного використання кадрового потенціалу.

З метою уникнення проблем організаційно-функціональної структури (субординації, координативної, відповідності, раціональності, дублювання тощо) потрібно чітко й помірковано розподілити завдання і функції державного управління між різними його суб'єктами на всіх рівнях і в них самих. Цьому може суттєво сприяти застосування принципу А.Чандлера "стратегія визначає структуру" [8, с. 331].

Державне управління є різновидом соціального управління, й на нього дуже суттєво впливають проблеми людського фактора [7, с. 37]. Серед них відомими є проблеми: патріотизму, професійності, порядності, керівництва та лідерства, відповідності, здатності, ініціативності, людяності, гармонізації відносин, іміджу тощо.

Варто також виділити блок проблем, які можна віднести до негараздів, зокрема, проблеми: конкретності, ґрунтовності, доцільності, здійсненності, достовірності, досягнення, існування, технологічності, терміновості, раптовості, вимірюваності та ін.

У процесі розвитку суспільства і управління ним з необхідністю виникають проблеми вироблення, удосконалення й адекватного застосування загальних та спеціальних підходів і методів державного управління. З точки зору загальних методологічних підходів, державно-управлінські проблеми переважно належать до неструктурованих та слабоструктурованих, основною особливістю яких є опис, як правило, в якісній формі [4, с. 55; 5, с. 277]. Основним методологічним підходом до вирішення неструктурованих проблем є аналіз політики [3, с. 99; 7, с. 26]. Він не пов'язаний з будь-яким вузько визначеним класом методів вивчення проблем, а використовується як узагальнюючий для характеристики всієї сукупності сучасних методів обґрунтування управлінських рішень. У ньому більша увага приділяється дослідженню максимально широкого кола обставин і чинників з метою виявлення переваг та недоліків кожної з альтернатив.

Особливим різновидом аналізу політики є аналіз державної політики, який, за визначенням відомого канадського вченого Л.Пала, є кваліфікованим застосуванням інтелекту до суспільних проблем, осмислення політики [12, с. 41]. У такому розумінні аналіз державної по-

літики - це сукупність принципів, методів і технологій аналізу різних напрямів державної політики з метою її пояснення та оптимізації, а його предметом є державна політика, її структура й складові, взаємодія із соціумом, розвиток, стадії політичного процесу. Фактично, це спроба структурувати вироблення урядових рішень у тих галузях, де не створено достатньої основи для побудови точних кількісних оцінок і застосування науково обґрунтованих критеріїв вибору курсів дій, де домінують суб'єктивні думки, що враховують інтереси впливових політичних і громадських угруповань.

Аналіз державної політики завжди спирається на системний та ситуативний аналіз. Останній базується на сукупності прийомів і методів осмислення ситуації, її структури, визначення факторів впливу, тенденцій розвитку тощо [9, с. 13]. Основними складовими та, відповідно, проблемними блоками ситуативного аналізу є: діагностика, здійснення проблемного структурування, що передбачає виділення комплексу проблем ситуації, їх типології, наслідків, шляхів вирішення; визначення характеристик ситуації, її структури, функцій, взаємодії з навколишнім середовищем; встановлення причин виникнення ситуації і наслідків її розгортання; діагностика змісту діяльності в ситуації, її моделювання та оптимізація; побудова системи оцінок ситуації, її складових, умов, дійових осіб; підготовка прогнозів ймовірного, потенційного і бажаного майбутнього; вироблення рекомендацій щодо поведінки дійових осіб у ситуації; розробка програм діяльності в даній ситуації.

Системний підхід виходить з того, що держава є системою, кожен з елементів якої має певні обмежені цілі [10, с. 26-27]. Серед основних принципів системного аналізу такі: процес прийняття рішень повинен починатися з виявлення та чіткого формулювання конкретних цілей; необхідно розглядати проблему як єдине ціле і виявляти всі наслідки та взаємозв'язки кожного рішення; необхідне виявлення і аналіз альтернативних шляхів досягнення цілей; цілі окремих підсистем не повинні вступати в конфлікт з цілями всієї системи; сходження від абстрактного до конкретного; єдність аналізу і синтезу, логічного та історичного; виявлення в об'єкті різноякісних зв'язків та їх взаємодії; розгляд системи з позиції "чорної скриньки" тощо. Реалізацію цих принципів супроводжують специфічні проблемні блоки. Основною процедурою в системному аналізі є побудова узагальненої моделі реального об'єкта, а технічну базу таких досліджень складають комп'ютерні інформаційні системи і технології. У зв'язку з посиленням уваги до програмно-цільових принципів планування системний аналіз став практично невіддільний від термінів "цілеутворення" і "програмно-цільове управління".

Програмно-цільовий підхід є дуже важливим й ефективним способом досягнення цілей розвитку держави, території, галузі [9, с. 101]. У його основу покладено парадигму: мета - програма - результат. На сьогодні програмно-цільовий підхід є найпоширенішою формою спрямування ресурсів держави на вирішення актуальних проблем її розвитку, засобом перетворення державних стратегій і політик у конкретні, забезпечені ресурсами дії. Таким чином, ключовими питаннями постановки і реалізації програмно-цільового підходу є виділення пріоритетних проблем, їх системний аналіз з метою конкретизації завдань та розподіл наявних ресурсів між цими завданнями.

Особливе значення для удосконалення державного управління має проблематика розвитку та ефективного використання сучасних методів експертних оцінок, які, фактично, є основними при вирішенні складних і нових проблем, які вимагають для їх осмислення високого рівня компетентності [9, с. 33]. Такі проблеми виникають у зв'язку з кризовим розвитком, впровадженням нововведень, майбутньою реорганізацією тощо. Особливо великою є роль експертизи у вирішенні проблем прогнозування.

Перспективним підходом до розв'язання теоретичних та практичних завдань державного управління є морфологічний підхід, що зумовлює проблеми розроблення та застосування спеціальних методів, особливо на основі методу систематичного покриття поля [9, с. 79]. Останній передбачає порівняльний аналіз поля проблем та результатів їх вирішення, наприклад стану правового регулювання, знаходження таким чином прогалин у вирішенні проблем, невідповідностей вирішення проблем сучасній їх ситуації, а також невідповідностей локального та глобального вирішення проблем. Результати такого аналізу далі використовуються для внесення корекцій у чинні державні політики, програми, проекти.

Високий ступінь різноманітності, надзвичайна складність сучасних проблем суспільного розвитку, що безпосередньо пов'язані з існуванням і можливістю розвитку людства, потребує постійного пошуку новітніх підходів до їх вирішення. Серед останніх можна відзначити синергетичний, глобалізаційний, зокрема гуманітарний, екологічний, консенсусний та інтеграційний, інформаційно-інноваційний, корпоративний та соціальний. Їх застосування в процесах управління завжди посилюється засобами системного та ситуативного підходів, а також управління якістю [10, с. 342-343].

За синергетичного підходу суспільство розглядається як дисипативна система, рух (напрямок та швидкість) якої до певних стійких станів (атракторів) визначається її можливостями самоорганізації, якістю систем управління, що обирають шляхи подальшого розвитку на переломних моментах (точках біфуркації). Саме тому ефективний суспільний розвиток можливий лише за умов успішного, високопрофесійного управління.

Глобалізаційний підхід передбачає посилення взаємозв'язку й взаємозалежності різноманітних явищ і процесів у світі, що вимагає врахування їх наслідків, та базується на поєднанні кількох принципів, дуже важливих для сучасного суспільного розвитку, а саме:

- зростання пріоритету загальнолюдських цінностей та ідеалів у системі орієнтирів взаємовідносин між країнами та народами (гуманітарний підхід);
- забезпечення збереження природних ресурсів, формування суспільства стійкого розвитку, в якому оптимально з точки зору людини поєднувалися б економічні, екологічні та соціальні чинники (екологічний підхід);
- прагнення до мирного розв'язання будь-яких світових (міжнаціональних, регіональних, локальних) конфліктів, обмеження поширення ядерної та іншої зброї масового ураження (консенсусний підхід);
- інтеграція держав, їх економіки та культури, співробітництво країн та народів (інтеграційний підхід).

Інформаційно-інноваційний підхід до управління суспільним розвитком виходить з реальної ситуації переходу до постіндустріального суспільства послуг та знань, а у подальшій перспективі, у міру зростання частки інформаційних послуг, - до його найбільш розвиненої стадії - інформаційного суспільства. На думку американського соціолога Д.Белла, це перетворення нової "інтелектуальної технології" в ключовий інструмент аналізу та теорії прийняття рішень. У постіндустріальному суспільстві національні інформаційні ресурси є його найбільшим джерелом багатства.

Корпоративний підхід є перспективним варіантом сучасної суспільної доктрини. Він розуміється як спосіб організації суспільного життя таким чином, що не тільки центр ініціює розвиток, а й органи місцевої влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації, господарські суб'єкти, безпосередньо територіальні громади, населення активно залучається до суспільного життя. Такий підхід заснований на принципах співволодіння та співрозпорядження корпоративною власністю, дійсно народного самоуправління, договірних відносин між центральною та місцевою владою, відродження духовності та культури, делегування центром на місця прав розпорядження ресурсами.

Соціальний підхід виходить з того, що не політика та економіка є головною метою розвитку суспільства й умовою підтримки його рівноваги, а постійне підвищення якості життя його членів, неперервне удосконалення способу їх життя. Виходячи з цього розвинені країни прийшли до побудови соціальних держав, формування соціально-орієнтованих ринків, до соціального партнерства.

Таким чином, узагальнення різних методологічних підходів дає змогу зробити наступні **висновки** стосовно структури проблемного поля державного управління.

1. Дане поле доцільно розглядати як відкриту для поповнення систему, найзагальнішими блоками якої є сукупність проблем розвитку та кризи. Такі проблеми в цілому виникають при реалізації трьох типів відносин, а саме, суб'єкт-об'єктних, суб'єкт-суб'єктних та об'єкт-суб'єктних, що є основою подальшого структурування проблемного поля державного управління.

Проблеми першого типу згідно з основними сферами суспільної діяльності, в яких вони виникають, можна поділити на блоки політичних, економічних, соціальних і гуманітарних. Крім того, серед проблем удосконалення суб'єкт-об'єктних відносин особливо важливою є

проблема різноманітності, що проявляється в непокритті різноманітності суспільних відносин різноманітністю вищезазначених суб'єктів.

2. Залежно від масштабу в проблемному полі державного управління можна виділити проблеми світові, міждержавні, національні, міжрегіональні, регіональні, територіальні, місцеві, а від напрямів прикладення управлінських впливів - зовнішні або внутрішні.

3. З точки зору функціонування суб'єктів державного управління та громадянського суспільства логічно виділяються блоки проблем планування, організації, зокрема, організаційно-функціональної структури, мотивації, контролю, комунікації, прийняття рішень, вибору і реалізації шляхів та пріоритетів розвитку, врахування ризику, досягнення стабільності, адекватності, ефективності, економічності та дієвості управління.

4. Відповідно до механізмів забезпечення державного управління значна частина його проблемного поля структурується на блоки проблем нормативно-правового регулювання, фінансування, забезпечення кадровими і матеріально-технічними ресурсами, застосування нових управлінських технологій, інформатизації, зменшення невизначеності у постановці завдань.

5. Оскільки в процесах державного управління центральним є людський фактор, то окремим блоком виступають проблеми патріотизму, професійності, порядності, керівництва та лідерства, ініціативності, людяності, гармонізації відносин, іміджу тощо.

6. Розвиток суспільства й управління ним вимагає сучасної методології вирішення проблем, які переважно належать до неструктурованих та слабоструктурованих. У зв'язку з цим виникають проблеми вироблення, удосконалення і адекватного застосування загальних та спеціальних підходів і методів державного управління, зокрема аналізу державної політики, системного та ситуаційного аналізу, програмно-цільового підходу, методів експертних оцінок, морфологічного підходу, а також таких новітніх підходів, як синергетичний, глобалізаційний, інформаційно-інноваційний, корпоративний та соціальний.

7. У сукупності виділені блоки проблем державного управління створюють уявлення про загальну структуру відповідного проблемного поля, використання якої може надати суттєву методологічну допомогу при виявленні, діагностуванні та прогнозуванні типових проблем державно-управлінської діяльності.

Список використаних джерел

1. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы) : учеб. пособие / Г. В. Атаманчук. - М. : ОАО "НПО "Экономика", 2000. - 302 с.
2. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1981. - 432 с.
3. Бакуменко В. Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. - К. : Вид-во УАДУ, 2000. - 345 с.
4. Воронков А. А. Методы анализа и оценки государственных программ в США / А. А. Воронков. - М. : Наука, 1986. - 190 с.
5. Гзишиани Д. М. Организация и управление. - 3-е изд., перераб. / Д. М. Гзишиани. - М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998. - 332 с.
6. Делокаров К. Х. Системная парадигма современной науки и синергетика / К. Х. Делокаров // ОНС (общественные науки и современность). - 2000. - № 6. - С. 110-118.
7. Державне управління : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князев, С. О. Кравченко, Л. Г. Штика ; за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. - К. : Вид-во УАДУ, 2002. - 228 с.
8. Мескон М. Х. Основы менеджмента : пер. с англ. / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. - М. : "Дело ЛТД", 1994. - 702 с.
9. Методологія державного управління : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. авт. кол.), Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченкота ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. - К. : Вид-во НАДУ, 2004. - 196 с.
10. Михненко А. М. Сучасні інноваційні підходи до управління суспільним розвитком / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Борисевич // Проблеми трансформації системи держав-

ного управління в умовах політичної реформи в Україні : матеріали наук.-практ. конф. / за ред. О. Ю. Оболенського, В. М. Князева. - К. : Вид-во НАДУ, 2001. - С. 342-344.

11. *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. - К. : Вид-во УАДУ, 1998. - 160 с.

12. *Пал Я.* Аналіз державної політики / Я. Пал ; пер. з англ. І. Дзюб. - К. : Основи, 1999. - 422 с.

13. *Райт Г.* Державне управління : пер. з англ. / Г. Райт. - К. : Основи, 1994. - 191 с.

14. *Саати Т.* Аналитическое планирование. Организация систем : пер. с англ. / Т. Саати, К. Керне. - М. : Радио и связь, 1991. - 224 с.

15. *Цветков В. В.* Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. В. Цветков. - Х. : Право, 1996. - 164 с.

Бакуменко В. Аналіз проблемного поля державного управління / Валерій Бакуменко, Сергій Кравченко // Матеріали симпозіуму за міжнародною участю "Проблеми й тенденції розвитку галузі науки "Державне управління" в Україні: від теорії до практики". - К. : НАДУ, 2007. - С. 46-50.

ДИСКУРС МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Методологічні підходи дослідження

Системний підхід включає групу методів, за допомогою яких реальний об'єкт досліджується й описується як сукупність взаємодіючих компонент. Ці методи, в основі яких окремі наукові дисципліни та загальнонаукові парадигми у системному підході є результатом їх міждисциплінарного синтезу [26]. Системний підхід при дослідженні економічних, соціальних явищ і, зокрема, інноваційних процесів базується на їх цілісному баченні. Сутністю системного підходу є визнання домінанти цілого над часткою, складного над простим, інтегративних властивостей об'єкта над окремими його властивостями. Застосування системного підходу для дослідження або управління об'єктом пов'язано з аналізом його структури та функцій, а також множини його внутрішніх і зовнішніх зв'язків та процесів, які відбуваються всередині об'єкта.

Системний підхід спирається на базове поняття система. За загальноприйнятим визначенням під системою розуміється сукупність взаємопов'язаних і розташованих у певному порядку елементів, що складають цілісне утворення з певними властивостями для вирішення конкретної задачі. Унікальною характеристикою при аналізі систем є внутрішнє співвідношення між її елементами (частинами). Кожна система характеризується як диференціацією, так й інтеграцією. В системі здійснюються різноманітні спеціалізовані функції. Кожна частина, елемент системи виконує свої певні функції, що передбачено їх диференціацією. Формування завершеного єдиного цілого та утримання окремих частин у цьому цілому забезпечується процесами інтеграції.

Система як конкретний вид реальності перебуває у постійному русі, в ній відбуваються зміни. За формами руху системи кваліфікують як механічні, фізичні, хімічні, біологічні та соціальні. Єдність системи виявляється у такій взаємній залежності її компонентів, коли із зміною одного із них змінюються й усі інші, що впливає на систему в цілому.

Функціонування систем підпорядковується закономірностям, притаманним для даної системи. Для кожного моменту часу система знаходиться у певному стані, а послідовний набір станів системи характеризує її поведінку, що може бути розвитком або, навпаки, занепадом. За характером поведінки системи їх поділяють на активні та реактивні. Так, економічну систему можна віднести до системи активного типу, за яким внутрішні закони поведінки економічних агентів (суб'єктів господарювання) визначають функціонування системи. Водночас окремого суб'єкта в ринковій економіці можна віднести до системи реактивного типу, функціонування якої визначається, головним чином, впливом зовнішнього середовища [27].

Основними характеристиками будь-якої системи є структура її елементів, розподіл функцій між ними, взаємозв'язок елементів структури всередині її та з навколишнім оточенням (середовищем). Для будь-якої системи середовище оточення є сукупність усіх об'єктів, зміни властивостей яких впливають на систему, а також тих об'єктів, властивості яких змінюються внаслідок впливів самої системи [28]. Співвідношення системи та середовища оточення в значній мірі є функціональним. Основною ознакою, що відрізняє систему від середовища, є наявність всередині самої системи більш міцних та сталих зв'язків, ніж зв'язок між системою та середовищем оточення. Саме зв'язки визначають можливість впливів та регулювання процесів, що реалізуються в системі чи в середовищі. Всередині самого середовища виділяють різні групи, елементи за їх потенційною можливістю управління системою, зокрема її елементним складом. Виокремлюють середовища прямої та непрямої дії. Середовище прямої дії у змозі здійснювати безпосередні впливи на цілі функціонування системи в обмежений термін часу. Середовище непрямої дії включає в себе фактори, що можуть здійснювати на систему впливи, які розтягнуті у часі, або ці впливи здійснюються за допомогою інших проміжних ланок.

До важливіших макросистем, що мають визначальне значення для прогресу суспільства, маємо віднести економічну систему, систему державного управління, наукову систему, систему освіти, а також інші соціальні системи. Про складність цих систем, зокрема соціально-економічних систем, свідчить сучасне науково-методологічне уявлення про них. Так, за сучасною економічною теорією, до макроекономічної системи включають усі інститути, організації, закони та правила, традиції, переконання, позиції, схеми поведінки та результати.

У поняття економічна система включають механізми регулювання та управління, а також додають до них відносини, що впливають на економічні процеси і формують їх специфіку. Крім того, треба вказати ознаки, що відрізняють елементи цієї системи, структурні її одиниці, які вступають у відносини, а також механізми їх взаємодії.

Сукупність системних категорій, що виражають складний зміст будь-якої реальної системи, можна розподілити на певні групи, кожна із яких характеризує відносно самостійні аспекти системного підходу. Основними аспектами у загальному плані прийнято вважати розгляд: *структурної побудови (структурний аспект); процес функціонування (функціональний аспект); розвитку (генезисно-прогнозуючий аспект)* системного об'єкта. Кожний із цих аспектів можна уявляти більш диференційовано, що залежить від рівня деталізації [31; 32].

Системний підхід передбачає розгляд будь-якого об'єкта (дослідження, формування, конструювання, управління та інші дії щодо об'єкта) з позицій уявлення про об'єкт як системи в органічному взаємозв'язку з факторами свого оточення (середовища). При цьому об'єкти розгляду можуть перебувати в динамічному стані, як, наприклад, процеси. За системним підходом, об'єкт дослідження - це складна динамічна система, яка складається із певної кількості взаємодіючих елементів. Стаціонарний стан такої системи часто не є стабільним, тому відхилення від такого стану можуть наростати у часі. Навіть малі впливи на систему можуть стати причиною значних змін у ній. Особливістю складних систем є їх схильність до упорядкованості через процеси самоорганізації, при цьому не останню роль для виникнення цих процесів відіграє випадковість.

Системний підхід як напрям методології наукового пізнання і практики активної діяльності прийнято пов'язувати з його першими розробниками О.О.Богдановим (1873-1928) та Л.Берталанфі (1901-1972).

Вагомим внеском О.О.Богданова в розвиток системного підходу стало розроблення ним загальної організаційної науки - тектології, принципів динамічної рівноваги, зворотних зв'язків, внутрішньої диференціації, слабкої ланки, що стали базовими елементами в методології системного підходу [32].

Л.Берталанфі належить розробка загальної теорії систем, формулювання загальних принципів та законів поведінки систем незалежно від їх специфіки, природи їх елементів, виявлення ізоморфізму законів, віднесених до різних сфер діяльності. У системних дослідженнях Л.Берталанфі виділяє нормативні та описові, перші з них пов'язані з розв'язанням завдань проектування, планування та управління системами, а другі - з дослідженням уже існуючих систем [33].

Деякими науковцями (Ю.П.Сурмін) вводиться узагальнене поняття системності, що включає своїми компонентами системний підхід, системний метод та системну теорію, що відрізняються за своїм змістом та функціональними призначеннями [26, с. 8].

У цій роботі поняття системного підходу має узагальнене, інтегративне значення, що включає:

- *принцип діяльності*, зорієнтований на формування світоглядної позиції розгляду дійсності;
- *теоретико-методологічний підхід*, призначення якого - надати пояснення та систематизувати феномени дійсності, що передбачає виконання пізнавальної та методологічної функцій.

Системне мислення, що базується на системному підході, полягає в спроможності особи щодо створення цілісного бачення якогось об'єкта на основі багатовимірних зрізів усіх переходів та поєднання усіх динамічних характеристик об'єкта на різних рівнях його структури.

Найбільш важливими поняттями системного підходу щодо наукового дослідження, зокрема соціально-економічних та політичних процесів, є [34]:

- *елемент* - нерозкладний у даній системі компонент складних об'єктів та процесів;
- *структура* - відносно стійка фіксація зв'язків між елементами системи, що інваріантна відносно зовнішніх перетворень;

- *цілісність системи* - це її відносна незалежність від середовища та інших систем;
- *емерджентність* - неможливість зведення властивостей та характеристик системи до властивостей її елементів, тобто об'єднання елементів у систему пов'язано з появою принципово нових властивостей;
- *параметр* - оперативно виділений елемент дослідження системи, який є формою фіксації інформації про властивості та ознаки цієї системи;
- *функція* є видом дії підсистеми, що забезпечує цілісність усієї системи.

Таким чином, системний підхід - це сукупність методів і засобів, що дозволяють дослідити властивості та структуру об'єкта в цілому, уявивши його як систему, підготувати та обґрунтувати комплексне уявлення щодо об'єкта з урахуванням усіх взаємозв'язків, окремих структурних частин, їх взаємовпливу і виявлення взаємодії системи в цілому на кожний елемент системи [35].

За системним підходом, наприклад, управлінський процес розглядається як система, що діє в певному середовищі, входами якої є параметри вирішуваної проблеми (вхідна ситуація), виходами - управлінські рішення і відповідні дії, а зворотним зв'язком - інформація щодо відповідності цих рішень і дій передбаченому вирішенню управлінської проблеми.

Системний підхід до дослідження певного об'єкта включає наступний алгоритм розвідки [36; 37]:

- виділити об'єкт із середовища шляхом виявлення, дослідження, а потім усунення усіх зв'язків об'єкта із середовищем, при цьому середовище за таких умов стає зовнішнім по відношенню до об'єкта;
- провести межі системи, утворивши таким чином її цілісність;
- здійснити декомпозицію об'єкта на частини відповідно до його внутрішньої структури для дослідження цих частин, їх призначення, функцій та зв'язків між ними;
- пов'язати частини (таким чином перетворивши їх на елементи) й організувати ці зв'язки в єдину структуру (агрегація або інтеграція).

Дихотомія системного підходу дослідження об'єктів за наведеним алгоритмом надає системно-структурний підхід (структурний аналіз), коли об'єкт структурується за своїми елементами для їх дослідження, і системно-функціональний підхід (структурно-функціональний аналіз) для дослідження функціональних зв'язків елементів структури між собою та зовнішнім середовищем, а також функціонування системи в цілому.

Структурний та структурно-функціональний аналізи в рамках об'єднуючого їх системного підходу є два взаємодоповнюючих та взаємопроникаючих один до одного методи наукового дослідження.

Серед основних завдань системного підходу слід відмітити такі:

- редукція феномена складності об'єкта;
- оптимізація структури об'єкта або цілей дослідження;
- з'ясування та подолання протиріч між централізацією та децентралізацією в управлінні;
- визначення та вимір зв'язків;
- узагальнення й формування раціональних методів дослідження та управління;
- розроблення алгоритму дослідження і розбудови систем, зокрема опрацювання організаційних методів їх проектування та побудови;
- аналіз процесів у системах, зокрема інноваційних, та їх оптимізації;
- регулювання режиму оптимального управління системами та пошук оптимальних шляхів досягнення заданих результатів.
- дослідження механізмів оцінки ефективності функціонування систем.

За думкою відомого у світі економіста Я.Корнаї (США, Угорщина), системний підхід (Я.Корнаї використовує в [38] замість "підходу" поняття "парадигми") не може бути зведений до окремої дисципліни, як-то економіки, соціології, політології чи іншої. Його слід розглядати "як школу всеохоплюючої, цільної суспільної науки". Особливу увагу при цьому слід приділяти системній взаємодії різних сфер функціонування суспільства, зокрема політики, економіки, культури. У рамках системної парадигми, розвиненої Я.Корнаї, забезпечується багатоаспектний аналіз соціально-економічних утворень з позицій розгляду їх економічної, інституціональної, соціальної, технологічної структури та відповідних характеристик, а також їх розвиток, що

зумовлений взаємодією внутрішніх підсистем та впливом зовнішнього середовища. Для вивчення цієї взаємодії доцільно виокремити систему із зовнішнього середовища, визначивши її зовнішні межі, та встановити природу зовнішнього середовища: інституціональну, соціальну, технологічну - і провести структурування зв'язків системи. Серед множини характеристик зовнішнього середовища виділяють три узагальнені характеристики: динаміку, складність та невизначеність. Умовно надає їм опис модель куба Говарда.

У [39] наводиться розроблений достатньо повний алгоритм проведення системного аналізу, що пристосований для аналізу загальних проблем сфер державної політики, державного управління і який містить певну послідовність етапів, кожний із яких має свій набір стадій, а також передбачає застосування відповідного наукового інструментарію.

У рамках системного підходу можуть виникати завдання дослідження окремих аспектів об'єкта, наприклад, окреслення об'єктивних закономірностей внутрішніх процесів, факторів розвитку об'єкта та інше, що за предметною спрямованістю дослідження відповідно мають назву процесуального підходу, факторного аналізу, але усі ці методологічні підходи ґрунтуються на теоретико-методологічному базисі системного підходу.

Факторний аналіз відрізняється від інших методів тим, що не спирається на заздалегідь заданий апріорний перелік факторів, які суттєво впливають на зміни в об'єкті дослідження, а навпаки, при дотриманні певних правил та обмежень допомагає виявити найбільш важливі чинники впливу на ці зміни, включаючи приховані (латентні). Знання цих факторів у подальшому дозволяє обґрунтовано розглядати їх як регулюючі чинники з метою досягнення через них бажаного розвитку процесу.

При дослідженні складних соціально-економічних систем, на функціонування та розвиток яких впливають багато факторів, щоб не ускладнювати задачу аналізом їх усіх, обмежуються аналізом тільки груп факторів, що здійснюють найбільш суттєві впливи на систему. Практика доводить, що для соціально-економічних систем достатньо розглянути фактори, які згруповані за чотирма основними напрямками їх дії, аналіз яких отримав назву PEST-аналіз (PEST - за першими літерами англійських назв цих напрямів групування факторів: *Political-legal* (Політико-правові), *Economic* (Економічні), *Sociocultural* (Соціокультурні), *Technological* (Технологічні).

Включення в соціально-економічну систему факторів її взаємодії з навколишнім середовищем передбачає врахування ще факторів впливу системи на екологію довкілля, які групуються у блок Environment (Навколишнє середовище). Крім того, для деяких завдань аналізу соціально-економічних систем доцільно виокремити окремим блоком Legal (Правові фактори). Тоді у такому розширеному форматі врахування факторів аналіз набуває назви PESTLE-аналіз.

У складних системах можуть мати місце системоформуючі процеси, що включають процеси внутрішньої взаємодії елементів та підсистем, а також зовнішні процеси взаємодії системи, що спрямовані на об'єднання множини елементів у систему. Такі системи здатні до самоорганізації (адаптації), накопичення досвіду (знання), самоуправління (самоврядування), цільового розвитку. Для вивчення цих системоформуючих процесів корисним є застосування кібернетичного і синергетичного підходів, які ґрунтуються на системному підході. Для з'ясування сутності сил, що сприяють об'єднанню елементів в систему, забезпечують її стійку цілісність та проявляються в системоформуючих процесах, застосовується поняття *системоформуючого фактора*.

Так, системоформуючим фактором періодичної системи хімічних елементів, відкритою Д.І.Менделєєвим, виступає атомна вага хімічного елемента. Системну поведінку забезпечує системоформуючий фактор мотивації. В управлінських процесах домінуючим системоформуючим фактором виступає ціль, завдяки якій елементи управлінської системи об'єднуються та функціонують заради її досягнення.

Таким чином, системоформуючі фактори є об'єктивною реальністю й виступають чинниками виникнення системи, забезпечення її усталеності або підтримки її рівноваги. Визначення домінуючих системоформуючих факторів є однією із головних проблем факторного аналізу в контексті системного підходу.

Діалектичний підхід. Діалектика як метод, що започатковано ще за античних часів Сократа, знайшла свій розвиток у ХІХ ст. завдяки працям Канта, Гегеля і стала пануючим підходом у філософії марксизму. Філософською наукою ХХ ст. діалектику було підвернено критичному переосмисленню (К.Поппер) у контексті зазіхань діалектики на універсальну всебічність та зайву

абстрагованість [40]. Водночас діалектика є в певному розумінні універсальною наукою як учення про найбільш загальні закономірні зв'язки змін і розвитку, а також засновані на цьому вченні:

- метод творчого пізнання та мислення;
- діалектична логіка з її вищим імперативним принципом - об'єктивності розгляду (дослідження), загальними законами: переходу кількісних змін у якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення - заперечення;
- категорії та поняття, найважливішими з яких є сутність і явище, зміст і форма.

Усе це дозволяє виявити у першому наближенні причинно-наслідкові зв'язки кількісних, якісних змін і розвитку, а також здійснити їх релевантний опис. Вбачається за доцільне застосування діалектичного підходу з метою формування загального способу теоретичного мислення, а також для філософської концептуалізації змін і розвитку об'єкта як в онтологічному, так і в логіко-понятійному вимірах, що має зорієнтувати подальші детальні розвідки об'єкта.

Поєднання діалектичного підходу із системним підходом цілком природне і являє собою узагальнюючу, цілісну діалектично-логічну форму мислення, що виконує методологічну функцію в теоретичних та прикладних наукових дослідженнях процесів, що мають системні ознаки, зокрема інноваційних та інвестиційних процесів.

Дедуктивний метод розпочинається з установлення низки припущень чи вихідних узагальнених принципів, на яких шляхом раціонального мислення вибудовується певна логічна послідовність та встановлюються допоміжні концепції, виводяться твердження на основі законів логіки, які мають достовірний характер. Дедуктивний метод відзначено логічною упорядкованістю, і він застосовується, як правило, після накопичення та теоретичного аналізу емпіричного матеріалу з метою систематизації та послідовного виведення усіх наслідків із нього.

Індуктивний метод пов'язаний з рухом думки від одиничного до загального, від даних певного досвіду, фактів до їх узагальнення у висновках і тому ґрунтується у більшій мірі на експериментах, спостереженнях, фактах, а не на припущеннях. На цих емпіричних матеріалах розробляється теорія для їх обґрунтування та прогнозування нових фактів. Висновки, що сформовані за результатами застосування індуктивного методу, їх підтверджують з певною вірогідністю, але не забезпечують їх достовірності. Тому індукція як спосіб пошуку загальних закономірностей шляхом дослідження окремих явищ, об'єктів, націлює на істину, але не гарантує її отримання. Цим індукція відрізняється від дедукції, застосування якої при дотриманні певних логічних правил дозволяє з істинних положень зробити більш достовірні висновки.

Методи дедукції та індукції нерозривно пов'язані між собою, структура їх міркувань зумовлена багатовіковою практично-пізнавальною діяльністю людини.

Моделювання систем, об'єктів дослідження означає отримання суті чогось відповідно до умов реальної дійсності. Моделювання є одним із найважливіших методів пізнання об'єкта шляхом побудови його моделі. Сутність побудови моделі полягає в тому, що реальна система спрощується, схематизується та описується термінами мови, кресленнями, графіками, малюнками, рівняннями, формулами, а також макетами. Модель економічної чи соціальної системи включає комплекс ідей, положень, співвідношень, які дають змогу визначити оптимальне поєднання різних її елементів [41].

Модель - застосовується як еталон, стандарт, устрій, відтворення, імітація будови, функцій, дій якогось іншого устрою; образ, аналог, схема якогось фрагмента реальності, об'єкта культури, пізнання оригіналу, інтерпретація. З гносеологічної точки зору, модель - це є двійник оригіналу в пізнанні.

Модель використовується в тих випадках, коли потрібно вивчити нерозвинені властивості досліджуваного об'єкта. При цьому враховується, що модель і оригінал далеко не тождяні, вони лише схожі, інакше не виключена абсолютизація, спотворення об'єктивної дійсності, що перешкоджає досягненню об'єктивного знання.

Модель управлінського процесу - це внутрішньопов'язана сукупність суджень, сформульованих у вербальній, статистичній чи квантифікованих формах або представлена графічно, що утворює систему, яка розглядається як еквівалент досліджуваних властивостей, відносин у цьому процесі.

Існують кілька різновидів моделювання великих систем, зокрема управлінських процесів. В одному з них процес прийняття рішення запрограмований у моделі таким чином, що вся

система може бути змодельована за певними введеними її параметрами на електронно-обчислювальній машині автоматично, без участі людей, які досліджують об'єкт або приймають рішення. Модель об'єкта має врахувати його структуру. Наприклад, для узагальненого циклічного процесу діяльності модель будується за схемою: *мета (цілі) - засоби - процес - результат - мета (цілі)* [41].

Таким чином, моделювання - метод дослідження різних явищ і процесів, розроблення варіантів управлінських рішень, в основі якого заміщення реальних об'єктів їх умовними зразками, аналогами. Методом моделювання описується структура об'єкта (статична модель), процес його функціонування та розвитку (динамічна модель). У моделі відтворюються властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних систем і процесів, що дозволяє оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення. Форми моделювання різноманітні, залежать від видів структурованих об'єктів та сфери застосування.

Моделювання як метод широко використовується для дослідження різних явищ і процесів, а також розроблення варіантів управлінських рішень, сценаріїв розвитку економічних, політичних, управлінських процесів, зокрема інноваційних, з метою вибору з них найбільш раціонального, оптимального. При моделюванні відображаються далеко не всі властивості об'єкта, а тільки властивості, суттєві для вирішення даної задачі. Важливо також відмітити, що моделі конструюються при певних гіпотетичних припущеннях і використовуються для пояснення та прогнозу розвитку, поведінки обмеженого кола феноменів. При цьому моделі не обов'язково мати формалізований вигляд для забезпечення її достатньої строгості. Строгість моделі залежить, насамперед, від повноти та логіки понятійного ряду, який використовується для дослідження відповідних феноменів, фактів і побудови за результатами цих досліджень відповідної моделі.

Моделювання соціальних систем є одним із найважливіших напрямів процесу пізнання управлінської діяльності та управлінських відносин і тому виступає як дуже важлива функція управління поряд з цілепокладанням, нормативно-ціннісним регулюванням та інформаційним забезпеченням [23, 34].

При моделюванні систем найбільш поширеного використання отримали два типи моделей:

- функціональна модель, яка надає опис послідовності дій системи для досягнення інтегративної властивості;
- структурна модель, яка надає опис елементів з їх характеристиками, системоформуючими зв'язками та потоками, які проходять по цих зв'язках.

У функціональній моделі формується опис ролі елемента та його зв'язки в системі, а в структурній моделі надається опис характеру елемента. Ці моделі є взаємодоповнюючими одна до одної, тому що моделі мають відповідати одна одній. Тобто кожному елементу має відповідати певна функція, а кожну функцію мають виконувати якісь певні елементи. Якщо їх привести у відповідність один до одного, розписавши функції по елементах, то отримуємо об'єднану структурно-функціональну модель. Необхідна умова повноти цієї моделі - кожному елементу (компоненту) має відповідати хоча б одна функція, та кожну функцію має виконувати хоча б один елемент. Структурна і функціональна моделі є статичними моделями, тому що вони подають опис процесу функціонування системи на певний час, водночас розвиток системи відображається у динамічних моделях.

Принципова відмінність динамічної моделі від статичної полягає в описі залежності змін різних властивостей системи від часу, а також від початкових та граничних умов. Тим самим динамічна модель фактично відображає причинно-наслідкові зв'язки. Один із видів динамічної моделі - параметрична модель, яка надає опис впливу різних параметрів системи один на одного.

Побудова функціональної моделі розпочинається з визначення функцій системи, тобто її інтегративних властивостей; далі визначається функція властивостей, під функцію конструюється компонент, який спроможний її виконувати, до системи ставиться експертна задача та визначаються слабкі ланки, які мають бути замінені.

Побудові пізнавальної моделі передують створення структурної моделі, на основі якої будується функціональна, а далі конструюється структурно-функціональна модель.

Після побудови пізнавальної структурно-функціональної моделі від неї треба переходити до динамічної, бо структурно-функціональна модель не дозволяє прогнозування розвитку си-

стеми. Динамічні моделі базуються на параметрах і надають опис взаємозв'язків різних параметрів.

Універсальний алгоритм побудови моделей передбачає виконання таких операцій:

- змістовний опис об'єкта, що моделюється і за яким, виходячи з мети дослідження, встановлюються сукупність елементів, взаємозв'язки між елементами, можливі стани кожного елемента, суттєві характеристики станів і співвідношення між ними;

- формалізація операцій, за якою визначається вихідна множинність характеристик системи;
- верифікація адекватності моделі.

Для встановлення відповідності створеної моделі оригіналу використовують такі способи:

- *порівняння результатів моделювання* з окремими експериментальними результатами, що отримані за однакових умов;

- використання інших близьких моделей;

- порівняння структури і функціонування моделі з прототипом;

- *коригування моделі*, що передбачає: уточнення суттєвих параметрів, встановлення певних обмежень на значення керованих параметрів, визначення показників закінчення операції і встановлення зв'язків цих показників із суттєвими параметрами та критеріями ефективності, а після коригування моделі шляхом внесення певних змін знову виконується оцінка адекватності вже скоригованої моделі;

- *оптимізація моделі*, сутність якої полягає у спрощенні при заданому рівні адекватності.

Основні показники, за якими можлива оптимізація моделі, - час і витрати засобів для проведення досліджень за нею. В основі оптимізації закладено можливість перетворення моделей із однієї форми на іншу.

Чільне місце серед затребуваних теорією та практикою моделей займають моделі діяльності та процесів, пов'язаних з нею.

На завершення щодо застосування методу моделювання наведемо зауваження Ю.П.Сурміна (яке, до речі, поділяє і автор цієї праці): "Моделювання не є самостійним методом пізнання. Його особливість у тому, що воно допускає застосування інших методів для отримання знання з моделі. Тому метод моделювання являє собою побудову і використання моделі як певного представника об'єкта, тотожного йому в основних та істотних характеристиках" [24, с. 141].

Наприклад, у сфері державного управління застосування системного підходу передбачає моделювання, зокрема при розробленні державних управлінських рішень [23, 42]. Так, системний підхід до розроблення державних управлінських рішень включає такі етапи:

- формулювання проблеми;

- розроблення та верифікація альтернативних рішень;

- побудова та застосування моделей для запобігання небажаним наслідкам від реалізації конкретних рішень;

- порівняльний аналіз та ранжування альтернативних рішень;

- оцінний аналіз;

- прийняття рішень та їх реалізація;

- оцінювання результатів.

Крім наведених вище методів, виникає необхідність залучення ще інших методів дослідження об'єктів, що базуються на певних наукових дисциплінах, наприклад економічний, науково-технічний, історичний, політологічний, соціологічний методи, статистичний аналіз та інші дисциплінарні методи або їх комбінації. У рамках кожного із цих методів розвинуті на їх базі специфічні методи дослідження.

Доцільність залучення цих або інших методів, які мають узагальнену назву дисциплінарні, а їх комбінація - міждисциплінарні, визначається складністю, специфікою об'єкта, а також визначається завданням отримання релевантного знання про цей об'єкт.

Серед дисциплінарних підходів виокремимо для цілей цього дослідження інституціональний підхід, витоки якого - в сучасній економічній теорії, соціології та історіософії, а серед міждисциплінарних підходів - методологію науково-технологічного передбачення (форсайт) та інституціонально-системний підхід, застосування яких дозволяє найбільш повно дослідити і спрогнозувати динаміку змін у соціально-економічних системах.

Методологія науково-технологічного передбачення розвитку соціально-економічних систем (форсайт)

У розвинених економічно та технологічно країнах світу запроваджено державне планування та прогнозування (у тій чи іншій формі), що успішно адаптовано до умов ринкового господарства. В цих країнах суспільний прогрес пов'язаний з науково-технологічним та інноваційним розвитком, що здійснюється не спонтанно, а відповідно до визначених за методологією науково-технологічного передбачення напрямів, яка має назву - форсайт (англ. "foresight", що перекладається як "передбачення", або "погляд у майбутнє").

Зважаючи та провідну роль технологій в економічних і суспільних процесах розвитку, особливо в інноваційних процесах, методологія форсайт приділяє особливу увагу передбаченню розвитку технологій. Звідси й пояснюється використання синонімічного "форсайту" словосполучення "технологічне передбачення", на що націлена методологія форсайту, і, саме спираючись на технологічне передбачення, форсайт вирішує завдання прогнозування впливів розвитку технологій на види економічної та суспільної діяльності, розвиток соціально-економічних систем.

Форсайт - це система методів експертної оцінки довгострокових перспектив розвитку, зокрема інноваційного розвитку, виявлення технологічних проривів, здатних найбільш позитивно впливати на економіку і суспільство. Форсайт націлений на виявлення тактичних і стратегічних конкурентних переваг об'єкта його дослідження (зокрема технології), розроблення планів і організацію відповідних заходів щодо його запровадження чи удосконалення, що дозволяє від цього отримати відчутний ефект для економіки в масштабі держави, галузі, регіону, окремого підприємства, а за певних умов і суспільства.

На відміну від традиційного прогнозування, що ґрунтується на екстраполяції тенденцій і детерміновано причинно-наслідковими зв'язками очікуваних подій з досягнутим станом розв'язання проблеми, форсайт реалізується у формі систематичного процесу передбачення довгострокового майбутнього розвитку науки, технології, економіки і суспільства, зокрема визначення перспективних напрямів розвитку технологій, появи новітніх технологій, від застосування яких можна очікувати найбільші економічні і соціальні вигоди. Крім того, прогнози, як правило, розробляються у вузькому колі експертів і у більшості випадків асоціюються з прогнозами малокерованих подій (прогноз курсів акцій чи валют, погоди та ін.). Форсайт же надає оцінку можливих перспектив інноваційного розвитку, пов'язаного з прогресом науки і технологій, окреслює можливі технологічні горизонти, які можуть бути досягнуті за умов застосування певних засобів і залучення ресурсів, а також проведення ефективної інноваційної політики.

Форсайт передбачає участь багатьох експертів з усіх сфер діяльності, дотичних до досліджуваної проблеми. Це дозволяє за результатами проведеної програми (проекту) "форсайт" розробляти обґрунтовані й раціональні управлінські рішення, здійснювати мобілізацію ресурсів за перспективними напрямами розвитку країни, промисловості, сектора національної економіки, регіону, а також підприємства.

Форсайт допомагає не тільки встановлювати пріоритети технологічного розвитку, але й також указує національні цілі та напрями, створює інтелект очікування, загальний консенсус, комунікаційні та освітні навички.

Ефективність застосування методології форсайту залежить від широкої участі різних зацікавлених та компетентних сторін, таких як органи державної влади, урядові установи, бізнесові кола, промисловці, наукові та освітні організації, а також громадськості. Так, для комплексної оцінки технології формуються групи експертів із представників зацікавлених сторін, які здійснюють її прогнозну оцінку з таких позицій [43, с. 129]:

- науковці здійснюють оцінку технології з позицій досягнень фундаментальної та прикладної науки, впливу технології на розвиток інших галузей науково-технічної діяльності та науково-технологічного потенціалу країни;
- представники бізнесу оцінюють технологію з позиції її комерційної перспективи, ринкового попиту і потреб реального сектору економіки, конкурентоспроможності, а також з позицій необхідних капіталовкладень та їх ризиків;

- представники промисловості здійснюють технологічний аудит технології, зокрема за критеріями її енерго-, ресурсовитратності, можливостей технічного переоснащення промислового комплексу для запровадження технології, прогнозують розвиток технологічного потенціалу внаслідок запровадження зазначеної технології;

- представники органів державної влади і державного управління здійснюють оцінку технології з позицій її належності до групи “критичних технологій”, впливу на вирішення загальнодержавних, галузевих, регіональних проблем; організують екологічну експертизу технології, а також дають оцінку щодо необхідного інституціонального забезпечення впровадження технології;

- представники професійних громадських організацій надають інформацію про можливі негативні впливи технології на довкілля, здоров'я людини, застерігають про недостатність вивчення впливу технології на суспільну діяльність, а також забезпечують громадський моніторинг процесу запровадження технології.

Методологія “форсайт” увібрала в себе низку традиційних і достатньо нових експертних методів. При цьому відбувається їх постійне вдосконалення, опрацювання прийомів і процедур, що забезпечує обґрунтованість передбачення перспектив науково-технічного і соціально-економічного розвитку. Удосконалення методології направлено на більш активне та цілеспрямоване використання знань експертів, які беруть участь у проектах. Зазвичай у кожному з форсайт-проектів застосовується комбінація різних методів, серед яких експертні панелі, Дельфі (досліди експертів у два етапи), SWOT-аналіз, мозковий штурм, побудова сценаріїв, стратегічні (дорожні) технологічні карти, дерева цілей, аналіз взаємного впливу та ін.

Складові методології технологічного передбачення (форсайт)

№ з/п	Методи, які застосовуються у методології форсайту	Характеристика та зміст методу
1	Метод сканування	Сформована група експертів з різних галузей знань збирає інформацію, аналітичні матеріали, окреслює предметне проблемне поле застосування методології форсайту, виявляє нові та дотичні проблеми до окресленого поля проблем. Цей метод потребує розвиненого мережевого програмно-апаратного забезпечення для роботи в режимі "on-line". Метод передує застосуванню інших методів форсайту. Результатом застосування методу має стати: - перше осмислення проблеми; - кластеризація ідей та генерація нових ідей; - відбір перспективніших ідей для їх подальшої розробки
2	Метод експертних панелей	З використанням матеріалів сканування групою експертів (10-20 осіб) здійснюється аналітичне обмірковування можливих варіантів підходів до визначеної проблематики. Метод передбачає налагодження тісної взаємодії між представниками різних наукових дисциплін і сфер діяльності, відкритість методу для усіх зацікавлених суб'єктів, а також для представників громадськості
3	Метод "мізкового штурму"	Групою експертів за умов розвинених між ними комунікацій здійснюється глибоке вивчення і обговорення кожного кластера ідей і генерування підходів щодо їх реалізації. На першому етапі здійснюється вільне обговорення проблеми з метою зібрати та зафіксувати ідеї експертів, при цьому уникають критичних коментарів. На другому етапі здійснюється ретельне обговорення висловлених ідей
4	Метод Дельфі (експертних оцінок)	В основі методу експертне опитування за складеною анкетною думки висококваліфікованих науковців і фахівців у предметній площині проблеми. Метод Дельфі передбачає створення експертних панелей за окремими напрямками науки і технологій, а також перелік потенційних науково-технологічних досягнень (тем), очікуваних у довгостроковій перспективі (20-30 років). Експерти оцінюють актуальність кожної з тем для національної економіки і забезпечення конкурентоспроможності країни (галузі, підприємства), необхідні ресурси і вірогідні ризики реалізації теми. Експертне опитування здійснюється послідовно за двома турами, при цьому можливі зміни складу і кількості експертної групи. Метод Дельфі є базовим методом у методології форсайту

Гусев В. О. Державна інноваційна політика: методологія формування та впровадження : монографія / В. О. Гусев. - Донецьк : Юго-Восток, 2011. - 624 с.

МЕТОДОЛОГІЯ ГАЛУЗІ НАУКИ “ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ”

Системна модель науки та її можливості у підвищенні ефективності науково-дослідної діяльності

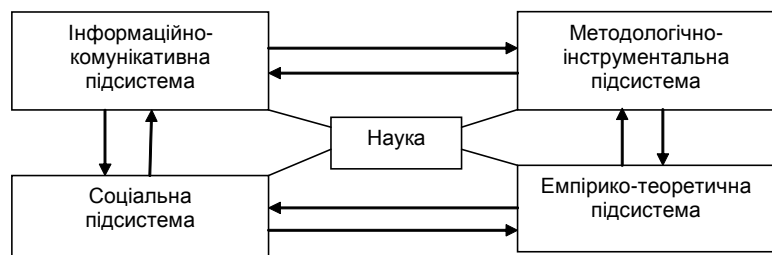
Активізація ролі державно-управлінської науки в супроводі суспільних та державно-управлінських реформ вимагає, насамперед, розробки ефективної моделі наукової діяльності, яка максимально відповідає тенденціям її розвитку та уявленням наукознавства. Найбільш перспективною є системна модель організації наукової діяльності галузі науки “Державне управління”, яка будується на основі структурно-функціонального та проблемного підходів.

Державно-управлінська наука є поліструктурним утворенням, яке характеризується кількома структурами та відповідно проблемами, що породжують ці структури.

Вона складається з чотирьох підсистем: **соціальної** підсистеми, яка презентує науку як соціальне явище: соціальний масштаб науки, наукових працівників, соціальні норми, колективи тощо; **інформаційно-комунікативної** підсистеми, яка охоплює форми комунікації вчених, інформаційні потоки, публікації тощо; **методологічно-інструментальної** підсистеми науки, до якої входять методологія, методи та інструменти наукової діяльності; **емпірико-теоретичної** підсистеми наукового знання, яка поєднує факти, гіпотези та теорії. За такого підходу структура науки має такий вигляд:

Проблеми державного управління як галузі знання відповідно до її підсистем представлені в табл. 1.

Підкреслимо, що поглиблений розгляд природи науки з позиції системного підходу дозволяє виявити додаткові складові наукової діяльності, найбільш важливими серед яких є: нормативно-правова, організаційна та інша підсистеми, що дає можливість сформулювати системну модель наукової діяльності, яка охоплює:

Чотириланкова модель галузі науки "Державне управління"

– **суб'єктів наукових досліджень**, тобто вчених: науково-педагогічні й наукові працівники, аспіранти, докторанти та здобувачі наукового ступеня в галузі науки “Державне управління”, слухачі-магістранти в ході підготовки ними магістерських робіт;

Таблиця 1

Проблеми державного управління як галузі науки

Підсистема науки	Її проблеми
Соціальна	Недостатня розвиненість норм наукової діяльності наукових шкіл, проблеми якості наукових досліджень, особливо дисертаційних, проблеми формування наукових колективів, експертних спільнот тощо
Інформаційно-комунікативна	Незначна ефективність зовнішньої та внутрішньої наукової комунікації, недостатня розвиненість інформаційної взаємодії із замовниками та суб'єктами впровадження результатів досліджень у практику державного управління
Методологічно-інструментальна	Нерозвиненість методології, методів, інструментів, механізмів, технологій наукового пізнання, їхнє необґрунтоване запозичення з інших галузей науки
Емпірико-теоретична	Розрізненість, несистемність, нейнтегрованість знання, відсутність національної концепції державного управління, нерозробленість понятійного апарату, політики тематичних пріоритетів

голови спеціалізованих вчених рад, які реалізують науково-організаційну діяльність і ресурсне забезпечення у науковій галузі “Державне управління”;

– **суб'єктів-замовників наукових досліджень**: органи державної влади та місцевого самоврядування, громадські організації та бізнес;

– **нормативно-правове забезпечення наукової діяльності**, тобто нормативну базу науки: Конституція України; чинні закони України: “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про наукову та

науково-технічну діяльність”, “Про наукову та науково-технічну експертизу”, “Про науково-технічну інформацію”, “Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки”, “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні”; “Про трансфер технологій”; укази Президента України щодо питань сфери наукової та освітньої діяльності, Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, схвалена постановою Верховної Ради України від 13 липня 1999 р.; нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, які регламентують діяльність у галузі освіти та науки, зокрема Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 309 (зі змінами); Положення про вищий навчальний заклад, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1074; постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2015 року” від 7 вересня 2011 р. № 942; нормативно-правові акти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту, зокрема Положення про організацію наукової, науково-технічної діяльності у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 1 червня 2006 р. № 422; Положення про спеціалізовану вчену раду, затверджене наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 14 вересня 2011 р. № 1059; Типове положення з планування, обліку і калькування собівартості науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 1996 р. № 830; Перелік платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної та комунальної форми власності, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796 тощо;

– **організаційну структуру проведення і забезпечення наукової діяльності.** Наприклад, у Національній академії державного управління при Президентові України вона охоплює: кафедри, Інститут проблем державного управління та місцевого самоврядування; управління організації фундаментальних та прикладних досліджень, управління підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів, управління інноваційних освітніх технологій, відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення, управління з видавничої діяльності, Вчену раду, Науково-методичну раду, Науково-експертну раду (до якої включено секцію з координації наукових та дисертаційних досліджень); Раду з питань інформатизації, спеціалізовані вчені ради, регіональні інститути державного управління Національної академії;

– **наукову діяльність**, яка є дуже розгорнутою в Національній академії і включає: по-перше, проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у науковій галузі “Державне управління”, в тому числі виконання науково-дослідних робіт у межах комплексного наукового проекту “Державне управління та місцеве самоврядування”, який фінансується за рахунок державного бюджету. Фундаментальні наукові дослідження спрямовані на отримання нових знань про закономірності суспільного розвитку, розбудову ефективної системи державного управління і системи місцевого самоврядування, їх взаємодію та взаємозв’язок. Прикладні наукові дослідження спрямовані на одержання і використання нових знань для досягнення практичних цілей системи державного управління і системи місцевого самоврядування. По-друге, виконання дисертаційних досліджень у ході підготовки науково-педагогічних кадрів та наукових кадрів відповідно до паспортів спеціальностей через аспірантуру, докторантуру та інститут здобувачів наукового ступеня кандидата, доктора наук з державного управління: 25.00.01 - теорія та історія державного управління, 25.00.02 - механізми державного управління, 25.00.03 - державна служба, 25.00.04 - місцеве самоврядування. По-третє, науково-методичне забезпечення професійного навчання державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. По-четверте, надання експертно-аналітичних і консультативно-дорадчих та інших послуг органам державної влади й органам місцевого самоврядування;

– **інфраструктуру наукової діяльності:** наукові школи, аспірантуру й докторантуру, спеціалізовані вчені ради, фахові наукові видання, бібліотечний фонд, інформаційно-технічне забезпечення, інформаційно-комунікативний та організаційний супровід;

– **результати наукової діяльності**, тобто інтелектуальні продукти науки: нове знання, одержане в процесі виконання фундаментальних, прикладних, аналітичних або дисертаційних наукових досліджень, а також висновки проведених експертних досліджень, що зафіксовані на

носіях наукової інформації у формі звіту, наукової праці, наукової доповіді, наукового повідомлення про науково-дослідну роботу, монографічного дослідження, наукового видання, дисертаційної роботи, висновків наукової експертизи тощо;

– *систему експертизи та впровадження результатів наукових досліджень у практику* державного управління, місцевого самоврядування, реалізації соціально-економічних та державно-управлінських реформ.

Такий підхід до науки є дуже ефективним, оскільки він дозволяє поглибити уявлення про проблеми наукової діяльності. Основні проблеми кожної складової системи наукової діяльності у галузі науки "Державне управління" представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Проблеми складових системи наукової діяльності галузі науки "Державне управління"

<i>Складові системи наукової діяльності</i>	<i>Основні проблеми складових наукової діяльності</i>
Суб'єкти наукових досліджень	Недостатня розвиненість навичок підготовки дисертацій, наукових досліджень реальних проблем державного управління, обмеженість діяльності національним науковим полем, нерозвиненість мотивації наукових досліджень, низька відповідальність за результати
Суб'єкти організації та проведення наукових досліджень	Неволодіння інтелектуальним, проектним менеджментом, недостатня наукова компетентність
Суб'єкти-замовники наукових досліджень	Їх дуже мало. Частіш за все замовник є не конкретною професійно підготовленою особою, а певною абстракцією у вигляді держави, органу влади тощо
Нормативно-правове забезпечення наукової діяльності	Застарілість нормативної бази наукових досліджень
Організаційна структура проведення і забезпечення наукової діяльності	Невикористання сучасних технологій організації, управління, координації у діяльності окремих наукових підрозділів, проблеми координації їх діяльності, нерозвиненість мережевої та громадської наукових структур
Наукова діяльність	Недостатнє володіння вченими сучасною методологією, методами, технологіями, інструментами наукових досліджень, часто імітація наукової діяльності
Інфраструктура наукової діяльності	Розвинена недостатньо, застаріла, а наявні сучасні інфраструктурні складові використовуються неефективно
Результати наукової діяльності	Частіш за все у вигляді дисертацій, характеризуються неконкретністю, відривом від практики
Система експертизи та впровадження результатів наукових досліджень у практику	Експертиза обмежена можливостями індивідуального експертного інтелекту, відсутні системи як експертизи, так і впровадження результатів у практику державного управління

Дисертаційний характер галузі науки "Державне управління" полягає в тому, що практично весь обсяг досліджень галузі складають докторські та кандидатські дисертації, якість яких не зростає. Дисертації нерідко не відрізняються новизною, є компіляторськими, імітують процес наукового дослідження. Тут необхідно рішуче відмовлятися від дисертаційного валу, орієнтуватися на цільову підготовку аспірантів та докторантів. Життя диктує необхідність суттєвої модернізації їх навчання в аспекті орієнтації на володіння пошукувача-

ми наукового ступеня сучасною методологією та інструментарієм наукових досліджень галузі науки "Державне управління", необхідність суттєвого підвищення якості дисертаційних досліджень, посилення орієнтації на вирішення реальних проблем державного управління, розвитку технологій експертизи та публічного захисту дисертацій.

Ефективність системи наукової діяльності в галузі науки "Державне управління" на прикладі Національної академії державного управління при Президентові України була досліджена Інститутом проблем державного управління та місцевого самоврядування Національної академії у вересні-лютому шляхом опитування 100 експертів - докторів наук, насамперед докторів з державного управління та завідувачів кафедрами (табл. 3)

Найбільш неефективними є три складові системи: фінансове забезпечення (66,7%); впровадження результатів дисертаційних досліджень (65,4%); впровадження результатів НДР (52,6%). 30-35% експертів оцінюють як неефективні такі аспекти наукової діяльності, як: експертиза дисертаційних досліджень (37,2%); взаємодія закладу з вітчизняними науковими інститутами (33,3%); взаємодія закладу із зовнішніми партнерами (33,3%); експертиза тем НДР (32,2%). Усі інші характеризуються досить високою ефективністю (60-74%).

Усе більш нагальною стає необхідність загальнонаціональної координації фундаментальних та прикладних досліджень у галузі науки "Державне управління". Для цього необхідно, з одного боку, формувати координаційні органи, які б забезпечували інституційну підтримку галузі, а з другого боку, важливо створити комплекс технологій для забезпечення цієї роботи.

**Оцінка ефективності системи наукової діяльності
в Національній академії за її ключовими складовими**

<i>Складові</i>	<i>Дуже ефективно</i>	<i>Ефективно</i>	<i>Неефективно</i>
1. Система управління наукою	7,7%	69,2%	23,1%
2. Координація наукових досліджень	7,7%	57,7%	34,6%
3. Кадровий науковий потенціал	25,6%	61,5%	12,8%
4. Нормативно-правове забезпечення	9,0%	74,4%	16,7%
5. Організаційна структура	10,3%	69,2%	20,5%
6. Інформаційно-технічне забезпечення	10,3%	62,8%	26,9%
7. Інформаційно-комунікативний супровід	11,5%	65,4%	23,1%
8. Наукова робота в ІПДУМС	10,3%	66,7%	23,1%
9. Наукова робота в регіональних інститутах	14,1%	73,1%	12,8%
10. Підготовка науково-педагогічних та наукових кадрів	17,9%	61,5%	20,5%
11. Взаємодія закладу з вітчизняними науковими інститутами	6,4%	57,7%	35,9%
12. Взаємодія закладу із зовнішніми партнерами	7,7%	59,0%	33,3%
13. Експертиза тем НДР	7,7%	60,3%	32,1%
14. Експертиза дисертаційних досліджень	9,0%	53,8%	37,2%
15. Впровадження результатів НДР	6,4%	41,0%	52,6%
16. Впровадження результатів дисертаційних досліджень	7,7%	26,9%	65,4%
17. Фінансове забезпечення	2,6%	30,8%	66,7%

Щодо організацій, спроможних забезпечити таку координацію, необхідне створення як спеціальних координаційних органів, так і переформування й активізація наявних інституцій.

Потрібні активізація роботи Всеукраїнської громадської організації “Українська академія наук державного управління” як центру координації, інтегрування, пропагування галузі науки “Державне управління”, посилення інтеграційних зв’язків навчальних та наукових закладів з державного управління з Національною академією наук України в частині розробки спільних наукових проектів з державної політики та державного управління.

Суттєвого зміцнення потребує Інститут проблем державного управління та місцевого самоврядування як сучасний науковий підрозділ проведення фундаментальних і прикладних досліджень, науково-аналітичної, експертно-консультативної діяльності, центр змістовної координації всього комплексу наукової роботи Національної академії та її регіональних інститутів, центр координації розвитку галузі науки “Державне управління”, наукового супроводу реформування Національної академії. Інститут необхідно розвивати як провідну наукову установу в Україні з дослідження проблем кадрової політики та державного управління.

Актуальною є потреба створення в Національній академії проблемних науково-дослідних лабораторій та центрів для наукового супроводу стратегічних напрямів розвитку суспільства та державного управління. Так, дуже корисними для держави можуть бути центр розробки, перевірки та впровадження державно-управлінських інновацій, центр розробки методичних інновацій, центр забезпечення наукового супроводу державно-управлінських реформ тощо. Для вирішення оперативних завдань наукового забезпечення державно-управлінських реформ та надання освітянських і науково-консультативних послуг на замовлення важливо розширювати практику створення при потребі навчально-наукових лабораторій та тимчасових науково-викладацьких колективів.

Разом з інституціями у вигляді реальних організацій потрібно формувати наукові школи як наукові спільноти, які поєднують науковців різних організацій за окремими темами та напрямками досліджень. Зрозуміло, що наукові школи формуються значною мірою природно, без адміністративних втручань у процес, але тут можливі регулятивні впливи, що забезпечать формування необхідних умов для становлення й розвитку наукових шкіл Національної академії та її регіональних інститутів на основі напрацювання відповідних вимог та програм розвитку.

Суттєвого вдосконалення потребує управління науковими дослідженнями, зміни в якому потрібно розпочинати з удосконалення нормативно-правового забезпечення наукової роботи. Причиною недостатньої унормованості НДР у науковій галузі “Державне управління” є молодість як галузі, так і наукових колективів. Дуже важливим є формування та узгодження в науковому співтоваристві реальних вимог до кількісних та якісних параметрів наукових розробок, тем НДР, роботи окремих мікроколективів, показників для індивідуального планування та звітності. Для цього необхідно розробити та запровадити систему нормування наукової діяльності, персональної звітності за її результати та оптимізувати систему обігу документів наукової роботи, сформувати нові стандарти подання анованих звітів про виконання НДР.

Рационалізація координації НДР, недопущення дублювання її тематики неможливі без створення інформаційної системи наукових досліджень у галузі науки “Державне управління”.

Серйозна модернізація управління науковими дослідженнями вимагає формування надійних механізмів планування, експертизи, контролю якості та впровадження результатів наукових досліджень. Мова йде про розробку та впровадження кількох важливих технологічних підсистем: 1) підсистеми визначення та планування досліджень за відповідними темами; 2) підсистеми наукової експертизи результатів НДР; 3) підсистеми контролю якості наукової роботи; 4) підсистеми запровадження новітніх технологій оперативних експертно-аналітичних та соціологічних досліджень з використанням електронного формату.

Потрібна суттєва диверсифікація форм організації наукових досліджень, таких як посилення конкурсної складової організації наукових досліджень, запровадження конкурсу (тендеру) на найбільш потужні наукові розробки, зокрема базові підручники, концепції, проектні розробки; створення та впровадження системи контролю якості НДР, яка передбачає рецензування дисертаційних, фундаментальних та прикладних досліджень із залученням провідних незалежних експертів, фахівців органів державної влади та місцевого самоврядування; удосконалення фінансової складової наукової діяльності шляхом переходу до програмно-цільового фінансування замість розподілу ставок на кафедри, перегляду оплати праці наукових і науково-педагогічних працівників з метою стимулювання реального індивідуального внеску, якості результатів досліджень; започаткування в органах державної влади майданчиків запровадження результатів наукових досліджень; створення механізму взаємодії в науковій діяльності з бізнес-структурами, політичними партіями та іншими організаціями “третього сектору”; створення системи підвищення кваліфікації та стажування наукових, науково-педагогічних кадрів, запровадження науково-методологічних і навчально-методичних семінарів, стажувань, короткотермінових форм навчання науковців.

Таким чином, зроблений аналіз свідчить: системний підхід та системне бачення наукової діяльності з системних позицій свідчить про більшу конкретність у визначенні її проблемного комплексу, що при втіленні в життя відкриває значні можливості диверсифікації державно-управлінської науки.

Напрями вдосконалення організації досліджень з державного управління

Державно-управлінська наука характеризується розгорнутою структурою, має реальні досягнення, проблеми та прорахунки в реалізації створення галузі як виключно важливого та вдалого історичного українського проекту. В наш час наявність цієї галузі в Україні робить її інтелектуально спроможною у реалізації наукового супроводу державотворення своїми силами. В Національній академії державного управління при Президентові України склалася спеціалізована розгорнута система наукових досліджень галузі науки, яка включає: проведення наукових досліджень за комплексним науковим проектом “Державне управління та місцеве самоврядування”; становлення та розвиток наукових шкіл з державного управління; підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів вищої кваліфікації; організацію науково-комунікативних заходів, у тому числі за міжнародною участю; видавничу діяльність тощо. Вирішено кілька важливих фундаментальних дослідницьких проблем, насамперед, створена термінологічна система державного управління у восьми томній “Енциклопедії державного управління”.

Входження українського суспільства в якісно новий етап історичного розвитку, пов’язаний з підготовкою та проведенням цілого комплексу державно-управлінських реформ, ставить нові завдання щодо їх наукового супроводу. Однак наукові дослідження в цій галузі поки що відстають від реальних запитів теорії і практики сучасного державотворення.

Є проблеми якості наукових досліджень, їх організації, нормування, планування, управління, координації НДР, експертизи та впровадження результатів у діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування. Сучасний етап розвитку України вимагає стратегічних змін у наукових дослідженнях. Головними особливостями розвитку наукових досліджень у найближчому майбутньому, на наш погляд, повинні бути:

• по-перше, максимальна переорієнтація наукових досліджень на науковий супровід державно-управлінських реформ;

• по-друге, підвищення керованості та цілеспрямованості наукових досліджень шляхом використання сучасних форм їхньої організації;

• по-третє, перехід від екстенсивної моделі нарощування кількісних показників розвитку наукових досліджень до моделі їх інтенсивного розвитку шляхом суттєвих змін їхньої якості.

Головними завданнями подальшого удосконалення наукової діяльності є:

– забезпечення лідерської ролі в Україні Національної академії державного управління при Президенті України щодо розвитку теорії й методології державного управління, функціонування цілісної системи наукових досліджень у галузі науки “Державне управління”;

– суттєва зміна формату наукових досліджень шляхом укрупнення тематики, пов’язаної з науковим супроводом державно-управлінських реформ;

– запровадження сучасних технологій та методик моніторингу суспільно-політичних, державно-управлінських, соціально-економічних, гуманітарних та інтеграційних процесів України, а також зміцнення зв’язків з органами державної влади та органами місцевого самоврядування з метою надання їм якісних експертно-аналітичних та консультативно-дорадчих послуг;

– модернізація системи і технологій управління наукою шляхом розроблення ефективних механізмів фінансування, експертизи, адаптації результатів наукової діяльності до потреб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, впровадження системи контролю якості виконання тем НДР, стимулювання розвитку наукових шкіл.

Безсумнівно, час кардинальних реформ є іспитом для державно-управлінської науки. Дуже актуальним сьогодні є **дослідження стану, проблем та можливостей розвитку самої державно-управлінської науки, яка сама залишається поки що рідкісним об’єктом досліджень.**

Необхідне виявлення суттєвих характеристик сучасного стану галузі науки “Державне управління”, проведення своєрідної її наукознавчої експертизи, а також визначення засобів вирішення проблемного комплексу галузі, пошук рекомендацій щодо активізації її ролі у вирішенні соціального інтелектуального замовлення держави; подолання деформацій у тематиці. Першою спробою вирішення цього завдання є наукова доповідь як загальний опис стану галузі, її досягнень та перспектив розвитку.

Звернемо увагу на особливості сучасного стану розвитку галузі, які зумовлені тим, що саме наукове пізнання здійснює перехід від класичного його етапу із системною парадигмою мислення до етапу постнекласичного пізнання, основою якого є синергетична парадигма. У державному управлінні цей перехід відбувається набагато повільніше, ніж в інших галузях наукового знання. Досить складним і навіть небезпечним для нашої галузі знання є факт недооцінки управління постнекласичною наукою, що в міру застосування у державному управлінні постнекласичних принципів пізнання приводитиме до посилення саморегулятивних підходів, вестиме до наукового декларування, ослаблення ролі державного управління в механізмах суспільного розвитку. Таким чином, у найближчі роки посиляться критичне ставлення до державного управління з позиції поглиблення в ньому постмодерністських підходів, що, безсумнівно, суперечитиме реальним запитам суспільства щодо посилення ролі держави й державного управління у вирішенні цілої низки як національних, так і глобальних проблем.

Але навіть без цих застережень проблемне поле державного управління як галузі науки досить переконливе. Сюди входить нерозвиненість методології, методів, інструментів, механізмів, технологій наукового пізнання, їхнє необґрунтоване запозичення з інших галузей науки. Потрібна всебічна методологізація державного управління як галузі знання.

Однак найбільш важливою проблемою є те, що на “дереві” галузі науки “Державне управління” ще немає таких “плодів”, які воно має обов’язково приносити. Мова йде не тільки про відсутність **національної концепції державного управління**, а й про те, що немає навіть переконливих підходів до побудови цієї концепції. Підготовка такої концепції - це найближча перспектива роботи науковців.

У сучасній державно-управлінській науці точиться боротьба трьох парадигм: операціональної, системної та синергетичної. Відповідно до операціональної парадигми управління зрозуміло, що вона починається там, де складний вид діяльності можна розкласти на сукупність операцій суб’єкта управління стосовно його впливів на об’єкт. Ця парадигма практично вичерпала свої можливості. Основою системної парадигми є структурно-функціональні характеристики деякого цілого, що розглядається як система. Можливості цієї парадигми поступово ви-

черпуються значною мірою тому, що сучасне суспільство має перехідний, нестабільний характер. Тому **різко зростає в управлінні нелінійними процесами роль синергетичної парадигми, яка поки що недостатньо розроблена стосовно державного управління.**

Що стосується методології державного управління в Україні, то її формування відбувається повільно. Дуже рідко з'являються методологічні дисертаційні дослідження. Стан української методології можна оцінити як хаотичний, що частково нагадує методологічний анархізм П.Фейєрабенда, який писав: "... учений, який хоче максимально поглибити емпіричний зміст своїх концепцій і якомога краще усвідомити їх, повинен вводити інші концепції, тобто застосувати плюралістичну методологію. ... Пізнання, яке розуміють таким чином, не є рядом несуперечливих теорій, що наближаються до деяких ідеальних концепцій. Воно не є поступовим наближенням до істини, а скоріше являє собою океан взаємно несумісних (може, навіть непорівнянних) альтернатив, який збільшується і в якому кожна окрема теорія, казка або міф є частинами однієї сукупності, що спонукають одна одну до більш ретельної розробки, і завдяки цьому процесові конкуренції усі вони вносять свій вклад у розвиток нашої свідомості". **Завдання методологізації державного управління полягає, насамперед, у посиленні раціональної складової, що дозволить обмежити ідеологізацію і міфологізацію державно-управлінського знання.**

Не можна не відзначити й те, що зростає вплив на державне управління соціально-гуманітарних наук. У зв'язку з цим у найближчі роки буде **загострюватися потреба переосмислення ролі в управлінні цінностей, а це приведе до розвитку ціннісної парадигми управління й актуалізації проблеми управління цінностями.**

Нині дуже актуальним завданням є **розробка концепції розвитку галузі науки "Державне управління"**, від вдалого вирішення якого залежить успішний розвиток практики державного управління. Справа в тому, що попередній етап існування галузі можна охарактеризувати як стихійний, екстенсивний, дисертаційний. Стихійність розвитку проявляється в тому, що дуже недосконалим є планування наукових досліджень. Практично відсутня тематична політика. Теми формувалися вузьким колом осіб, без вивчення загальнонаціональних тенденцій розвитку тематики. Тому необхідно, насамперед, запровадити моніторинг стану і тенденцій розвитку галузі науки "Державне управління", визначити гармонійне співвідношення фундаментальних та прикладних досліджень.

Національна академія державного управління при Президентові України з її значним науковим потенціалом повинна стати центром координації наукових досліджень у масштабах усієї країни. Досвід показує, що створення координаційних органів, які б забезпечували інституційну підтримку галузі науки, не завжди є ефективним, тому що вони мінімально впливають на розвиток науки, не включають механізми диверсифікації організації науки. Сьогодні необхідно переходити до формування та використання проектного підходу та мережевого експертного інтелекту галузі науки "Державне управління", формування її інтелектуального ресурсу в електронно-мережевому вигляді.

Вдосконалення організації та координації наукових досліджень вимагає вирішення таких завдань:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення наукової роботи. Необхідно розробити та запровадити систему **нормування наукової діяльності**, персональної звітності за її результати та оптимізувати систему обігу документів наукової роботи, сформувані нові стандарти подання анованих звітів про виконання НДР;

- розробка та впровадження кількох важливих **технологічних підсистем**:

- 1) визначення та планування досліджень за відповідними темами;

- 2) наукової експертизи результатів НДР;

- 3) контролю якості наукової роботи;

- 4) запровадження новітніх технологій оперативних експертно-аналітичних та соціологічних досліджень з використанням електронного формату;

- **диверсифікація форм організації наукових досліджень**, таких як посилення конкурсної складової організації наукових досліджень, запровадження конкурсу (тендеру) на найбільш потужні наукові розробки, зокрема базові підручники, концепції, проектні розробки;

- **удосконалення фінансової складової наукової діяльності** шляхом переходу до програмно-цільового фінансування замість розподілу ставок виконавцям;

• започаткування в органах державної влади *майданчиків упровадження результатів наукових досліджень*.

Загальнонаціональна координація наукових досліджень галузі науки “Державне управління” орієнтує на вирішення низки завдань:

1. Створення Координаційної ради з питань розвитку галузі науки “Державне управління”.
2. Поновлення так і нерозпочатої роботи всеукраїнської громадської організації “Українська академія наук державного управління” як центру координації, інтегрування, пропаганди галузі науки “Державне управління”, перетворення її в перспективі у підрозділ НАН України.
3. Утворення на базі Інституту проблем державного управління та місцевого самоврядування провідної наукової установи з проблем державної кадрової політики та державного управління.
4. Створення проблемних науково-дослідних лабораторій та центрів для наукового супроводу стратегічних напрямів розвитку суспільства та державного управління шляхом міжкафедральної, міжрегіональної кооперації та спеціалізації в наукових дослідженнях.
5. Формування необхідних умов для становлення та розвитку наукових шкіл на основі вироблення відповідних вимог та програм розвитку.
6. Формування загальнонаціональних тимчасових творчих колективів з метою підготовки базових монографій та підручників.

Значущість визначених та інших пропозицій щодо інституційних змін у системі наукової діяльності з державного управління була виявлена шляхом опитування 100 експертів Національної академії, серед яких були доктори наук, насамперед з державного управління. Результати опитування презентує табл. 4.

Аналіз результатів таблиці дозволяє виділити чотири домінуючі інституційні зміни: поширювати практику створення тимчасових творчих колективів (ТТК) (38,5%; 52,6%), запровадити

механізм оцінювання результатів наукової діяльності (21,8%; 52,6%); надати більшої самостійності регіональним інститутам (47,4%; 42,3%); створити науково-дослідні лабораторії за пріоритетними напрямками досліджень галузі науки “Державне управління” (37,2%; 48,7%).

Таким чином, результати опитування свідчать, що дійсно існує значний комплекс проблем модернізації організації досліджень з державного управління шляхом удосконалення їх інституційного забезпечення.

Таблиця 6

Визначення міри необхідності наступних інституційних змін у системі наукової діяльності в Національній академії

Заходи	Дуже необхідно	Необхідно	Не потрібно
1. Активізувати роботу Всеукраїнської організації "Українська академія наук з державного управління"	29,5%	50,0%	20,5%
2. Надати більшої самостійності регіональним інститутам	47,4%	42,3%	10,3%
3. Створити на базі ІПДУМС науково-дослідну установу з проблем державної кадрової політики та державного управління	21,8%	52,6%	25,6%
4. Створити Раду молодих науковців	15,4%	60,3%	24,4%
5. Створити додаткові спеціалізовані вчені ради із захисту кандидатських та докторських дисертацій	15,4%	34,6%	50,0%
6. Створити координаційний центр з питань організації та проведення наукових досліджень	21,8%	55,1%	23,1%
7. Запровадити механізм оцінювання результатів наукової діяльності	21,8%	69,2%	9,0%
8. Створити на базі ІПДУМС структурний підрозділ з питань координації наукової діяльності у системі вищих навчальних закладів України, що здійснюють професійне навчання управлінських кадрів	19,2%	48,7%	32,1%
9. Створити координаційний центр щодо організації та проведення наукових досліджень у сфері державного управління	17,9%	53,8%	28,2%
10. Створити Міжвідомчу комісію при президентові Національної академії з координації та проведення НДР у галузі науки "Державне управління"	16,7%	57,7%	25,6%
11. Створити сучасні наукові підрозділи на госпрозрахунковій основі з питань організації та проведення наукових досліджень	21,8%	52,6%	25,6%
12. Впровадити систему підготовки докторів філософії у галузі науки "Державне управління" (PhD)	17,9%	53,8%	28,2%
13. Поширювати практику створення тимчасових творчих колективів (ТТК)	38,5%	52,6%	9,0%
14. Створити науково-дослідні лабораторії за пріоритетними напрямками досліджень галузі науки "Державне управління"	37,2%	48,7%	14,1%

Проблеми тематичної політики в галузі науки “Державне управління”

Важливою ключовою проблемою недостатньої ефективності наукових досліджень є відсутність наукового бачення проблематики наукової галузі “Державне управління” та прогнозування її розвитку, обґрунтованого планування номенклатури досліджень, яке має поточний, фрагментарний характер, нерозгорнута тематична політика в структурі наукової галузі, не задіяний програмно-цільовий підхід як цілісна система планування і впровадження наукових результатів.

Тематична нечіткість сприятиме тому, що попередній етап існування галузі можна охарактеризувати як стихійний, екстенсивний, дисертаційний. Стихійність розвитку проявляється в тому, що дуже недосконалим є планування наукових досліджень. Тематика досліджень формується вузьким колом кафедр, без вивчення загальнонаціональних тенденцій розвитку науки. Тому необхідно, насамперед, запровадження моніторингу стану і тенденцій розвитку галузі науки “Державне управління”, визначення співвідношення фундаментальних та прикладних досліджень.

Зрозуміло, що державне управління є прикладною наукою, тобто в його тематиці повинні домінувати відповідні теми. Однак без фундаментальних досліджень галузь не може розвиватися і в прикладному аспекті, тому що фундаментальні дослідження дають державному управлінню теоретико-методологічні засади осмислення управлінської практики.

Подолання стихійності передбачає спеціальні наукознавчі дослідження, призначення яких у виявленні тенденцій проблемного та тематичного розвитку державно-управлінської науки. Для цього проведено експертне опитування в процесі виконання наукознавчої теми “Зміни, тенденції та перспективи розвитку галузі науки “Державне управління” з метою обґрунтування пріоритетів тематики НДР, змін у наукових дослідженнях на кожний наступний рік. За результатами досліджень за такою темою може бути сформульована перспективна тематика фундаментальних і прикладних досліджень, яка повинна обов’язково проходити не тільки через експертні оцінки науковців, але й фахівців органів державної влади та місцевого самоврядування.

Такий підхід забезпечує визначення на коротко- та довгострокову перспективи напрямів, проблематики, тематики наукових досліджень відповідно до потреб органів державного управління та органів місцевого самоврядування, потреб розвитку галузі науки “Державне управління”, загальнонаціональної системи професійного навчання державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

При формуванні пріоритетів НДР необхідно виходити з їх орієнтованості на вирішення першочергових завдань програм діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України; основних напрямів інституційного розвитку Національної академії; необхідності забезпечення підручниками та навчальними посібниками нових магістерських програм освітньої галузі “Державне управління” та створення навчально-методичних розробок для використання в системі професійного навчання і практичної діяльності державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

На сьогодні тематика наукових досліджень дуже деформова-

Таблиця 5

Матриця тематики досліджень проблем державного управління

	Історичний аспект	Сучасний стан та проблеми	Стратегія розвитку (прогноз)
Суб’єктів управління	Історія державної служби, місцевого самоврядування в українських землях, СРСР, нова доба	Неефективність державного управління, деформованість державної служби	Подолання деформацій, провадження демократичного врядування, європейського досвіду управління
Управлінські зв’язки, відносини, організації	Становлення та еволюція	Несистемність, конфліктність	Розвиток, оптимізація
Управлінської діяльності	Історичні засади управлінської діяльності	Неефективність	Синтез управління, співуправління, самоуправління
Об’єктів управління	Еволюція об’єктів управління	Проблема меж державного управління, втручання в справи особистості	Поширення об’єктів за межі держави, втрата контролю за частиною національних об’єктів
Управлінських функцій	Становлення функцій державного управління	Дисгармонія управлінських функцій	Гармонізація управлінських функцій
Ідей і теорій управління	Виникнення основних українських доктрин управління	Відсутність національної концепції державного управління	Мультипарадигмальність концепцій державного управління
Професійного навчання управлінців	Виникнення та еволюція професійного навчання	Відсутність національної моделі професійного навчання	Побудова навчання відповідно до професійного розподілу управлінської праці

на. Більша частина дисертацій захищається з проблем механізмів державного управління. Поки що рідкісними є теми з історії та методології державного управління.

За ідеального підходу в основі тематичної політики повинна лежати тематична матриця досліджень з проблем державного управління, яка коректується реальними запитами державно-управлінської практики. На кожному етапі якісних змін державного управління повинні бути зміни у цій матриці значущості окремих тематичних напрямів досліджень. Ця матриця одночасно забезпечує спадкоємність державно-управлінських досліджень.

Розробка пріоритетів наукових досліджень у галузі науки “Державне управління” та механізмів їх запровадження вимагає: по-перше, визначення на довгострокову та короткострокову перспективу напрямів, проблематики, тематики досліджень (відповідно до потреб органів державного управління та органів місцевого самоврядування, розвитку галузі науки, системи професійного навчання державних службовців); по-друге, формування тематики досліджень з чітким плануванням результату відповідно до наступної номенклатури:

а) прикладні (2-3 роки): проекти нормативно-правових актів, стратегій, програм, проектно-технологічні розробки відповідно до завдань органів державної влади та органів місцевого самоврядування тощо;

б) фундаментальні (2-3 роки): концепції, спрямовані на осмислення ключових проблем суспільного розвитку; монографії, підручники тощо;

с) прикладні (1 рік): наукові, науково-методичні, навчально-методичні рекомендації, навчальні посібники, соціологічні опитування тощо;

д) прикладні (оперативні): аналітичні записки, експертні висновки, пропозиції на запит органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

За результатами вказаного вище експертного опитування отримана таблиця актуальності напрямів (табл. 6).

Аналіз оцінок дозволяє побудувати рейтинги напрямів досліджень. Серед найбільш перспективних напрямів наступні:

1. Модернізація національної економіки.

2. Інформаційні технології та інформаційне забезпечення в державному управлінні.

3. Методологія, методи, механізми теорії та практики державного управління.

4. Формування та реалізація державної політики у провідних сферах державного, регіонального та галузевого управління.

Таблиця 6

Міра актуальності напрямів досліджень галузі науки “Державне управління”

Напрями	Дуже актуально	Актуально	Не актуально	Рейтинги напрямів
1. Методологія, методи, механізми теорії та практики державного управління	35,9%	60,3%	3,8%	3
2. Теоретико-методологічні засади розвитку галузі науки “Державне управління”	23,1%	66,7%	10,3%	16
3. Місцеве самоврядування та регіональний розвиток	48,7%	44,9%	6,4%	9
4. Регіональне управління	42,3%	48,7%	9,0%	12
5. Публічне адміністрування та публічна політика	28,2%	61,5%	10,3%	18
6. Теорія та історія державної служби та служби в органах місцевого самоврядування	17,9%	59,0%	23,1%	25
7. Організаційно-правові засади забезпечення професійної діяльності державних службовців	23,1%	67,9%	9,0%	14
8. Професіоналізація державної служби та служби в органах місцевого самоврядування	43,6%	44,9%	11,5%	19
9. Модернізація загальнонаціональної системи професійного навчання державно-управлінських кадрів та його наукове забезпечення	51,3%	38,5%	10,3%	15
10. Формування та реалізація державної політики у провідних сферах державного, регіонального та галузевого управління	34,6%	61,5%	3,8%	4
11. Формування та реалізація державної кадрової політики	55,1%	38,5%	6,4%	8
12. Державне управління у сфері охорони здоров'я	24,4%	57,7%	17,9%	24
13. Державне управління у сфері освіти	28,2%	59,0%	12,8%	21
14. Державне управління у сфері національної безпеки	29,5%	59,0%	11,5%	20
15. Державне управління у гуманітарній сфері	19,2%	70,5%	10,3%	17
16. Управління суспільним розвитком	26,9%	65,4%	7,7%	11
17. Державні послуги	37,2%	57,7%	5,1%	5
18. Стратегічне управління	33,3%	61,5%	5,1%	7
19. Антикризовий менеджмент	38,5%	55,1%	6,4%	10
20. Механізми державного регулювання окремих галузей і сфер суспільного життя	29,5%	57,7%	12,8%	22
21. Аналіз державної політики	46,2%	41,0%	12,8%	23
22. Соціальна політика	44,9%	50,0%	5,1%	6
23. Модернізація національної економіки	44,9%	51,3%	3,8%	1
24. Інформаційні технології та інформаційне забезпечення в державному управлінні	42,3%	53,8%	3,8%	2
25. Державне управління в умовах глобалізації, світової та європейської інтеграції	38,5%	52,6%	9,0%	13

5. Державні послуги.
6. Соціальна політика.
7. Стратегічне управління.
8. Формування та реалізація державної кадрової політики.
9. Місцеве самоврядування та регіональний розвиток.
10. Антикризовий менеджмент.

Послідовна тематична політика диктує необхідність загальнонаціональної координації фундаментальних та прикладних досліджень у галузі науки “Державне управління”. Для цього необхідно, з одного боку, формувати координаційні органи, які б забезпечували інституційну підтримку галузі, а з другого боку, важливо створити комплекс технологій для забезпечення цієї роботи. Тематика наукових досліджень має бути узгоджена з тематиками досліджень інших ВНЗ держави, проходити через загальнонаціональну експертизу.

Щодо організацій, спроможних забезпечити таку координацію, то тут потрібно створювати як спеціальні координаційні органи, так і переформатувати і активізувати наявні інституції.

Разом з інституціями у вигляді реальних організацій потрібно формувати наукові школи за окремими темами та напрямками досліджень. Головним у розвитку наукових шкіл є також перспективна тематика досліджень.

Суттєвого вдосконалення вимагає управління науковими дослідженнями, зміни в якому потрібно розпочинати з удосконалення нормативно-правового забезпечення наукової роботи. Головне сформувати та узгодити у науковому співтоваристві реальні вимоги до кількісних та якісних параметрів наукових розробок, тем НДР, роботи окремих колективів, показники для індивідуального планування та звітності. Для цього необхідно розробити та запровадити систему нормування наукової діяльності та персональної звітності за її результати й оптимізувати систему обігу документів наукової роботи, сформувати нові стандарти подання анованих звітів про виконання НДР.

Серйозна модернізація управління науковими дослідженнями вимагає формування надійних механізмів планування, експертизи, контролю якості та впровадження результатів наукових досліджень.

Потрібні суттєва диферсифікація форм організації наукових досліджень, таких як посилення конкурсної складової організації наукових досліджень, запровадження конкурсу (тендеру) на найбільш вагомій науковій розробці; створення та впровадження системи контролю якості НДР, яка передбачає рецензування дисертаційних, фундаментальних та прикладних досліджень із залученням провідних незалежних експертів, фахівців органів державної влади та місцевого самоврядування; удосконалення фінансової складової наукової діяльності; започаткування в органах державної влади майданчиків запровадження результатів наукових досліджень; створення механізму взаємодії з бізнес-структурами, політичними партіями та іншими організаціями “третього сектору”; створення системи підвищення кваліфікації та стажування наукових, науково-педагогічних кадрів, запровадження науково-методологічних і навчально-методичних семінарів, стажувань, короткотермінових форм навчання науковців.

Таким чином, вирішення питання тематики наукових досліджень є ключовим питанням не тільки підвищення якості науки з точки зору її результатів, але й суттєвого оновлення її організації та успішного розвитку.

Сурмін Ю. П. Методологія галузі науки “Державне управління” : монографія / Ю. П. Сурмін. - К. : НАДУ, 2012. - С. 301-320.

СИСТЕМНОСТЬ И ГНОСЕОЛОГИЯ

О СИСТЕМНОМ ПОДХОДЕ В ПОЗНАНИИ

Прежде всего следует отметить, что целостные системы суть не единственная форма бытия действительности, а системный, целостный подход - не единственная форма познания.

В.П.Кузьмин выделяет три типа наиболее общих объектов природы и общества: отдельный предмет - целостная система - совокупная разнообъектная действительность. Этому разделению по типам объектов соответствуют и определенные типологические формы теоретического познания.

Первая из них в фокус своего рассмотрения ставит отдельный предмет, взятый “сам по себе” (“предметоцентризм”); вторая - “вид”, “род”, составляющие систему, в которой отдельный предмет выступает как компонент системы (“системоцентризм”); третья - сложную действительность, представленную множеством разнотипных систем (“полицентрическое сверхсистемное единство”).

Системный подход - это качественно более высокий, нежели просто предметный способ исследования. Это переход от познания отдельного к общему, от однозначного к многозначному, от абстрактного к конкретному, от одномерного к полимерному, от линейного к нелинейному и т. д.

1. Проблема познания целого

Отдельные представители “философии целостности” пытаются растворить гносеологию в проблеме целостности, свести теорию познания к проблеме целого и его частей. Теоретико-познавательная проблема, пишет, например, О.Шпанн, есть просто “проблема частей и целого”.

По этому поводу следует заметить, что между гносеологией и проблемой целостности, несомненно, имеет место самая тесная связь. Однако эта связь не может служить основанием для их отождествления. И это прежде всего потому, что проблема целостности является не только и не столько гносеологической, сколько онтологической проблемой, и в этом смысле она заметно шире, объемнее, нежели гносеология. С другой стороны, гносеология не есть лишь теория познания целого и его частей. Она содержит множество вопросов, касающихся познания не только целостных, но и любых других объектов. Ее специфическим предметом является не только диалектика целого и части, но и вопросы об источниках познания, о закономерностях и формах отражения материального мира. Поэтому об отождествлении теории познания и проблемы целостности не может быть и речи. Речь должна идти лишь о гносеологическом аспекте проблемы целостности, который, на наш взгляд, включает в себе, во-первых, вопросы, касающиеся системного подхода в познании целостных систем, во-вторых, вопросы целостности самих форм познания (восприятия, понятия и др.) и, в-третьих, вопросы о средствах и путях познания целого.

2. Целое, целостная система

Обычно под системой понимается комплекс взаимодействующих тем или иным образом компонентов. Система - это целостное образование, обладающее новыми качественными характеристиками, не содержащимися в образующих его компонентах.

Следует определить систему как совокупность объектов, взаимодействие которых вызывает появление **новых, интегративных качеств, не свойственных отдельно взятым образующим систему компонентам.** Связь между компонентами системы настолько тесна, существенна, что изменение одного из них вызывает изменение других, а нередко и системы в це-

лом. Наличие столь тесного взаимодействия, органичной связи компонентов и служит основанием того, что во взаимодействии со средой система всегда выступает как нечто единое, обладающее качественной определенностью. Система - это такое образование, в котором внутренние связи компонентов между собой преобладают над внешними воздействиями на них.

Система активно воздействует на свои компоненты, преобразует их соответственно собственной природе. В результате исходные компоненты претерпевают заметные изменения - теряют некоторые свойства, которыми обладали до вхождения в систему, приобретают новые свойства, преобразованиям подвергаются и сохраняемые ими свойства. При образовании системы нередко образуются новые компоненты, отсутствовавшие ранее. Приведенные суждения о системе, системности получают наиболее яркое и, если можно так сказать, законченное выражение в системах, которые являются предметом социального знания.

3. Внутреннее строение и функционирование системы и их исследование

Чтобы всесторонне познать систему, нужно изучить прежде всего ее **внутреннее** строение, то есть установить, из каких компонентов она образована, каковы ее структура и функции, а также силы, факторы, обеспечивающие ее целостность, относительную самостоятельность.

Внутренние свойства системы характеризуются системно-компонентным, системно-структурным, системно-функциональным и системно-интегративным аспектами.

А. Системно-компонентный аспект

Всякая система обладает определенным набором компонентов. Системно-компонентный аспект системного подхода есть поиск ответа на вопрос, **из чего, из каких компонентов, образовано целое.** Это исследование субстанции системы. Компоненты системы в философском понимании - это те структурные единицы, взаимодействие которых и вызывает, обеспечивает присущие системе качественные особенности.

В социальных системах мы обнаруживаем компоненты вещного, процессуального, идейного и человеческого порядков.

Вещи как компоненты социальной системы суть тела, предметы, вовлеченные орбиту общественной жизни. Это главным образом предметы так называемой второй природы - орудия и средства труда, средства потребления, созданные человеком из веществ естественной природы на основе использования закономерностей ее развития *и реализуемые им в процессе производственной, социально-политической и духовной деятельности.*

Вторую группу компонентов общественной системы составляют **процессы** - экономические, социально-политические, в частности процессы обучения, воспитания и т. д. Каждый из общественных процессов обязательно связан с деятельностью людей, социальных групп. Все социальные процессы в конечном счете проявляются через людей, хотя они и совершаются по объективным законам.

Третья группа компонентов - это **общественные идеи**, которые существуют не сами по себе, а опять-таки у людей, в их сознании. Идеи создаются, усваиваются и распространяются людьми, которые руководствуются идеями в своей деятельности, в своем отношении к вещам, общественным процессам, друг к другу. За идеями всегда выступают определенные интересы, потребности людей, они соответствуют требованиям той общественной системы, к которой люди принадлежат.

Выходит, что основным компонентом любой социальной системы всегда выступает **человек как социальное существо.** Человек есть последний, в известном смысле слова элементарный носитель социального системного качества.

Следует отметить, что в обществе далеко не всегда возможно провести грань между вещественными, процессуальными, духовными и человеческими компонентами, поскольку любой компонент общественной системы выступает всегда и как отношение. Однако для познания и управления обществом как системой, равно как и любой подсистемой в его рамках, важно раскрыть их состав, "набор" компонентов, выяснить их субстанциальную природу, поскольку все другие характеристики системы в значительной мере зависят от ее состава.

Б. Системно-структурный аспект

Огромное значение в определении качественной специфики системы, ее особенностей, свойств имеет *структура* - внутренняя форма системы, представляющая собой *способ взаимосвязи, взаимодействия образующих ее компонентов*.

Понятие структуры системы весьма близко к понятию формы, но не тождественно ему. Оно охватывает только один аспект понятия формы - внутреннюю организацию содержания. Кроме этого аспекта, форма, как известно, выступает и как проявление, выражение содержания (меновая стоимость - форма проявлений стоимости) и как характеристика внешнего облика предмета (внешняя форма), и т. д.

Специфика структуры зависит прежде всего *от природы компонентов системы*. Вместе с тем, вытекая из природы частей, структура играет огромную роль в системе: связывает компоненты, преобразует их, придавая некую общность, целостность, она обуславливает возникновение новых качеств, не присущих ни одному из них. Особенно большое значение для сохранения системы имеет *относительная самостоятельность, устойчивость структуры*. Структура не сразу, не прямо и автоматически следует за изменением компонентов системы, а в определенных границах остается постоянной, сохраняя тем самым систему в целом. Без устойчивых связей, взаимодействия компонентов, то есть без структуры, система перестала бы существовать как данное конкретное целое. Являясь наиболее устойчивой характеристикой системы, структура “противостоит” постоянным изменениям компонентов, удерживает эти изменения в пределах определенного качества. Наличие структуры - условие накопления количественных изменений внутри системы, являющихся необходимой предпосылкой для ее последующего развития, преобразования.

Еще раз подчеркиваем, что нет взаимосвязей без объектов связей, что структура “привязана” к компонентам и порождается ими.

В. Системно-функциональный аспект

Всякая система социального порядка активна, деятельна, что проявляется прежде всего в *ее функциях*. Функции системы есть интегративный результат функционирования ее компонентов, тогда как функции этих последних - во многом результат воздействия на них общесистемных функций.

Функции выступают и как формы, способы проявления активности, жизнедеятельности системы и ее компонентов, формы поведения, способствующие сохранению компонентов и системы, как взаимосвязь, определяющая порядок включения компонентов, частей в целое. Зачастую функции играют роль основы или условия возникновения новых компонентов. В этом случае компоненты являются материализацией функций, результатом удовлетворения потребностей системы в новых органах своего движения.

Функциональная зависимость имеет место между отдельными компонентами данной системы; между компонентами и системой в целом; между системой в целом и другой, более широкой системой, компонентом которой она сама является. При этом одни компоненты функционируют одновременно, рядом друг с другом, другие последовательно, друг за другом. Иными словами, функции компонентов согласованы во времени и пространстве.

Функции компонентов по отношению к системе носят целесообразный характер, в противном случае компонент выпадает из системы, становится для нее инородным телом. Важно подчеркнуть, что функции “привязаны” к компонентам и осуществляются в рамках присущей системе структуры, внутренней организации. Поэтому изменения в природе компонентов, в характере их взаимодействия (то есть в структуре) с необходимостью вызывают соответствующие изменения в функциях как самих компонентов, так и системы в целом.

Различают координацию и субординацию функций. Координация - согласование функций компонентов системы по горизонтали. Субординация - согласование функций по вертикали, подчиненность функций одних компонентов другим и всех без исключения компонентов системе в целом.

Субординация функций указывает, во-первых, на особое, специфическое место и неодинаковое значение каждого из компонентов в осуществлении функций системы, во-вторых, на то, что всякая данная система, интегрируя функции своих компонентов, сама выполняет опре-

деленную функциональную роль в другой, более объемной и сложной системе, компонентом которой она является.

Г. Системно-интегративный аспект

Одним из кардинальных аспектов системного подхода является вопрос о факторах системности, о тех механизмах, которые обеспечивают сохранение качественной специфики систем, их функционирование и развитие.

Социальные системы относятся к классу самоуправляемых систем, то есть систем, которым присущи механизмы, факторы управления. Они-то и обеспечивают целостность системы, ее функционирование, совершенствование и развитие.

Управление - неперенное, внутренне присущее свойство общества на любой ступени его развития. Это свойство имеет всеобщий характер и вытекает из системной природы общества, из общественного, коллективного труда людей, из необходимости общаться в процессе труда и жизни, обмениваться продуктами своей материальной и духовной работы.

Управлению подвержено не только производство, но и социальная жизнь людей. Известно, что человек - явление социальное. Он всегда принадлежит к определенной общественной системе, которая предъявляет к нему определенные требования, ставит его дела и поступки в известные (этические) рамки, соответствующие природе общества, господствующим в нем экономическим и иным общественным отношениям.

Вместе со становлением общества в нем сложились и действуют по сей день два типа, два механизма управляющего воздействия на общественную систему - стихийный и сознательный. В случае стихийного механизма упорядочивающее, управляющее воздействие на систему является усредненным результатом столкновения, переплетения и перекрещивания различных, нередко противоречащих друг другу сил, массы случайных единичных актов. Это воздействие пробивает себе дорогу как общая тенденция в слепой игре случая; оно автоматически по своей природе и не требует вмешательства людей.

Наряду со стихийными, незапрограммированными факторами в обществе на любой ступени его развития действуют сознательные факторы управления, связанные с целенаправленной деятельностью людей. Здесь постепенно формируются специфические общественные институты - субъекты управления, то есть системы органов и организаций, осуществляющих сознательное воздействие на систему с целью достижения определенных результатов.

4. Взаимодействие системы со средой

Всякая система социального порядка существует не сама по себе, не изолированно, а в определенной взаимосвязи с другими системами социального и природного порядка. Эти внешние по отношению к данной системе образования, с которыми система связана сетью коммуникаций, составляют ее среду.

Объекты, образующие среду социальной системы, имеют неодинаковое значение для ее функционирования. Условия среды, без которых данная система не может функционировать и развиваться, являются необходимыми. Условия, которые не оказывают на систему существенного влияния и воздействуют на нее случайным образом, являются сопутствующими.

Среда социальной системы весьма разнообразна. Это прежде всего природная среда, те природно-климатические условия, в которых функционирует та или иная социальная система. С природной средой система находится в вещественно-энергетическом взаимодействии, черпая в ней материалы и энергию для организации материального производства, а на этой основе - социальной и духовной жизни. Для любой системы в рамках общества средой являются другие системы социального порядка, с которыми она находится в экономическом, социальном и духовно-информационном взаимодействии. "Набор" систем, с которыми взаимодействует данная конкретная система, как по компонентному составу, так и по структуре и по функциям зависит от характера данной системы, от тех функций, которые она выполняет в обществе.

Чем выше организованность системы, тем она, с одной стороны, более чувствительна к среде, а с другой - более активно на нее воздействует. Неживая, неорганическая система, взаи-

модействуя со средой, разрушается, поглощается средой. Живой организм приспосабливается к среде.

Среда - важный фактор дифференциации и интеграции социальных систем. В среде система черпает материал для пополнения и обновления компонентов, для совершенствования структуры. При этом, интегрируя элементы среды, система преобразует их соответственно собственной природе. Внешняя среда, оказывая постоянные возмущающие воздействия на систему, вынуждает ее перестраиваться, нейтрализовать или ассимилировать эти воздействия.

Поскольку внешняя среда играет большую роль в функционировании и развитии социальной системы, в познании и на практике следует учитывать зависимость свойств системы как от внутренних факторов - состава, структуры и функций системы, так и от процессов, происходящих в окружающей ее условиях.

Вместе с тем нельзя абсолютизировать значение внешней среды. Абсолютизация среды - источник и черта различного рода теорий равновесия в социальном знании. Специфика социальной системы, ее сущность определяются прежде всего внутренней природой образующих ее компонентов, характером их внутреннего взаимодействия. Без этого система никогда не была бы тем, чем она является. Внешние воздействия всегда преломляются через внутренние свойства системы, через присущие ей внутренние противоречия.

СИСТЕМНОСТЬ, ЦЕЛОСТНОСТЬ ФОРМ ПОЗНАНИЯ

Между системой в ее объективном бытии и системным знанием о ней имеются глубокие различия. Первая система дана в действительности, во всем многообразии присущих ей параметров. Вторая - лишь определенное, далеко не полное ее отражение, ее мыслительная модель, идеальный аналог. Первая - реальная, а вторая - концептуальная система, являющаяся определенным способом организации знаний, сведений, т. е. информации об изучаемой системе.

Не подлежит сомнению, что в выделении системы из объективной социальной действительности наличествует элемент субъективности. “Действительно,- пишут в этой связи Ю.Л.Егоров и М.Х.Хасанов, - элементы субъективности при рассмотрении объекта в качестве системы имеют место, но не в том смысле, что системность не является объективным свойством реально существующего объекта или процесса и порождается, “задается” самим субъектом, его точкой зрения, а в смысле относительности системного представления: в одном случае объект исследуется как система, в другом - как элемент более сложной системы. Именно этот субъективно-практический подход является главным при вычленении из бесконечного многообразия мира его фрагмента, представлении его в виде системы и “переводе” его в сферу познания”.

Хотя система и есть определенный, продиктованный задачами познания или практики срез объективной действительности, выделенный субъектом, человеком и преломленный в его сознании, логика исследования этого фрагмента действительности, системное знание о нем определяется именно объективно существующей системой, присущими ей закономерностями. Системное знание лишь отражение системной действительности.

“Над всем нашим теоретическим мышлением господствует с абсолютной силой тот факт, что наше субъективное мышление и объективный мир подчинены одним и тем же законам и что поэтому они и не могут противоречить друг другу в своих результатах, а должны согласовываться между собой. Факт этот является бессознательной и безусловной предпосылкой нашего теоретического мышления”.

Постепенное становление системности, целостности знания происходило в процессе исторического развития познания. Правда, древним грекам был присущ целостный взгляд на мир, но эта целостность знания была примитивной, во многом наивной, она являлась, как писал Ф.Энгельс, “результатом непосредственного созерцания”.

Затем в познании надолго утвердился метафизический метод. Этот метод, способ изучения, отмечал Ф.Энгельс, “оставил нам вместе с тем и привычку рассматривать вещи и процессы природы в их обособленности, вне их великой общей связи, и в силу этого - не в движении, а в неподвижном состоянии, не как существенно изменчивые, а как вечно неизменные, не жи-

выми, а мертвыми”. В результате - примат частных, знания об элементах объективно существующих систем.

Затем на основе достижений науки, общественно-исторической практики утвердился *диалектический способ* мышления. Этим самым знания оформляются в целостную систему, в которой органично соединены знания об элементах и их взаимодействии, знания о функционировании объективно существующих систем, их противоречивости, их связи с другими системами и т. д.

Сознание воспроизводит систему в ее движении, развитии; отсюда вместе с развитием реально существующей системы развивается и система отражающих ее логических форм в направлении все более точного воспроизведения параметров изучаемой системы, возникают новые формы, отражающие как ранее неизвестные, так и вновь возникшие параметры системы.

НАУЧНАЯ ТЕОРИЯ И СИСТЕМНОСТЬ

Системный, целостный характер научной теории мало у кого вызывает сомнения. И это вполне естественно, ведь научная теория отражает системную действительность. Каждая теория обладает совокупностью логических форм, внутренних связей, каждая относительно самостоятельна, отграничена от других теорий, но в то же время связана с этими последними, связана с научной и социальной средой, каждая выполняет специфические функции, имеет свою историю. Короче говоря, всякая научная теория обладает “набором” параметров, присущих целостной системе.

1. Компоненты научной теории

В самом общем смысле научная теория является *системой знаний*, позволяющих объяснить возникновение и функционирование, а также предсказать развитие предметов и явлений действительности, причем эти предметы и явления могут быть материальными или идеальными. Представляющая теорию система логических форм (понятий и категорий, суждений и умозаключений, принципов и законов) поддается экспериментальной, практической проверке или логической верификации,

Всякая новая научная теория возникает не на пустом месте. Ей обязательно предшествуют уже накопленные знания об объекте данной теории, предшествующие исследования, прямо или косвенно относящиеся к изучаемому объекту. Это могут быть экспериментальные данные, теоретические разработки, а также предположения, гипотезы. Все эти, подчас разнородные, мало связанные, а то и просто отрывочные данные служат исходными для построения новой научной теории. Между новыми и старыми теориями имеет место взаимосвязь, *преемственность*.

Исторически научная теория выступает как процесс углубления и расширения познания, как движение от сущности одного порядка к сущности другого, более глубокого порядка. Процесс становления теории есть по сути своей процесс последовательного открытия законов все более глубокого, существенного порядка. Сначала - это эмпирические законы, отражающие лежащие на поверхности характеристики изучаемой системы. Затем открываются теоретические законы, причем не путем непосредственного наблюдения и эксперимента, а путем абстрагирования, обобщения.

В нашей литературе немало определений теории как системы. В них отмечают те или иные ее характеристики. Так, с точки зрения И.Д.Андреева, теория представляет собой “обширную область знаний, раскрывающую закономерности функционирования и развития определенной совокупности явлений материального или духовного мира, описывающую и объясняющую эти явления и направленную на прогрессивное преобразование природы, общественных отношений и самого человека”.

А.Ф.Зотов отмечает *иерархичность* строения научной теории, причем особенность этой иерархичности он прямо выводит из специфики теории как целостной системы: “Подошвой” этой “пирамиды”, ближе всего стоящей к изучаемым явлениям, оказываются эмпирические правила. Ее “здание” составляют научные законы, определенным образом связанные между собой. Эта связь достигается с помощью научных принципов”.

Исходная эмпирическая основа, язык и множество аксиом, логика и следствия - таковы составные части науки, научной теории.

Опираясь на имеющиеся определения, можно заключить, что всякая научная теория представляет собой *целостную систему*, компонентами которой являются: исходная эмпирическая основа, предмет исследования; язык (естественный или искусственный, символический), используемый для изучения этой эмпирии; средства, позволяющие от эмпирии, конкретно, чувственно данной действительности, перейти к законам, аксиомам - непреложным истинам, такое, например, средство, как индукция, позволяющая от множества феноменов, явлений действительности перейти к общему, существенному, закономерному; совокупность правил, принципов, иначе говоря, логика вывода из законов, аксиом определенных, теоретических, а главным образом практических следствий, рекомендаций, средств, обращенных на ту же действительность с целью ее преобразования, изменения.

Никакая, даже самая общая теория невозможна без *эмпирической основы*, без тех в действительности существующих феноменов, которые являются исходными для построения теории.

Перевод эмпирии, действительности в логические формы, составляющие собственно теорию, осуществляется при помощи *языка*, который является еще одним неизменным компонентом теории.

Ни одна научная теория невозможна без языка, без той материальной оболочки, вне которой немислимо ее существование, понимание и применение. Это могут быть и бывают разные языки: естественные, те, на которых мы говорим и посредством которых общаемся, понимаем друг друга, понимаем теории, выраженные на этом языке. Это языки искусственные - языки образов (искусство), символов и знаков (математика, физика и другие естественные, точные науки). Одни из них нам всем понятны (образный язык искусства), другие (математические) - нет; они - для специалистов. Но вне языка нет и не может быть научных теорий.

Какие бы языки ни использовались в теории (естественные или искусственные), они воплощают идеальное содержание теории, его понятийную структуру в материальные формы, позволяющие создавать теорию, делать ее достоянием людей, ученых и практиков.

К языку относится *алфавит* (буквы, знаки, символы), существующий в уже имеющихся теориях или специально созданный для новой теории. Поскольку зачастую новые теории, возникнув, не имеют собственного алфавита, в них используются уже существующие языки. Научная теория не выходит за рамки своего алфавита, каждая аксиома теории есть утверждение по поводу понятия, относящегося именно к этому алфавиту - алфавиту данной теории.

Знаки, символы, буквы (иначе, алфавит) используются в создании *словаря понятий*, который также является компонентом языка теории.

И, наконец, еще одним компонентом языка является *высказывание*, представляющее собой сочетание не менее чем трех слов. Высказываниями являются не все предложения естественного языка, а только те из них, которые содержат ответы на вопрос: верно или неверно данное высказывание?

На вопрос, правильно или неправильно то или иное высказывание относительно предметов и явлений действительности, язык не отвечает. Соотнесение высказываний теории с действительностью осуществляется посредством *логических форм*, которые прежде всего и составляют содержание, сущность любой научной теории. Строго говоря, любая научная теория - это *выраженная в понятиях совокупность идей, законов и принципов, постулатов и аксиом*, отражающих, часто далеко не прямо, а через множество опосредований, те реальные "эмпирии", которые являются предметом данной науки.

Стержнем, направляющей программой теории является *идея*. "Поскольку теория, - пишут Ф.Кумпф и Оруджев, - и есть научная система и наука возможна лишь в форме теорий, то вполне справедливо утверждение, что идея содержит в себе программу построения теории, путь ее созидания... Идея присутствует в каждой категории теории (в явной или неявной форме)".

Первым и самым общим определением идеи является *основной принцип*, остальные же принципы теории конкретизируют идею и находят выражение в законах, понятиях, категориях, которые, в свою очередь, являются конкретизацией принципов. В этом плане теория как система выступает в качестве единства совокупности принципов, законов и понятий. Научные принципы связывают в системное единство совокупность законов и понятий, охватываемых теорией.

Различают *содержательные* теоретические принципы и *формальные* принципы, математические положения, которые сознательно кладутся в основу математического “скелета” естественнонаучной теории, причем оба типа принципов органически переплетены, поскольку формальный аппарат используется в современной науке для решения содержательных задач. При этом, однако, содержательные принципы более устойчивы, нежели принципы формальные. Первые в основе своей остаются неизменными, в то время как формальные принципы, являя собой способ описания теории, изменяются, поскольку почти всегда имеется несколько эквивалентных способов описания. Всегда существует возможность из ряда эквивалентных способов описания посредством формальных принципов предпочесть одни и пренебречь другими, руководствуясь порой при этом соображениями простоты, доступности представления теории, логической стройности ее изложения.

Наиболее устойчивыми, непреходящими принципами теории являются *методологические принципы*, которые относятся к области содержательной. В сущности это *диалектико-материалистические* принципы, независимо от того, признает ли их автор (авторы) теории. Они отражают наиболее общие и существенные параметры изучаемой системы, с одной стороны, а с другой - накладывают на исследование, его формы и методы, а в определенной степени и на результаты исследования определенные ограничения. Скажем, принцип причинности как методологический принцип присущ любым системам, любым явлениям и процессам. Беспричинных явлений нет и быть не может, изменяется только форма причинности. Так, различны формы причинности в макро- и микромире, в мире биологическом и мире социальном. В социальном мире причинность, детерминизм в целом всегда проявляется через сознательную деятельность людей, социальных групп, которые ставят перед собой определенные цели и добиваются их достижения. Но цели эти всегда детерминированы, причинно определены объективными обстоятельствами, и прежде всего уровнем развития общественного производства. Подобного рода причинности, причинности “сознательной”, в мире растений и животных, не говоря уже о неживом, неорганическом мире, нет и быть не может.

Как видно, принцип причинности всеобщ, а потому теория, отвергающая этот принцип, не может быть подлинно научной теорией. Именно в этом плане принцип причинности выступает как ограничитель теоретической системы. Научная теория не может “обойти” принцип причинности, равно как и другие методологические принципы.

Принципы теории, будучи объективны по источнику, происхождению, суть всегда единство объективного и субъективного. В социальном мире эта двуединость, двуплановость довольно очевидна. Но она есть и в неживом мире. Есть в том смысле, что теория о той или иной системе этого мира создается людьми, а потому подход к этому миру зависит от целей, которые ставит перед собой человек, изучая действительность, от угла зрения, ракурса, с которым он к ней подходит.

Это в большей степени касается формально-логических принципов, которые выбирают человеком в зависимости от требований простоты, удобства, состояния развития формальных, математических методов в данной области знания. Эти принципы не дают нового содержательного знания, они позволяют лишь интерпретировать это последнее более удобным, эффективным образом, позволяют успешнее решать конкретные, тактические задачи. Иное дело содержательные, особенно методологические, принципы. К ним уже неприменимы требования простоты, удобства и т. д. Если в применении формальных, математических принципов возможны выбор, соглашение, конвенция, то в отношении содержательных принципов, пишет А.Ф.Зотов, возможно “то единственное “соглашение”, которое они признают, - это “соглашение” с объективным ходом вещей”.

Наряду с идеей и принципами и в органичной связи с ними научная теория заключает в себе *совокупность законов*. Прежде всего следует отметить, что объективный закон как таковой, как он есть в действительности, отличен от закона науки, от того, что он есть в научной теории.

Законы объективной действительности - это существенные, общие, повторяющиеся связи между ее предметами, явлениями и процессами. Они действуют независимо от того, знаем ли мы о них или не знаем, исследуем ли мы их или не исследуем. Очень хорошо об этом сказал М. Планк: “Законы природы не возникают внезапно в бедном человеческом мозгу, они существовали до того, как возникла на Земле жизнь, и они будут существовать, когда исчезнет пос-

ледный из физиков. Эти мысли, которые есть не что иное, как логические заключения, обязывают нас признать существование реального мира в основе мира наших ощущений, мира, существование которого независимо от человека”.

Законы науки - *отражение* объективных законов в сознании человека. Причем по мере развития познания, совершенствования понятийного аппарата и экспериментальной техники законы науки изменяют свой вид, причем рисуемая ими идеальная картина действительности приближается к этой последней, закон науки становится все более точной моделью объективного закона.

Характерно, что в действительности закон никогда не действует, не выступает один, изолированно от других. Никакое наблюдение, никакой эксперимент не в состоянии запечатлеть объективный закон в чистом виде. “Очистить” закон от множества несущественных связей и взаимодействий действительности, выделить его из совокупности этих связей способно только теоретическое мышление, только абстрагирующая способность человека.

Выходит, что закон науки - не зеркальное отражение закона объективной действительности, а отражение, в котором в силу абстрагирующей способности разума человека объективный закон предстает в идеальном, усредненном виде, предстает как *тенденция* функционирования и развития объективно существующих систем.

Всякий закон имеет свое значение только или в системе связей реальной действительности (закон объективной реальности), или в системе других законов (в рамках научной системы). При этом между объективным законом в том виде, в каком он действует в системе действительности, и научным законом в том виде, в каком он представлен в теории, имеет место целая сеть опосредующих звеньев. Первым и исходным из них является практика, эксперимент. За экспериментом, практикой, которые прямо связаны с объективной действительностью, следуют *эмпирические правила* обобщенного описания результатов экспериментов, затем приемы, методы абстрагирования, которые только и позволяют выделить закон в “чистом” виде, представить его как компонент теоретической системы, отражающей систему объективной действительности. Идеи, принципы, законы, как мы уже говорили, выражаются в форме понятий, и в этом смысле научная теория выступает как *система понятий*. Понятия - важный компонент теории. Они - форма, конкретное выражение принципов и законов. Ни один принцип, ни один закон не может быть представлен в теории иначе, нежели посредством понятий. И принципы, и законы теории являют собой связь, взаимодействие понятий.

В теории принципы, законы и понятия в их взаимосвязи обретают собственное, на первый взгляд самостоятельное, обособленное бытие. Но только на первый взгляд. На самом деле они формируются на основе чувственных данных, а через чувственные восприятия и представления связаны с практикой, материальной, и прежде всего производственной, деятельностью людей.

Понятия в теории размещены в *иерархическом* порядке. У истоков теории - понятия, отражающие повседневный опыт, непосредственно вырастающие из практики, повседневного опыта и прямо связанные с выражающими этот опыт чувственными представлениями. Эти понятия называют обычно первичными понятиями теории. Эти понятия должны быть строго определены, поскольку их неопределенность, расплывчатость или не позволяют, или по меньшей мере затрудняют выведение из них понятий более высокого порядка, более абстрактных и теоретических, нежели первичные. Этот высокий слой понятий интерпретируется посредством первичных понятий, а эти последние, через чувственные восприятия, - посредством опыта, эксперимента, практики.

Понятия образуют ткань теоретической системы, ее принципов и законов. Они - средство отображения в теории реально существующей действительности.

Теория, пишет А.Ф.Зотов, есть прежде всего “связная система понятий, призванная в обобщенной форме представить некую совокупность данных эксперимента и наблюдения, установить связь между этими данными в форме научных законов, предсказать по возможности широкий круг новых явлений, которые могут быть обнаружены в наблюдении и эксперименте”.

Компонентом научной теории являются и *правила, выводы*, алгоритмы и логические операции, которые позволяют, исходя из системы аксиом и постулатов, делать правильные выводы при наличии, как правило, огромного количества ситуаций, описываемых столь же огромным количеством логических условий. Этим самым предсказывается будущее состояние объекта теории, дается решение проблемных ситуаций, практических задач.

Сказанное совсем не значит, что на количество и качество выводов нет никаких ограничений. Эти ограничения есть, они - в содержащихся в теории аксиомах и постулатах. Последние в рамках данной теории всегда остаются правильными, отсюда и запрет на следствия, противоречащие аксиомам и постулатам.

Аксиомы и постулаты занимают важное место в теории, поскольку именно из них выводятся следствия теории. Верность исходных аксиом и постулатов определяет границы верности, логической непротиворечивости научной теории. За пределами данной теории имеют место факты, явления, процессы, которые аксиомы данной теории не объясняют.

Интересно отметить, что отрицание одной научной теории другой происходит только с заменой тех аксиом, которые в прежней теории всегда правильны. Отказ от этих аксиом означает выход за рамки теории. Кроме этих, основополагающих, *системообразующих*, в теории есть и группа аксиом, которые правильны в конкретных задачах теории. Отказ от этих аксиом не означает выхода из рамок теории. С изменением условий задачи здесь осуществляется переход от одних верных утверждений к другим.

Знания, как известно, добываются не просто ради знания, а ради практики, ради преобразования действительности, которую данное знание отражает.

Знание - всегда орудие практики, а потому важно отыскать логику, пути, способы превращения знания в орудие воздействия на действительность, ее преобразование. Этому и служит такой компонент научной теории, как *логика вывода*, логика правил преобразования теоретических знаний о системе в практические следствия, в методы, формы, средства воздействия на ту систему, ту “эмпирию”, с которой эта теория берет свое начало.

Логика вывода толкает к практике, а практика, как известно, есть начальный пункт и основа всякого познания, всякой научной теории.

Теория поддается экспериментальной проверке. Действительность, исходная практика и практика конечная, результат отражаются в ней с достаточной степенью точности.

Теория должна быть логически безупречной, “верифицируемой” в том смысле, что ее сущность, ее построение, место ее компонентов и их связей, выход теории во вне, в другие теории и области практики должны осуществляться по определенным, строго очерченным логическим правилам.

2. Структура, функции и среда научной теории

Все перечисленные компоненты научной теории, науки взаимосвязаны, внутренне организованы. Эта их связь, внутренняя организация составляет *структуру* теории.

Структура включает в себе ряд узловых моментов, связей. Эмпирия, эмпирическая реальность как основа, первоисточник теории и ее логическая подсистема, отражающая реальность, - такова первая исходная связка. Сложнейшая совокупность взаимосвязей различных звеньев аксиоматики - еще один узел, связка. Органичная связь аксиоматики и языка, аксиоматики и логических средств вывода из нее нужных следствий, выводов, сделанных из теории и опять-таки эмпирической действительности, на изменение, преобразование которой эти выводы направлены, - еще группа связей, узлов структуры научной теории.

(Научная теория, наука как система в целом и ее отдельные компоненты обладают и определенными *функциями*. Эмпирия, например, источник, первопричина теории, ее объект; язык - средство облечения этой эмпирической реальности в логические формы, ее отражающие, иначе говоря, превращения материального в идеальное; сами логические формы, аксиоматика - это идеальная содержательная сторона теории, воплощающая знание об эмпирической реальности; выводы из теории, решения - средство превращения идеального в материальное в той мере, в какой решения воплощаются в преобразование существующей и создание новой реальности.)

Что касается научной теории в целом, то и ей присущ целый ряд функций.

Информационная. Теория как система содержит информацию, сведения о реально существующей системе (материальной или идеальной), ее описание. Но теория отнюдь не обычное описание, содержащее перечень присущих системе параметров, предстающих перед взором человека; это не инвентарная книга, перечень того, что человеку дано в непосредственном созерцании системы, в повседневном опыте, эксперименте, практике. Это *обобщенное* описание,

описание системы в присущих ей существенных, внутренне необходимых связях, описание в форме понятий, законов, принципов. Это *систематизированное* описание реально существующей системы, описание не каждого отдельного ее компонента, черты, параметра, а их совокупности, их взаимосвязи и взаимодействия, их функций, их совместной “работы” на систему, их совместного движения, их места в системе другого, более высокого порядка.

Объяснительная. Научная система призвана не просто описать, а объяснить отражаемую ею реальную систему, показать сложный клубок присущих ей причинных зависимостей, раскрыть, почему, в силу каких причин, данная система возникла и существует, почему присущие ей процессы протекают так, а не иначе, именно в этом, а не другом направлении. Объяснить непосредственный опыт, эксперимент, практику, объяснить минимумом логических средств максимум реальных предметов и явлений, их связей и взаимодействий. Объяснить как можно проще и понятнее.

Эвристическая. Научная теория - это совокупность логических форм, содержащая не просто описание, не описание того, что уже известно, а именно новое знание, новую информацию - ту, что еще неведома человеку, науке, человечеству. Теория - результат творчества, логическая система, созданная во имя определенных целей, специфически человеческими методами мышления и действия. Теория эвристична по происхождению, формам и методам ее разработки, по результатам, по формам ее выражения и использования. Она создается творческим мышлением человека, по человеческим законам духовного творчества, выражается в формах человеческого мышления, является средством воплощения и обогащения его творческого потенциала.

Практическая. Теория создается не ради теории, не ради упражнения человеческого разума, любования его возможностями, а прежде всего ради практики, ради преобразования действительности, управления процессами природными, общественными и мыслительными. Возникнув на основе практики, теория находит в практике подтверждение своей истинности, является ее обобщением, служит решению практических задач. Разумеется, служение теории практике нельзя понимать упрощенно. Не всякая теория прямо и непосредственно служит практике. Среди теорий есть и такие, которые имеют чисто или почти чисто эвристическую или информационную направленность. Скажем, археологические, этнографические, некоторые исторические теории. Но в принципе для подавляющего большинства теорий служение практике - неременная, обязательная функция.

Прогностическая. Функция теории - не только объяснение реальных процессов, функционирования системы в данное время, но и выявление присущих ей тенденций, предсказание возможно более широкого круга новых явлений, предсказание того, куда идет система, каковы ее перспективы, ее будущее. Прогностическая функция теории особенно важна в управлении, ведь управлять - значит предвидеть.

Что касается *специфической среды* научной теории как логической системы, то этой ее средой наряду с другими теориями, с которыми данная теория так или иначе связана, является *окружающий человека мир, действительность, практика.*

Окружающий мир, действительность в конечном счете является источником теории, какой бы абстрактной она ни была, какой бы далекой от действительности ни казалась. Теории, которая бы исчерпывающе отражала действительность, нет и быть не может, поскольку и действительность, мир в целом, и любой фрагмент этого мира неисчерпаемы и подвижны. Естественно, что теория лишь приблизительно верно отражает действительность. Причем степень адекватности теории действительности, ее истинность проверяется практикой, которая для данной теории как логической системы является внешней.

Сопоставление с практикой позволяет определить степень, меру адекватности теории жизни, меру ее строгости. При этом с практикой соотносятся данные теорией предсказания, полученные выводы. Мера действительного осуществления предсказаний, их практического воплощения и есть мера “идеальности”, строгости теории. Теория тем более “идеальна”, строга, тем меньше разница между выводами теории и действительностью, чем меньше величина ошибки. Разницу же эту, величину ошибки, возможно определить путем экспериментальной ее проверки и материальной, физической реализации ее выводов. Экспериментальная проверка теории означает по существу эмпирическое обоснование теории, установление (или неустановление) ее соответствия наблюдаемым фактам. Иной раз это соответствие можно установить

посредством наблюдения - целенаправленного созерцания явлений и процессов действительности в их естественном виде, то есть такими, каковы они есть в реальности. Однако непосредственное наблюдение зачастую неэффективно, а то и просто невозможно, к тому же наблюдению подвергается множество сопутствующих факторов, далеко не все из которых можно учесть и выделить тем самым изучаемое явление в чистом виде.

В отличие от наблюдения эксперимент позволяет улучшить чистоту наблюдения, наблюдать именно те объекты и процессы, которые имеют непосредственное отношение к теории и наблюдение над которыми позволит определить истинность или неистинность теории, меру ее адекватности действительности.

Мера расхождения теории с действительностью тем меньше, а ее точность тем больше, чем в большей степени теория поддается количественной интерпретации, измерению. Это преимущество присуще прежде всего математическим наукам, наукам естественноведческим, объекты которых поддаются структуризации и формализации. Науки же общественные имеют дело с системами, слабо поддающимися или вообще не поддающимися формализации. Критерием их истинности является общественно-политическая практика.

Важным элементом внешней среды данной научной теории являются *другие науки, другие научные теории*. Из этих последних данная теория черпает различного рода факты и выводы, те или иные элементы языка и аксиоматики, методы и средства познания.

Науки, научные теории *открыты*. Они открыты как в содержательном, так и в формально-логическом отношении, поскольку постоянно пополняются и обогащаются новыми положениями и выводами, новыми достижениями науки и практики.

Порой говорят, что невозможно построить точную логическую систему по той простой причине, что понятия, ее образующие, точно определить невозможно: для того, чтобы определить одно понятие, нужны другие, а для определения этих других - третьи, и так до бесконечности.

Доля правды в этих рассуждениях есть: ни одно понятие, а тем более система понятий не могут быть определены с абсолютной точностью. Они всегда нуждаются в углублении, уточнении, дополнении, а потому научная система понятий всегда *открыта*, незамкнута, постоянно вбирает в себя все новые понятия, уточняющие представления о реальной системе. Но именно открытость, незамкнутость научной системы составляет одно из главных ее достоинств, поскольку позволяет системе аккумулировать все новые достижения научной и практической деятельности. Стоит только замкнуть логическую систему, оторвать ее от необычайно подвижного мира, как она немедленно деградирует, устаревает, отстает от движения той реальной системы, которую она призвана отразить.

Именно в результате своей открытости научная система обогащается, конкретизируется, точнее и полнее отражая многогранную жизнь объективно существующей системы. Естественно, что система понятий не может быть абсолютно завершена, что обусловлено относительностью, незавершенностью и неполнотой наших знаний и о мире в целом, и о данной системе. Тем более о такой сложнейшей, какой является общество, система социального порядка. Незавершенность системы понятий объясняется и известной незавершенностью определения понятий, однако и этот "пробел" постепенно заполняется путем их уточнения, конкретизации, ведь и понятия открыты.

Невозможность создания системы понятий, адекватных параметрам реальной системы, порой объясняют и тем, что существует не только множество понятий, но эти понятия связаны различными своими сторонами. Отсюда наличие множества систем понятий, которые отражают изучаемую систему. В этой связи задача состоит в том, чтобы из множества понятий и их взаимодействий отобрать такие, которые всего точнее отражают изучаемую систему. Критерием же отбора понятий является эксперимент, практика. Если практика показала, что именно данная система понятий полнее, нежели другая, отражает свойства, качества системы, то это и есть искомая научная система.

Итак, система понятий (логическая система) о реальной системе возможна, она есть. Но она, содержа элементы абсолютности, непреходящего знания, тем не менее не является абсолютно завершенной. Ее уточнение, дополнение, "абсолютизация" осуществляются в процессе развития науки и практики, накопления знаний о мире. Ну а поскольку мир бесконечен и по-

стоянно движется, равно как и бесконечна и развивается любая система в рамках мира, бесконечен и процесс “абсолютизации”, достижения законченности системы понятий.

Открытость научной системы проявляется и в присущей ей *проблемности*, которая, в свою очередь, находит выражение в *универсальности противоречий*. Не может быть материальной или идеальной системы, будь она всеобщей, особенной или единичной, которой не были бы присущи внутренние противоречия, требующие преодоления, присущи проблемы, требующие разрешения. “Никакое знание, никакая нравственность, никакая художественность не могут притязать на завершенность, - пишет Г. С. Батищев. - Не могут притязать именно потому, что всякое действительное обретение, как бы оно ни возвышалось над обретениями другими или прежними, не только не знаменует собой достижения некоего “конечного пункта”, но и гораздо сильнее вызывает к новому творчеству, вызывает не чем иным, как своими противоречиями”.

Это противоречия между новым и старым, новыми данными эксперимента, практики вообще и существующими научными положениями. Это противоречия различных выводов, постулатов, суждений в данной научной теории и данной научной теории с другими. Это противоречия объективно существующей системы с системой теоретической, научной, которая никогда не в состоянии отразить всю полноту и многообразие первой. Это присущие всякой системе противоречия между общим и единичным, необходимым и случайным, внутренним и внешним и т. д.

Всякая система подвижна, изменчива. Она становится, утверждается, совершенствуется, развивается и, наконец, умирает. Но нет движения, развития без противоречия. Борьба противоречий - источник движения, развития. Противоречия порождают проблемы, проблемы требуют решения, решение требует все новых средств, путей, которые постоянно “поставляет” практике наука.

АНАЛИЗ И СИНТЕЗ - СРЕДСТВО ПОЗНАНИЯ ЦЕЛОГО, ЦЕЛОСТНОЙ СИСТЕМЫ

Целое, целостная система, как мы знаем, представляет собой сложную совокупность множества компонентов, черт, сторон, внутренних взаимосвязей. Чтобы распутать этот сложный клубок внутренних взаимосвязей целого, раскрыть всю его сложность и противоречивость, органичную связь между внутренним и внешним, сущностью и явлением, необходимо проникнуть вовнутрь целого. А для этого нет другого средства, кроме анализа и синтеза. Анализ и синтез выступают, таким образом, как важное, неизменное средство, способ познания целого.

1. Сущность и единство анализа и синтеза

А. Анализ

Сущность анализа состоит в *расчленении целого на образующие его компоненты, части*, в выделении их из общей связи, в изучении и определении места и роли каждой из них в целостной системе.

Характер и приемы анализа определяются сущностью расчленяемого целого, свойственной ему объективной дифференциацией частей.

В результате анализа, пишет академик Б.М.Кедров, “предмет перестает существовать таким, каким он выступил перед взором исследователя первоначально, в своей исходной целостности. Теперь объект оказывается расчлененным, разрезанным на отдельные свои составные части, которые до тех пор находились во внутренней связи и во взаимодействии между собой”.

Важно, отмечает Б.М.Кедров, иметь в виду, что проведение анализа нельзя сравнить с тем, как мясник разделывает тушу животного с точки зрения только кулинарных соображений или как ребенок разбивает часы о камень, чтобы узнать, что у них там внутри. Расчленение системного объекта (как физическое, так и мысленное) производится не произвольно, а в соответствии с присущими ему закономерностями, с его составом, структурой и функциями, с учетом внутрисистемных связей, связей компонентов системы в ее естественно существующем нерасчлененном виде. Анализ свершается с тем расчетом, чтобы затем был возможен синтез - воссоздание системы в этом ее исходном облике. Действия аналитика Б.М.Кедров уподобляет

действиям мастера часовых дел, который производит разборку часового механизма с целью выявить и устранить поломки в нем, чтобы в точности восстановить его в исходной целостности.

Анализ, таким образом, выступает не как произвольное членение системы на что угодно и как угодно. Только путем абстрагирования, напряженной аналитической работы разума можно выделить части, стороны общественного целого, вскрыть их взаимодействие и значение в целостной системе.

Нет, это совсем не значит, что социальные системы пространственно не расчленены. Многие из них имеют четкие пространственные рамки. Административно-территориальные, государственные системы - наглядное тому свидетельство. И все же мысленный анализ - главное средство расчленения социального целого.

Характер анализа, его конкретные приемы, методы, аналитические операции и в социальном познании зависят от характера системы, ее компонентов, структуры и функций, места и роли в окружающей ее среде. Скажем, для анализа трудового коллектива как системы нужны иные научные средства, нежели для анализа общественно-экономической формации. В первом случае, как правило, достаточны эмпирические социальные исследования. Во втором - эмпирические исследования составляют лишь вспомогательное средство в большом арсенале теоретических средств.

Однако какие бы конкретные формы, методы анализа ни использовались, анализ всегда выступает как *вычленение частей*, свойств, признаков из некоей совокупности, некоей системы.

“Анализ, - пишет М.К.Мамардашвили, - есть выделение и рассмотрение отличительных свойств, связей предмета, в силу которых он является частью какой-то совокупности предметов и которые, следовательно, имеют значение при рассмотрении отношения координации предметов внутри этой совокупности...”

Как правило, мысленное расчленение системы на образующие ее компоненты проходит два этапа. На первом этапе система разлагается на *компоненты*, которые присущи системе в ее реальном бытии. Расчленение это имеет предел, выход за который означает потерю качественной специфики системы. Этот конечный носитель данного качества системы обычно называют *элементом*.

Затем в анализе системы происходит качественный скачок, мышление выделяет из системы не компоненты, а ее или компонентов *признаки*, в реальной действительности от системы неотделимые, присущие системе свойства и отношения.

Анализ является определенным огрублением, омертвлением живого целого. Однако его сущность далеко не исчерпывается этим огрублением, омертвлением, упрощением. Дело здесь в том, что анализ, расчленение целого - не самоцель, а лишь средство, вспомогательное орудие, которое позволяет проникнуть во внутреннюю природу целого, обнаружить то основание, фундамент, на котором держится вся целостная система, все ее зачастую удивительное переплетение самых различных отношений, взаимосвязей. В этом смысле анализ дает разуму человека несравненно больше, чем живое, непосредственное созерцание, которое хотя и способно отразить подчас бесчисленную гамму сторон, свойств и отношений целого, тем не менее не в состоянии раскрыть объективную логику его движения, тот внутренний фокус, в котором концентрируется вся его многосложная действительная жизнь.

При анализе целостной системы сразу же возникают вопросы, с чего начинать анализ, в каком порядке его осуществлять, какие компоненты, части целого должны быть познаны в первую очередь? Начинать ли познание с тех компонентов, которые исторически возникли прежде других и вошли в исследуемое целое в процессе его становления и развития, или с тех, которые составляют специфику данного целого? Отвечая на эти вопросы, следует напомнить, что компоненты, части целого занимают в нем различное место и играют далеко не одинаковую роль в его функционировании. Среди них обязательно имеется одна или несколько частей, являющихся объективной основой целостной системы. Вычленение и познание этой основы (а в этом и состоит важнейшая задача анализа) и представляют собой первейшее условие успешного познания целого. Лишь отыскание объективной основы целого, его главной части, а отсюда и всего разнообразия связей целого служит надежным основанием для получения того богатства теоретических представлений, которое только и способно отразить целое в его многообра-

зии и сложности. Вычленение основного компонента целого позволяет увязать между собой как компоненты, части данного, ставшего его состоянием, так и этапы, периоды его исторического становления и развития.

Основной компонент системы является, таким образом, концентрацией, сгустком присущих ей противоречий, тех самых противоречий, которые обуславливают специфику системы, служат источником ее движения, развития и в итоге определяют ее превращение в другую, более организованную и совершенную систему. Поэтому выделение и изучение основного компонента системы есть в то же время и анализ источников, движущих сил ее развития, выяснение главного направления движения, тенденций, которые ей присущи.

Необходимость познать основную, главную часть целого вовсе не означает, что эта часть всегда и везде познается по времени первой. Наоборот, чаще всего случается так, что прежде всего в той или иной степени познаются те компоненты целого, которые “лежат” на поверхности и легче, быстрее поддаются изучению. Однако понять сущность как этих, уже обнаруженных и в какой-то мере познанных частей, так и всего целого можно, только уяснив его основу - главную, определяющую часть.

В связи с тем, что целое многоступенчато, иерархично и подчас заключает в себе множество подсистем различной степени сложности, многоступенчат, сложен и анализ целого, причем каждая новая ступень анализа обеспечивает проникновение сознания человека во все более глубокую внутреннюю природу целого, познание все новых и новых его частей, сторон, особенностей. Эта многоступенчатость анализа находит свое выражение в движении познания от явления к сущности, от сущности первого порядка к сущности второго и иных, более высоких порядков, от относительной истины к истине абсолютной.

Будучи всеобщим методом исследования целого, анализ приобретает при изучении конкретных целостных систем характерные черты, особенности. Поскольку целое многосторонне, многогранно, постольку и анализ характеризуется самыми различными чертами, гранями, каждая из которых служит орудием, средством познания определенных компонентов, сторон, отношений целого.

Анализ - эффективное средство действительно научного познания, его предпосылка, важный источник достижений и успехов науки, будь то наука о природе неживой, о мире растительных и животных организмов, о человеке, обществе, о мире в целом.

Б. Синтез

Анализ является необходимым условием познания целостной системы. Однако один анализ недостаточен для познания. Он позволяет установить состав целого, т. е. наличие образующих его частей, их свойства и роль в целом, вычленить основу целого. Но вместе с тем анализ не дает еще возможности понять, как эта основа проявляется в конкретном многообразии компонентов и отношений целого, как эти последние связаны со своей основой, как они реализуют, воплощают в себе тенденцию ее движения. Эту сложную и наиболее важную задачу познания можно решить только посредством *синтеза*, который является не чем иным, как *предметным или мысленным воссоединением частей, компонентов, вычлененных в процессе анализа в единую целостную систему*.

Проблема синтеза - одна из фундаментальных проблем системного подхода в познании. Она - проблема, идея синтеза - заложена в самой сущности понятия системы, поскольку эта последняя есть не что иное, как интеграция, синтез предметов и явлений, ее образующих.

Переход от анализа, изучения отдельных элементов и их свойств к синтезу как *изучению системы* в полном смысле этого слова, как единого сложного целого, как целостной системы, - такова новая, собственно системная стратегия исследования, отмечает У.Р.Эшби. Рассмотрение элементов системы в их взаимодействии, именно как динамичного целого - вот то новое, что внес системный подход в теорию познания вообще и в понимание анализа и синтеза в особенности.

Части целого взаимосвязаны, воздействуют друг на друга, а потому, познав каждую из них, установив ее роль в функционировании целого, выделив основную, главную часть, необходимо от аналитического познания переходить к синтетическому - к познанию взаимосвязей частей, раскрытию внутренней природы целого как результата их специфического взаимодействия. Чем выше степень развития целостной системы, чем она сложнее и организованнее, чем

большую роль играют в ней внутренние связи, тем больше обнаруживает свою недостаточность аналитический метод, тем в большей степени он должен дополняться, точнее, переплетаться с синтетическим методом.

Анализ и синтез в определенном отношении противоположны. Анализ является движением мысли от целого к частям, от конкретного в его непосредственной чувственно воспринимаемой форме к абстрактному - категориям, понятиям, отображающим отдельные компоненты, стороны целого. Синтез же представляет собой движение мысли в обратном направлении - от частей, компонентов к целому, от абстрактного, отображающего те или иные стороны, черты целого, к конкретному как единству многообразного.

Подобно тому как целое не является механической суммой своих частей, анализ не есть простое механическое дробление целого на части, а синтез не является процессом механического суммирования, складывания частей в целое. Метафизический подход к аналитико-синтетической деятельности не годится даже в простейшем случае механического целого, поскольку простая разборка, скажем, обыкновенной машины на составляющие ее детали и сборка этих деталей в единый механизм еще не дают должного представления ни о машине в целом, ни о каждой ее детали. При изучении работы машины важно понять основной закон, принцип ее функционирования, установить, как этот принцип реализуется в конкретном взаимодействии ее многочисленных компонентов, а этого невозможно достичь при метафизическом подходе к анализу и синтезу.

Метафизический подход к анализу и синтезу, хотя в принципе в известных пределах он и допустим, не дает возможности раскрыть всей глубины и многообразия целостной системы, взаимодействия ее компонентов, понять целое в его специфическом движении. Анализ и синтез в метафизическом понимании свойственны лишь формальной логике, которая подходит к целому как к покоящемуся, неподвижному, всегда тождественному самому себе, а к его частям - как к самостоятельным сущностям, органически не связанным друг с другом. Именно так, с формально-логической точки зрения, подходит к исследованию целого, например, Э.Гуссерль - основоположник феноменологической школы современного идеализма. Гуссерль не принимает во внимание ни природу компонентов целого, ни его структуру, а смысл целого видит лишь в простом суммативном "моменте единства", в "фигуральном моменте".

Точка зрения на анализ и синтез как на механическое разъединение частей и их простое суммирование, являясь метафизической, означает по существу отказ от диалектической идеи движения, развития. Подобно тому как свойства системы не сводятся к сумме свойств ее компонентов, знание о системе, синтетическое знание, не сводится к сумме знаний об этих последних.

Синтетическое знание о целом является качественно новым знанием по сравнению со знанием аналитическим, подобно тому как само целое представляет собой новое качество по отношению к частям, его образующим. Синтетическое знание опирается на аналитическое знание о частях, тогда как аналитическое знание объединяется синтетическим представлением о целом. Анализ и синтез целостной системы призваны, таким образом, не только решать вопрос о том, из каких частей состоит данное целое и какова роль каждой из этих частей, не только вычленив основополагающую часть, но и вскрыть взаимодействие частей, существующие между ними отношения координации и субординации, установить, как, каким образом в результате взаимодействия частей функционирует система в целом.

Синтез - это воспроизведение целостной системы, причем в основе этого воспроизведения лежит главная часть, структурно и генетически определяющая все остальные. "Синтез, - писал М.М.Розенталь, - соединяет части, составные элементы в целое, но это не механическая "сборка" разрозненных частей в единый механизм, а процесс исследования того, как основа, сущность вещи воплощается в конкретном многообразии ее сторон и свойств. Синтез соединяет общее и единичное, абстрактное, и конкретное, единство и многообразие в живое целое, где все стороны развиваются из определенной основы, из главного, существенного элемента или качества явления".

Будучи объединением компонентов, частей в целостную систему, синтез является отнюдь не воссозданием целого в его непосредственной, чувственной данности. Это восстановление целого после того, как на стадии анализа были выделены и изучены его компоненты, части, как были раскрыты внутренние взаимосвязи этих частей, все богатство внутреннего содержания системы.

При этом следует отметить, что восстановление системы в ее целостности посредством синтеза несравненно более точно, нежели первоначальное о ней представление, данное в непосредственном, живом созерцании. Синтез, так же как и анализ, сложен и многоступенчат. Каждая ступень синтеза означает новый шаг в познании сложности и многогранности целостной системы, все более полно распутывает клубок присущих целому сложнейших связей и взаимозависимостей. Сложность, многоступенчатость синтеза обусловлена как многоступенчатостью исследуемого целого, так и непрерывностью его развития, в силу которой синтетическое, целостное знание объекта, отражающее определенную ступень его развития, должно с необходимостью уступить место столь же целостному, синтетическому знанию, соответствующему иному, развившемуся состоянию того же объективно существующего целостного объекта.

При этом конкретные пути, средства синтеза, характер и набор мыслительных операций, в нем используемых, зависят прежде всего от сущности исследуемой системы, от присущих ей закономерностей.

В. Единство анализа и синтеза

Анализ и синтез как практические или логические операции нередко разделяются, обособляются во времени, на разных стадиях исследовательского процесса или практической деятельности, они могут играть и играют и относительно самостоятельную, и неодинаковую роль. Они противоречивы, что является конкретным проявлением противоречивости процесса познания. Их противоречивость проявляется прежде всего в разнонаправленности: анализ направлен на расчленение целого на части, синтез - на воссоединение целого из частей. Вместе с тем анализ и синтез едины, поскольку едины часть и целое, на изучение которых они направлены. Их единство состоит и в том, что один осуществляется посредством другого. “Лишь соединяя мысленно (или экспериментально), исследователь осознает части как части данного целого; лишь разлагая мысленно (или экспериментально), исследователь осознает целое как состоящее из специфических частей и обладающее вследствие этого специфическим свойством, отличающим его от других предметов”. Только благодаря тому, что анализ, расчленение целостной системы приводит к синтезу, мышление постигает предмет именно как целостную систему. При этом анализ предполагает рассмотрение компонентов целого отнюдь не отдельно, независимо друг от друга, а в их взаимной связи, рассмотрение их в той последовательности, в которой они следуют друг за другом в реальной действительности, в реальном синтезе.

Анализ и синтез являют собой двуединое специфическое средство исследования системных образований вообще и системных социальных образований в особенности. Как отмечают И.В.Блауберг и Э.Г.Юдин, анализ и синтез, строго говоря, не являются отдельными этапами познания, лишь дополняющими друг друга и следующими один за другим. На каждом этапе они выступают как два взаимообусловленных момента познания целого, каждый из которых осуществляется через другой и содержит его в снятом виде.

Анализ позволяет выделить в системе те параметры объекта, которые делают его компонентом системы, тогда как синтез дает возможность отразить, осознать систему как нечто целое, как единую совокупность, образованную из специфических компонентов, столь же специфически связанных друг с другом.

Строго говоря, парадокса о том, что нельзя познать целое раньше частей, поскольку познание целого предполагает знание о его частях, не существует. И целое (система), и часть (компонент) познаются в одно и то же время: познавая целое, мы познаем его как образованное из определенных частей, тогда как, познавая части, мы познаем их как части именно данного целого.

Познавать целое и части одновременно как раз и позволяет диалектическое единство анализа и синтеза. “В реальной истории познания, - пишет Б.М.Кедров, - анализ всегда так или иначе связан с синтезом. Хотя этот последний на аналитической стадии выступает как подчиненный момент, но все же он присутствует всегда. Соответственно своему подчиненному характеру на ступени анализа синтез носит характер внешнего соположения (связывания) друг с другом частей, на которые целое (объект исследования) было разложено. В свою очередь, на следующей ступени - ступени синтеза - анализ становится подчиненным моментом по отношению к синтезу; теперь он проводится так, что целостность и конкретность изучаемого объекта

при его аналитическом расчленении не упускаются из вида, а все время держатся мысленно в поле зрения; сам же анализ проводится при сознании, что его цель - подготовить последующий синтез и войти в этот синтез в качестве его “момента”.

Анализ, повторяем, без синтеза не может дать правильного представления о целом и его частях, поскольку через призму одного только анализа целое теряет свои интегративные качества и выглядит как хаотическое нагромождение компонентов вне их внутренней связи, взаимодействия. Абсолютизация анализа приводит к односторонности и абстрактности, составляет основу ползучего эмпиризма, заслоняет лес деревьями.

Еще Гегель отмечал недостаточность, односторонность анализа. Считая, что анализ сам по себе, вне синтеза, исключает “переход в другое и связывание разного”, он требовал соединения анализа и синтеза и в их единстве, общности, видел специфику диалектики как способа познания. Задача анализа, писал Гегель, состоит в том, чтобы “схватить простой характер” конкретного - целокупного. Аналитическое познание “есть лишь *схватывание* того, что *есть*”, тогда как познание синтетическое “стремится *постигнуть* то, что *есть*, т. е. уразуметь многообразие определений в их единстве”.

Гегель был глубоко прав, когда он характеризовал диалектический метод как синтетический и аналитический в одно и то же время и говорил, что синтез и анализ в этом методе не просто сосуществуют или чередуются, а содержатся в снятом виде. В результате метод философии, считал Гегель, действует одновременно и аналитически, и синтетически. Вместе с тем единый аналитико-синтетический метод Гегель рассматривал не как способ познания объективной диалектики вещей, а как способ конструирования этой диалектики посредством аналитико-синтетических манипуляций с понятиями. Только “через понятие предмет становится диалектичным и определяется как другой”, - писал Гегель. Он не видел объективной основы единства анализа и синтеза, заключающейся в материальном единстве мира, в объективной диалектике, в единстве целого и его частей.

Точно так же, как анализ бессмыслен без синтеза, синтез невозможен без анализа. Ведь для того, чтобы синтезировать, соединять, необходимо иметь соответствующий материал - определенные элементы, части, стороны. А эти элементы, части возможно выделить и оценить, лишь расчленив целое путем анализа.

В еще большей степени, чем при чувственном познании, единство анализа и синтеза проявляется в теоретическом мышлении. Анализируя сложное целое, исследователь обязательно, хотя бы в самых общих чертах, его себе представляет. Образ этого целого постоянно витает, довлеет над ним на протяжении всего времени аналитического рассмотрения. В то же время, синтезируя, исследователь оперирует не произвольными логическими конструкциями, а результатами анализа, теми определениями, абстракциями, которые отражают объективную расчлененность исследуемого целого. Иными словами, в процессе синтезирования под руками исследователя всегда имеются тот материал, те компоненты, части, вещественные или мыслительные, которые вычленены и изучены в ходе диалектического анализа.

Таким образом, “мышление состоит столько же в разложении предметов сознания на их элементы, сколько в объединении связанных друг с другом элементов в некоторое единство”.

Целостное синтетическое знание представляет собой целостную систему понятий, суждений и умозаключений, научных теорий, органическое единство которых только и способно отразить всю сложность и противоречивость высоко развитого целого.

3. Системный анализ

В литературе системный подход порой отождествляется с системным анализом, с чем, думается, согласиться нельзя. В этой связи прав академик Д.М.Гвишиани, утверждая, что в отличие от системного подхода, задачей которого является выражение на уровне специальной методологии принципов, понятий и методов системных исследований с учетом общей методологии, “системный анализ в основном имеет дело с разработкой теоретико-методологических средств исследований, конструирования систем и управления системами, включающими человеческий (целенаправленный) фактор”.

Системный анализ, как и системный подход в целом, являет собой совокупность методов, путей, средств исследования, конструирования систем и управления системами. Однако системный анализ - *частный случай* системного исследования, поскольку, как пишет В.Н.Садовский, он имеет два ограничения: по типу рассматриваемых объектов - его интересуют только *искусственные*, возникшие при участии человека системы, причем в их функционировании человеку принадлежит если не решающая, то по крайней мере чрезвычайно важная роль; по характеру проблем - это главным образом проблемы *принятия решений* и управления.

МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМ

В мире существует бесчисленное множество разнообразных целостных систем. Однако нередко даже системы, резко отличающиеся друг от друга, могут быть в некоторых отношениях сходными, подобными. В одном случае это подобие предстает как однозначное соответствие структуры (взаимосвязи компонентов) одной системы структуре другой системы, оно носит название изоморфизма. Изоморфны, например, географическая карта и местность, которую она изображает, фотография и ее оригинал и т. д. В другом случае между системами имеется лишь частичное подобие - в отдельных компонентах или сторонах структуры. Такого рода подобие называется гомоморфизмом. Гомоморфны, например, нервная клетка и такой элемент электронного устройства, как диод. Несмотря на глубокие различия их материальной природы, они действуют по аналогичному принципу: так же, как нейрон может находиться либо в покое, либо в возбужденном состоянии, диод может быть либо включенным, либо не включенным в электрическую сеть.

Наличие изоморфизма, гомоморфизма и других разновидностей подобия различных целостных систем позволяет моделировать, т. е. воспроизводить ту или иную систему посредством другой, подобной ей в том или ином отношении.

Моделирование систем в целях их познания и управления ими и является предметом нашего разговора.

Сущность и основные этапы моделирования

Понятие “моделирование” используется как в широком, общепознавательном смысле, так и в узком, специальном. В широком смысле слова моделирование выражает некоторый всеобщий аспект познавательного процесса.

В узком смысле слова моделирование - специфический способ познания, при котором одна система (объект исследования) воспроизводится в другой (модели).

Разрабатывающий модель исследователь всегда имеет перед собой две целостные системы: во-первых, объективно существующее или предполагаемое целое и, во-вторых, целое, им самим искусственно создаваемое, которое призвано экспонировать первое. Задача создателя модели состоит в том, чтобы, отыскав черты сходства между этими системами, воспроизвести те или иные параметры, стороны одной из них, как правило более сложной и высокоорганизованной, в другой, менее сложной.

Если имеются две системы, которые подобны в отношении некоторых структурных свойств и неподобны в других отношениях, то моделью служит та из них, которая является или более простой, или более удобной для работы с ней в целях получения какого-либо вывода, имеющего ценность для изучения другой системы.

“Под моделью, - пишет В.А.Штофф, - понимается такая мысленно представляемая или материально реализованная система, которая, отображая или воспроизводя объект исследования, способна замещать его так, что ее изучение дает нам новую информацию об этом объекте”.

Моделирование предполагает наличие четких методологических и теоретических предпосылок, оснований. Исходной основой моделирования является материальное единство мира, закономерностей его развития, согласно которым качественно различным системам присущи аналогичные, особенно структурные и функциональные закономерности, законы организации.

Главным качеством модели является ее соответствие, подобие системе-оригиналу. Между оригиналом, объектом моделирования, и моделью, как правило, нет тесных, органических

связей, причинной или генетической зависимости. Однако подобие, аналогия между ними обязательны.

Модель, повторяем, непременно должна иметь сходство с оригиналом, но это сходство не может быть полным, поскольку в этом случае теряется специфика модели, ее назначение. Вместе с тем модель не должна быть произвольным, не соответствующим оригиналу образом. В этом случае она не дает представления об оригинале и опять-таки не может выполнять функцию модели.

Обязательное требование модели - целенаправленность, увязка ее параметров с поставленной перед системой целью, с ожидаемым результатом. Иными словами, модель должна быть достаточно жесткой. В то же время она должна быть достаточно гибкой, способной к преобразованию в соответствии с конкретной ситуацией, содержать возможно большее число альтернатив.

Весьма важно, чтобы модель отличалась и определенной нейтральностью, т. е. была свободна от различных субъективных мнений и предпочтений, присущих людям и группам, участвующим в разработке моделей, в частности экспертам.

Моделирование, как отмечает Э.П.Семенов, внутренне противоречиво. В самом деле, исследователь стремится отразить, воспроизвести в модели возможно большее число параметров системы - объекта моделирования, точнее, полнее выразить этот объект. Однако это воспроизведение небезгранично, ведь при полном воспроизведении объекта исчезает специфика модели. Это противоречие, являясь движущей силой процесса моделирования, разрешается в бесконечности, ведь только в бесконечности познание способно отразить объект абсолютно, исчерпывающе.

Диапазон сходства, подобия модели и ее объекта весьма велик - от абсолютного до нулевого. Естественно, что при абсолютном подобии о моделировании и речи быть не может, поскольку здесь налицо две абсолютно идентичные системы. Абсолютное уподобление одной системы другой есть тиражирование системы-оригинала, которое находит широкое распространение в технике и технологии. При нулевом подобии (отсутствии подобия) модели опять-таки нет, поскольку здесь налицо две абсолютно различные системы, которые ни в чем не повторяют друг друга. Поэтому моделирование может базироваться на подобии от почти абсолютного до почти нулевого.

Подобие во всех его видах и на всех уровнях, как правило, выступает как структурное или функциональное подобие модели и системы-оригинала. Функциональное подобие есть подобие, сходство модели и системы в динамике, активности, результате. Структурное подобие - сходство модели и оригинала в статике, во внутренней организации, в формах взаимосвязи компонентов. Имеет место и системно-коммуникационное подобие, когда взаимодействие системы-оригинала со средой отражается во внешних проявлениях модели.

Модель всегда предполагает отвлечение, абстрагирование от большего или меньшего числа параметров системы-оригинала. Она, и в этом еще одна специфическая черта модели, представляет собой упрощенное, определенным образом схематизированное отражение этой последней. Моделирование - непрерывный процесс, не ограничивающийся, как правило, одной обособленной моделью. Это скорее последовательная разработка серии сменяющих друг друга моделей, что обеспечивает все большее приближение модели к моделируемому оригиналу. Последовательность разработки моделей являет собой конкретное проявление движения познания от относительной к абсолютной истине.

Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. – М. : Политиздат, 1981. – 432 с.

ДИАЛЕКТИЧЕСКАЯ ЛОГИКА

Хорошо известно, что мощным средством преодоления заблуждений и исправления ошибок в ходе научного исследования является общественная практика, которая позволяет исследователям отделить истинное от ложного. Но не менее важную роль в этом процессе играет логический аппарат. Логическая обработка полученных научных данных, перевод логики развития действительности, открытых законов ее функционирования и развития в, логику соответствующих понятий, логическое построение формализованных систем знаний, способность логического аппарата быть средством доказательства и опровержения истинности знания - все это является мощным средством обнаружения заблуждений в познании.

Как правильно отмечает П.С.Заботин, “логическая культура исследователя является непременным условием построения доказательств и опровержений, которые должны быть логически обоснованными, последовательными и понятными. Недостатки логической культуры, ее неразвитость могут отрицательно сказаться на ходе самого исследования и даже породить ошибки”.

Но какую бы важную роль ни играла формальная логика в процессе доказательства и опровержения истинности знаний, ее средств недостаточно для полного решения данной проблемы. Дело в том, что формальная логика, особенно формализация знаний, имеет важное значение в выявлении заблуждений в знании, но она бессильна указывать пути и средства их преодоления. Последнее является компетенцией диалектической логики. Рассматривая познание как целостный исторический процесс (что недоступно формальной логике), включая в процесс познания общественно-историческую практику как основу познания и критерий истины, диалектическая логика обладает надежными средствами как обнаружения ошибок и заблуждений в научном познании, так и их преодоления.

Истинность наших знаний оценивается также категориями достоверности и вероятности. Эти категории тоже являются противоположностями, поскольку они выражают различные оценки истинности знаний. Но и эти противоположности находятся в диалектическом единстве, взаимно проникают друг в друга и переходят одна в другую.

В самом деле. Вероятные знания не были бы знаниями, если бы они не содержали элементов достоверного, если бы они не основывались на достоверных знаниях. Ведь научной гипотезой, выражающей собой вероятное знание, может быть далеко не всякое предположение. Если предположение находится в явном противоречии с твердо установленными фактами и научными данными, его нельзя считать гипотезой.

То же самое можно сказать и о достоверности. Нет абсолютно достоверных знаний, не содержащих в себе знания вероятные (если они не представляют собой истины факта или слишком общие суждения). Каждое достоверное, т. е. истинное, знание содержит в себе элементы не только заблуждения, но и вероятного знания.

Из всего этого следует, что формальная и диалектическая логика решают проблему истины с различных позиций. Формальная логика не решает и не может решать вопроса об отношении между предметом и мыслью о нем, между истиной и действительностью, отраженной в ней, ибо это задача не формальной, а диалектической логики, которая исходит из того, что истина есть адекватное отражение предметов, явлений действительности, их свойств, связей и отношений в сознании человека,

Доказательство в диалектической и формальной логиках

Доказательство истинности того или иного положения, понятия, теории и т. п. играет огромную роль в науке. Оно предостерегает исследователей от заблуждений и ошибок, позволяет либо превратить предположения, догадки, научные гипотезы в научные положения, поня-

тия, теории, либо опровергнуть их, если они оказываются ложными. Степень совершенства аппарата и методологии доказательства характеризует степень зрелости и уровень развития науки и научного знания.

Известно, что логическое доказательство того или иного суждения является одной из основных проблем формальной логики. Эта проблема занимает весьма важное место и в диалектической логике, ибо вопрос об истине, как известно, является центральным в любой логической системе. Однако доказательство в диалектической логике существенно отличается от формально-логического доказательства.

Признавая большое значение формально-логического доказательства истинности (логической обоснованности) суждений, диалектическая логика идет дальше в решении этой проблемы. Она не ограничивается доказательством истинности отдельных суждений и логически связанных высказываний, как это имеет место в формальной логике, а создает теорию доказательства общенаучных понятий, категорий и их различных связей, гипотез, научных теорий и их систем, выясняет место и роль различных логических форм в системе доказательства (индукции и дедукции, анализа и синтеза, исторического и логического и т. п.), определяет критерий истинности всех этих форм в системе доказательства.

Известно, что для метафизически мыслящих ученых, пользующихся только формально-логической теорией доказательства, характерно абсолютизирование отдельных логических форм в этом процессе, непонимание того, что главной особенностью современного теоретического знания является его целостность и опосредованный характер перехода от одной формы научного знания к другой. С помощью только теории логического доказательства такой переход сделать невозможно, ибо этот процесс осуществляется посредством диалектически связанной системы всех основных форм логического мышления, форм движения, мысли. Единая система всех этих форм теоретического познания реализуется в методе восхождения от абстрактного к конкретному.

Важно отметить, что в сложном и многогранном восхождении от абстрактного к конкретному процесс теоретического мышления не только осуществляется, но имеет также и доказательную силу. Последнее в диалектической логике достигается также в ходе анализа эмпирического и теоретического знания, применения критерия практики в непосредственной и опосредованной форме, а также целого ряда различных так называемых дополнительных или вторичных критериев, в частности критериев простоты научной теории, минимизации и т. п.

Формальная логика ограничивается прежде всего изучением опосредованного доказательства, осуществляемого с помощью дедуктивных умозаключений. Процесс доказательства в ней основывается только на выведении одних суждений из других по законам и правилам мышления, разработанным этой наукой. Диалектическая же логика осуществляет теоретическое, всестороннее доказательство, включающее и общественную практику как единственный объективный критерий истины.

Доказательство по законам и правилам формальной логики было необходимым и достаточным лишь на первых ступенях развития научного знания, когда наука переживала аналитический этап своего развития и еще не подвергала полученные знания синтезированию в научные теории и не исследовала более или менее обстоятельно процесс развития предметов, явлений действительности.

Это особенно хорошо можно видеть на примере развития математической науки. Если элементарная математика - математика постоянных величин - при доказательстве своих положений в основном обходилась средствами формальной логики, то с возникновением высшей математики - математики переменных величин - стала очевидной недостаточность формально-логического доказательства. В естествознании недостаточность доказательства средствами формальной логики стала остро ощущаться в период формирования И. Ньютоном первой системы теоретической физики, а также теоретических основ других естественных наук.

Необходимо подчеркнуть, что доказательство нельзя сводить только к простому доказыванию истинности или ложности того или иного положения науки. В диалектической логике процесс доказательства органически связан с процессом познания, является его неотъемлемой стороной. Можно даже сказать, что процесс доказательства представляет собой специфическую форму научного исследования, нередко приводящего к серьезным открытиям, как это было,

например, в процессе обоснования Д.И.Менделеевым открытого им периодического закона химических элементов.

Как известно, единственным объективным критерием истины диалектическая логика признает общественную практику как в ее непосредственной, так и в опосредованной форме, аккумулированную в различных формах знания. Поэтому практика занимает весьма важное место в теоретическом доказательстве. Однако здесь она выступает не только как критерий истины, но и как средство получения новых знаний, поскольку теоретическое доказательство органически вплетается в процесс познания. Причем в ходе доказательства, как мы увидим ниже, опосредованная форма практики приобретает особенно важное значение, а в связи с этим весьма видное место в этом процессе занимает формально-логический аппарат, с помощью которого осуществляется логическая обработка различных элементов знания.

Преимущество диалектико-логического доказательства перед формально-логическим особенно хорошо можно видеть в процессе формирования и развития научной теории, в котором доказательство практически осуществляется непрерывно. Строго говоря, отмечает З.М.Оруджев, в диалектико-логическом доказательстве отыскивается “теоретическая идея, еще не разработанная в теорию, не ставшая теорией. В таком виде исходная теоретическая идея имеет статус гипотезы. Она утрачивает этот статус, как только теория построена. Теория не может быть гипотезой. Она есть доказательство истинности исходной идеи, но сама может подвергаться проверке, т. е. подтверждаться или не подтверждаться. При этом теория должна браться в ее полном объеме, включая сюда и ее конкретные следствия, имеющие эмпирическую значимость. Иначе невозможно будет говорить о подтверждении или неподтверждении теории”.

Непрерывный процесс доказательства в диалектической логике определяется тем, что доказательство истинности любого научного положения или системы знаний, в том числе теории в смысле ее абсолютной истинности, практически достичь невозможно, как невозможно исчерпать бесконечность.

Ведь любое теоретическое положение, как бы оно точно и глубоко ни отражало ту или иную область действительности, не может исчерпать ее полностью, не может отразить все ее бесконечно многообразные свойства, связи и отношения. Между материальными предметами и нашими знаниями о них всегда будет существовать известное несоответствие. Материальный мир в своем развитии неисчерпаем, а поэтому он неисчерпаем и в познании.

Кроме того, в научных понятиях, законах, теориях отражается не все, а только главные, существенные свойства и связи охватываемой ими области действительности, которые в ходе развития науки и научных знаний отражаются все более полно и глубоко. Понятие не есть прямо и непосредственно действительность, а действительность не есть непосредственно понятие этой самой действительности. Это положение можно целиком и полностью отнести не только к понятиям, но в равной мере и к научным теориям. Поэтому отрицание устаревших знаний новыми, более полно и более точно отражающими действительность, - процесс закономерный. Это и означает, что доказательство истинности научной теории, как и других относительно истинных форм знания (например научных понятий), есть практически процесс бесконечный. На каждом новом этапе своего развития теория нуждается в новом доказательстве своей истинности. И этот процесс будет продолжаться бесконечно, как бесконечна и неисчерпаема сама действительность. В этом прежде всего и состоит своеобразие доказательства в диалектической логике.

Вопрос о месте и роли диалектической логики в доказательстве истинности различных теоретических положений, и, прежде всего таких глобальных систем научного знания, как теория на различных этапах ее развития, более обстоятельно будет рассмотрен в главе, посвященной формированию и развитию научной теории, где будет показано, что доказательство в диалектической логике, в диалектико-материалистической теории познания различных, достаточно сложных форм знания в процессе их постоянного развития - это весьма сложный, противоречивый, практически бесконечный процесс, значительно отличающийся от процесса доказательства средствами формальной логики.

Само собой разумеется, что в этом процессе весьма важное место занимают и формально-логические приемы доказательства. Ведь в процессе как формирования, так и развития научных понятий, теорий и других форм знания возникает необходимость доказательства истин-

ности, скажем, отдельных положений теории, тех или иных следствий из нее и т. п. А в этом процессе весьма важную роль играет логический аппарат формальной логики.

Особенно большую роль в доказательстве истинности современных научных знаний играет математическая логика, которая своим логическим аппаратом оказывает мощное воздействие на формирование и совершенствование научных знаний, особенно теоретических систем. Ведь ценность более или менее сложных систем научного знания состоит не только в том, что они, адекватно отражая определенные области действительности, освещают путь практической деятельности людей, т. е. обладают гносеологической и практической функциями, но и в том, что они содержат также и логическую функцию. Элементы теоретических систем знания, прежде всего входящие в их состав законы, основополагающая идея и категориальный аппарат, будучи логически связанными друг с другом по определенным правилам и логическим законам, позволяют создать логически стройную систему.

Вместе с тем это служит основанием для формализации научных систем. Изображения входящих в них элементов и форм связи между элементами в виде математических формул, логически стройной системы выводимых символов и формул дают исследователю значительно большую возможность подвергнуть формализованную систему знаний строгому логическому анализу.

Но для этого необходимо раскрыть логические связи между отдельными элементами системы, различными ее высказываниями. Вместе с тем необходимо выявить все те средства, с помощью которых осуществляется вывод положений системы из ее исходных положений, т. е. вскрыть и учесть все логические средства, которые применяются в процессе развертывания теоретической системы. Формализация системы завершается заменой ее понятий и выводов символическими знаками, а связей между ними - математическими формулами. Значение этих логических приемов для развития научных знаний трудно переоценить, поскольку полученная в результате формализации логическая (формальная) структура той или иной теоретической системы имеет ряд весьма важных преимуществ по сравнению с содержательными знаниями. Она позволяет исследователю систематизировать познавательное содержание знаний, входящих в систему, создавать более стройную ее логическую структуру, обнаруживать новые связи и отношения между ее элементами и внутри них, извлекать новую информацию, развивать дальше (нередко весьма значительно) данную теоретическую систему.

Формализованная система научных знаний приобретает и обобщающие функции. Она может выражать как положения, относящиеся к данной системе (например, ее логическая непротиворечивость, полнота и т. п.), так и такие положения, которые справедливы по отношению к ряду других систем определенного класса, что способствует синтезированию знаний порой в целые научные направления или научные дисциплины, позволяет найти нечто общее у теорий, которые, как казалось, были далеки друг от друга. Синтезирование таких теоретических систем нередко приводит к весьма важным выводам, ибо оно является "как бы толчком, который сразу направляет поток мыслей ученого в неожиданном направлении, подсказанном методами одной из синтезируемых теорий или обеих сразу".

Однако необходимо иметь в виду, что формализованная научная система как модель своей предметной области значительно беднее, чем содержательный вариант этой системы, ибо полностью невозможно формализовать ни одну содержательную теоретическую систему знаний. Формализации поддается лишь определенная, более или менее обширная часть этой содержательной системы, но на каждом этапе формализации неизбежно остается некоторый неформализованный остаток.

Преимущества формализованной системы знаний по сравнению с системой содержательной, успехи формализации теорий математики, логики и других наук порождают утверждения о том, что содержательные методы доказательства истинности знаний в современном научном исследовании и содержательные компоненты научных знаний должны все более уступать место формальным методам доказательства и формализованным компонентам знаний. На самом же деле это далеко не так. Содержательные методы, связанные прежде всего с критерием практики в ее непосредственной и опосредованной формах, наоборот, приобретают все большее значение, когда они применяются в исследовании в органическом единстве с формальными методами доказательства. Неоценимое значение имел и имеет такой содержательный метод,

как метод материалистической диалектики. Однако и формализованные элементы знаний нельзя противопоставлять содержательным, поскольку главная цель формализации состоит именно в том, чтобы глубже раскрыть, уточнить и дополнить наши знания о явлениях, охватываемых данной теоретической системой.

Это тем более необходимо подчеркнуть, ибо все возрастающие возможности формализации знаний, позволяющие углубить их содержание, привели к тому, что некоторые ученые, особенно математики и логики, пришли к выводу о том, что формализацию научных знаний можно применять в любой отрасли знания и что можно даже построить всеобъемлющие аксиоматические системы, формализовав, например, всю математику. Между тем дальнейшие исследования в этой области показали несостоятельность этого вывода.

Это не следовало бы забывать некоторым представителям математической логики и отдельным философам, которые, порой слишком, преувеличивают теоретическое и особенно методологическое значение математической логики, возникшей на основе формализации традиционной формальной логики, считая ее, по существу, единственной собственно логической теорией, и наносят тем самым ущерб как традиционной формальной, так и диалектической логике.

Все это свидетельствует о том, что логический аппарат формальной традиционной и математической логик, несмотря на его огромное значение в формировании и развитии научных знаний, играет вспомогательную, подчиненную роль в научном доказательстве, осуществляя свои функции с помощью диалектико-материалистической методологии. Данное положение подтверждается тем, что успех всякого научного исследования в конечном счете определяется логико-методологической и мировоззренческой направленностью исследователя. Ведь науку нельзя рассматривать как простую совокупность фактов, приемлемых для представителей любого мировоззрения. Наука - это система знаний, формирующихся на основе определенных логико-методологических принципов, которые обеспечивают в конечном счете успех не только формирования и развития научных знаний, но и определения их истинности.

ЛОГИКА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ НАУЧНОЙ ТЕОРИИ

1. Сущность научной теории и логика ее формирования

В отличие от формальной логики, которая считает своей главной задачей исследование законов и форм выведения одних мыслей из других, формулирование правил соединения мыслей в рассуждении, логика диалектическая идет значительно дальше. Разрабатывая теорию достижения истинных знаний во всем ее объеме, она в то же время исследует логическую связь и взаимозависимость различных форм научного знания, их синтезирование в глобальные системы знаний в виде научных теорий и отдельных научных дисциплин. Исследование логики формирования, развития и функционирования научной теории как глобальной формы организации научного знания - одна из важнейших задач диалектической логики.

Под теорией обычно понимают обширную область знаний, раскрывающую закономерности функционирования и развития определенной совокупности явлений материального или духовного мира, описывающую и объясняющую эти явления и направленную на прогрессивное преобразование природы, общественных отношений и самого человека. Научная теория - это широкая и всеобъемлющая форма человеческих знаний, это система логически связанных знаний о соответствующей совокупности явлений, определяемая системной организацией самого материального мира. Ведь вся объективная действительность представляет собой сложноорганизованную систему, вернее - систему систем, ибо каждая отдельная область действительности есть определенная система. Но если отдельные области действительности суть системы различных уровней, то и теории, отражающие сущность этих явлений, связи между различными системами и внутри этих систем, также суть системы.

Элементы различных систем действительности и связи, существующие внутри этих систем и между системами, существенно отличаются от элементов систем теории и логических связей, которые они выражают. Каждая система действительности содержит в себе как систем-

ные, или системообразующие элементы, без которых система перестает быть данной системой, так и несистемообразующие, более или менее случайные элементы; как необходимые, существенные, устойчивые, повторяющиеся связи и отношения, так и несущественные, более или менее случайные, неустойчивые связи. Система же теории включает в себя только необходимые, системообразующие элементы и только существенные, устойчивые, повторяющиеся связи, только отношения между сущностями. Правда, последние не существуют в действительности в чистом виде, отдельно от несущественных элементов и связей. Сущность, как известно, не лежит на поверхности, а скрыта за явлениями и в процессе познания вычленяется из развивающихся явлений, освобождается от всего случайного, несущественного.

Логически системная организация теории выражается в том, что она должна быть внутренне непротиворечива в смысле ее логической стройности. Если это требование выполняется, то в научной теории нельзя существенно изменить ни одного его элемента, не нарушая при этом всей системы элементов этой теории. Такой логической стройности теоретической системы можно достичь при условии выполнения еще одного весьма важного требования к научной теории, которое обычно называют минимизацией теории.

Чтобы добиться логической стройности, непротиворечивости, замкнутости формируемой теории, исследователь стремится к тому, чтобы в ее фундаменте было наименьшее количество исходных понятий, идей и соотношений между ними, из которых все остальные ее элементы получаются в виде следствий из них. Каждое из основополагающих, исходных идей и фундаментальных понятий должно быть независимым, не выводимым из других, не являющимся производным от них. Другими словами, научная теория в своей основе должна иметь минимальное количество таких исходных идей, понятий.

Если же это условие не выполняется, то создается не теория в собственном смысле слова, а более или менее случайная совокупность различных идей, понятий, принципов, не составляющих единой непротиворечивой замкнутой теоретической системы.

Особенно большое значение минимизация имеет в так называемых дедуктивных, в особенности аксиоматических, теориях, которые подвергаются формализации, заключаются в математические символы и формулы. Но и другие теории крайне нуждаются в минимизации, хотя полностью она не всегда осуществляется сразу, а продолжается и после сформирования теории, если в момент формирования этого не позволяет осуществить достигнутый уровень знаний в данной области.

Диалектическая логика в решении этой проблемы исходит из того, что всякая минимизированная теоретическая понятийная система, являясь отражением объективной действительности, как бы преобразует необходимость, существующую в самой объективной реальности, в логическую необходимость, которая, таким образом, сама является производной от объективной материальной необходимости, зависит от нее и порождается ею, ибо все логические связи, т. е. связи между мыслями человека, как мы знаем, есть не что иное, как выражение объективно существующих связей между материальными предметами, явлениями, отраженными в этих мыслях.

Чтобы раскрыть действительную сущность научной теории, рассмотрим основные принципы ее построения.

Формирование теории - это весьма длительный, сложный и противоречивый процесс. Теорию нельзя сформировать сразу в готовом виде. Теория - это высший результат научного познания, и для того, чтобы достичь ее относительно завершенного состояния, требуются огромные усилия порой многих поколений ученых. В процессе формирования теории ученые иногда идут по ошибочному пути, некоторые ранее принятые ими положения впоследствии отвергаются и заменяются другими.

Важным начальным этапом формирования теории является определение предметной области, охватываемой формирующейся теорией, которая первоначально предстает перед исследователем.

Отметим также, что исходное начало, "клеточка" теории имеет много общего с ее основной идеей. Однако их отождествление вряд ли правомерно. Основная идея теории - это основополагающее теоретическое положение, вокруг которого синтезируются все другие элементы теории, тогда как исходная "клеточка" теории - это элемент предметной области теоретического исследования, исходная конкретность, с которой начинается исследование. И то, и другое

можно назвать началом, исходным пунктом теоретического исследования, и в этом их большое сходство. Но если исходная “клеточка” есть фрагмент действительности, с которого, как правило, начинается эмпирическое исследование и делаются первые попытки теоретического воспроизведения объекта познания, то основная идея теории – это теоретическое положение, которое может быть сформулировано не в самом начале исторического процесса изучения данной предметной области, а лишь после того, как раскрыты более глубокие связи, закономерности объекта познания.

Однако определение предметной области теоретического исследования, выбор аспекта этого исследования и поиски исходного пункта объективно-конкретного представляют собой в значительной мере подготовительный процесс теоретического исследования. Само же исследование и тем самым формирование теории начинается с накопления эмпирических знаний путем изучения, обобщения и предварительного теоретического анализа реальных фактов.

Отражение и осмысление реальных фактов может тоже осуществляться на различных уровнях. Каждый факт, включенный в систему эмпирических знаний, является результатом логического осмысления чувственных данных, закрепленных в суждении или в системе так называемых фактуальных суждений. Но отражение и мысленная переработка реальных фактов может осуществляться на уровне обыденного сознания и на уровне научно-теоретического мышления. Реальные факты, получившие логическую обработку на уровне научно-теоретического мышления, т. е. средствами диалектической логики, обычно называют научными фактами, которые прежде всего и составляют эмпирическую основу формирования научной теории.

Однако в процессе формирования научной теории исследователь имеет дело не только и даже не столько с фактами науки, объясненными и осмысленными ею, но и с фактами, которые получили лишь первичную мыслительную обработку, с эмпирическими фактами. Этот диалектико-логический принцип эмпирического познания является конкретизацией одного из коренных требований диалектической логики.

Диалектическая логика исходит из того, что так называемое чистое эмпирическое познание вообще невозможно, ибо, отыскивая, собирая, классифицируя конкретные факты, явления, человек неизбежно, почти автоматически обрабатывает их мысленно. Чувственное и логическое в реальном человеческом познании неотделимы друг от друга. В человеческом познании на любой стадии его развития невозможно осуществлять в чистом виде какую бы то ни было степень, этап познания. Уже подготовительный этап эмпирической стадии формирования научной теории (выбор методологических и методических приемов исследования, принцип группировки фактов и т. п.), а также весь процесс накопления фактов и других эмпирических данных осуществляется не вслепую, не стихийно, а на основе соответствующего понятийного, категориального аппарата, на базе ранее достигнутых теоретических знаний в этой области, имея в виду расширение, углубление, совершенствование этих знаний, группировку их на основе определенной идеи, лежащей в основе формируемой теории.

В современном научном познании нет таких эмпирических данных, которые бы не были связаны с теорией, представляли бы собой “чистую” эмпирию, как и нет научной теории в отрыве от эмпирических данных. Они взаимно предполагают и пронизывают друг друга. Короче говоря, единство теории и эмпирии есть не что иное, как проявление материалистического решения основного вопроса философии в познании вообще и в формировании и развитии научной теории в частности.

Формально-логическими дедуктивными связями не ограничиваются также и отношения между исходными принципами, идеями, лежащими в основе теории, и эмпирическим материалом. Если бы связи, существующие в теории, носили только формально-логический, дедуктивный характер, то любая теория могла бы быть формализована, между тем полностью невозможно формализовать ни одну содержательную теорию. “Выведение из идеи понятий выходит за пределы дедуктивного выведения. Как теоретическое знание не может быть формально-логически выведено из имеющегося эмпирического знания, так и из знания о сущности нельзя формально-логически вывести знания о явлении”.

В противном случае формирование теории действительно можно было бы свести к дедуктивному выведению, и в этом процессе можно было бы вполне обойтись средствами формальной логики. Диалектической же логике с ее конкретным анализом конкретной материальной действительности не оставалось бы места в этом процессе.

Об органическом единстве эмпирического и теоретического в формировании научной теории свидетельствует и тот факт, что первоначально теория возникает именно на эмпирическом уровне познания изучаемого ею объекта. Правда, такие теории еще не раскрывают сущности объекта исследования, не анализируют его природу, а ограничиваются описанием наблюдаемого и, по существу, остаются на уровне явлений, почему их иногда и называют феноменологическими теориями.

Они чаще всего возникают в начальной стадии формирования науки, а также входят в состав таких наук, которые по своему содержанию носят преимущественно эмпирический характер (например агрономические, технические и другие науки). В процессе же дальнейшего развития научных знаний в данной области, когда ученые получают возможность не только описывать явления, их свойства и отношения, но и раскрывать сущность изучаемого объекта, присущие ему внутренние закономерности и причинные связи, научная теория перестает быть только феноменологической и приобретает более совершенный вид. Но и после своего дальнейшего развития, когда она достигает высоких научных вершин, приобретает глубокие научные выводы и обобщения, т. е. когда она превращается в содержательную теорию, она продолжает сохранять некоторые черты, особенности феноменологической теории, из которой она генетически вышла.

Этим вовсе не стирается грань между эмпирическим и теоретическим этапами формирования научной теории. Хотя на первом этапе и производится интеллектуальная обработка полученного эмпирического материала, она все же носит предварительный характер. Теоретический материал служит здесь прежде всего в качестве орудия, инструмента осмысливания, упорядочения, организации материала чувственных данных. На втором же этапе идет более сложный процесс логической обработки материала, полученного в ходе первого этапа с привлечением новейших знаний в данной области, мировоззренческих установок, методологических принципов и всего категориально-понятийного аппарата. На этом этапе и формируются все основные научные выводы, теоретические знания, составляющие элементы структуры формирующейся научной теории.

Андреев И. Д. Диалектическая логика : учеб. пособие / И. Д. Андреев. - М. : Высш. шк., 1985. - 367 с.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НАУЧНОЙ ТЕОРИИ

1. Теория как особая форма научного познания

Термин “теория” в научном и обыденном языке употребляется в различных смыслах. В широком значении слова под теорией понимают всякую деятельность, связанную с рациональным осмыслением и познанием явлений природы, общественной жизни и самого мышления. Иногда теория отождествляется даже с общественным сознанием и в этом смысле противопоставляется общественному бытию.

В гносеологии под теоретической деятельностью подразумевают все формы и процессы познания, связанные с абстрагированием, обобщением, выдвижением гипотез и другими видами рационального познания. Такое понимание опирается на наличие в познавательной деятельности двух основных этапов, или ступеней: эмпирической и теоретической, которые нередко ошибочно отождествляют с чувственными и рациональными видами познания. Для теоретической ступени характерным является широкое использование таких форм абстрактного мышления, как понятия, суждения, умозаключения, гипотезы и законы. Поскольку эти формы в реальном процессе исследования, особенно на современной стадии развития науки, выступают во взаимодействии, то теоретическая деятельность по сути дела концентрируется вокруг определенных систем идей, понятий, гипотез и законов. Такие системы и выступают обычно как теории в собственном смысле слова.

Теоретическая деятельность в науке не ограничивается, разумеется, исключительно построением и обоснованием теорий. В ней важную роль играют также процессы абстрагирования и образования исходных понятий, определения производных понятий, выдвижения и обоснования гипотез, установления принципов и законов той или иной отрасли науки и т. п. Однако конечной целью научного познания является не выдвижение отдельных гипотез и даже не открытие изолированных законов, а создание единой концептуальной системы понятий, утверждений, гипотез и законов, с помощью которых определенные фрагменты реального мира отображаются как нечто целое. По-видимому, поэтому рациональную деятельность иногда отождествляют со всеми формами мышления, которые используются в процессе построения и обоснования теорий. Но такая нечеткость в терминологии может породить недоразумения и путаницу.

В дальнейшем изложении, за исключением особо оговоренных случаев, мы будем рассматривать теорию в собственном смысле слова, т. е. как определенную систему научного знания, отличающуюся и от понятий, и от гипотез, и от законов, хотя и содержащую их в качестве своих элементов. В таком смысле теория обычно употребляется не только в логике и методологии, но и в самой науке.

Противопоставляя теорию опыту, ученый иногда стремится подчеркнуть ее гипотетический характер в сравнении с результатами эксперимента, которые нередко представляются ему более надежными и заслуживающими доверия. Но такой подход нельзя признать правильным, потому что в его основе лежит эмпирическая концепция познания, согласно которой единственно обоснованными и не вызывающими сомнения считаются только данные опыта или даже результаты непосредственных чувственных восприятий. Подобную точку зрения защищают сторонники феноменализма, радикального эмпиризма, а в последние десятилетия особенно настойчиво бихевиористы. Сюда же, несомненно, следует отнести и логических позитивистов, которые, хотя и подчеркивают роль логики, но единственно достоверными считают только данные опыта, которые фиксируются в так называемых протокольных предложениях. В действительности эти данные также уточняются и исправляются в ходе дальнейшего исследования, и поэтому их нельзя считать незыблемыми и окончательными.

Иногда приходится встречаться и с противоположной тенденцией, при которой достоверным считается только теоретическое знание в противоположность эмпирическому. Так, например, в философской энциклопедии теория в узком смысле определяется как “форма достоверного научного знания о некоторой совокупности объектов” и “в этом смысле... противопоставляется эмпирическому знанию и отличается от него... достоверностью содержащегося в ней

научного знания, обеспечиваемой получением этого знания в соответствии с существующими научными стандартами и выражающейся в его внутренней непротиворечивости, реализации его проверки на истинность и т. д.”

Нетрудно понять, что почти все теории в опытных науках дают лишь относительно истинное знание. Они приблизительно верно отображают свойства и закономерности исследуемой области явлений, поэтому достоверность, присущая им, имеет также относительный характер. Достоверность теории, несомненно, выше, чем, например, эмпирического обобщения. Но поскольку теория содержит в своем составе обобщения, гипотезы и другие допущения, которые в лучшем случае приблизительно верно описывают действительность, то она не может гарантировать абсолютной достоверности своих выводов. Теории и гипотезы вначале появляются как некоторые предположения, хотя и возникают на основе эмпирического знания. Но они не вытекают из него с логической необходимостью. Логические стандарты, связанные с проверкой теории на непротиворечивость, разумеется, способствуют ее обоснованию, но не гарантируют ее достоверность. К тому же логическая дедукция позволяет лишь переносить истинность посылок на заключения, т. е. обеспечивает правильность рассуждения. Истинность посылок устанавливается практическим, а не логическим путем, поэтому о достоверности и вероятности знания можно говорить только в связи с анализом информации, содержащейся в посылках. Если эта информация имеет статистический характер, тогда и заключение, полученное из нее, будет иметь вероятностный, а не достоверный характер.

Рассматривая теорию как форму рациональной деятельности, мы, во-первых, ясно отделяем ее от практики как материальной деятельности. Во-вторых, мы сопоставляем ее с эмпирическим знанием, в котором в сравнении с мышлением превалирующую роль играет чувственно-практическая деятельность.

Дальнейшая спецификация теории проводится уже в рамках рациональной мыслительной деятельности. Поскольку в этой деятельности мы различаем результат и процесс, то при анализе теории следует учитывать эти аспекты. Первый аспект: теорию можно рассматривать в завершенной форме как некоторый результат познавательной деятельности. При таком статическом подходе главное внимание уделяется ее структуре, т. е., с одной стороны, выявлению тех основных элементов, из которых она построена, а с другой - характеристике тех логических отношений, которые существуют между этими элементами. Для выявления структуры теории могут быть использованы методы современной логики и семиотики, а также системно-структурный анализ. Подробно эти вопросы будут рассмотрены в главе 2. Здесь же достаточно отметить, что во всякой развитой теории опытных наук можно выделить следующие компоненты:

- 1) эмпирические предпосылки теории: ее основные факты, данные и результаты их простейшей логико-математической обработки;
- 2) исходный теоретический базис: главные допущения, идеализации, постулаты, или аксиомы, фундаментальные законы, или принципы;
- 3) логический аппарат теории: правила определения производных понятий с помощью основных, логические правила вывода, или доказательства;
- 4) все потенциально возможные следствия, или выводы теории.

Несомненно, что в теориях различного типа и назначения, а также находящихся на разных ступенях развития эти составные элементы представлены неодинаково отчетливо. Например, логический аппарат даже математических теорий обычно явно не описывается: как правила определения понятий, так и правила вывода теорем из аксиом предполагаются ясными и известными. В естественнонаучных теориях нередко точно не формулируются и не выделяются также исходные принципы и законы, в особенности когда теория только еще складывается. Зачастую принципы и более общие законы таких теорий раскрываются по мере дальнейшего исследования и обоснования теории.

Второй аспект анализа теорий касается формирования, развития и обобщения научного знания, лежащего в основе теории. С ними непосредственно связаны также вопросы проверки и подтверждения теории, установления границ их применения, степени глубины отражения в них действительности.

2. Научная теория как идеализированное отображение действительности

Вопрос о природе научных теорий органически связан с более общим мировоззренческим вопросом о значении и функциях теории в процессе познания. Отображает ли теория действительность или служит лишь инструментом для упорядочения и систематизации данных наблюдения? Может ли теория давать законченную картину этой действительности или создает только относительные, неполные, приблизительные ее отображения?

На протяжении всей истории науки эти два кардинальных вопроса служат предметом непрекращающихся дискуссий, подход к решению которых в конечном итоге определяется философской позицией ученых. Материалисты рассматривают научные теории и сознание вообще как отражение реального мира, т. е. как нечто вторичное, производное от внешнего мира. Идеалисты считают теорию чистым творением мысли, своего рода интеллектуальным инструментом, который ученый создает по своему произволу. Идеалистический взгляд на теорию опровергается всем ходом развития науки и общественной практики. Однако правильного понимания теории нельзя достичь с позиций и метафизического материализма, и эмпиризма, в которых она рассматривается как непосредственное, зеркальное отображение реальности.

Никакая теория не может отобразить всех свойств и отношений изучаемых явлений, да это в принципе и невозможно, поскольку явления обладают бесчисленным множеством свойств. К тому же не все они одинаково важны для той или иной науки, поэтому в процессе познания выделяются лишь некоторые основные, существенные для целей данного исследования свойства и отношения. Такое выделение происходит не через простое отбрасывание несущественных свойств и сохранение свойств существенных, как полагают сторонники эмпирической теории абстракции. “Если из сложных идей, обозначаемых словами “человек” и “лошадь”, - писал Д.Локк, - исключить лишь особенности, которыми они различаются, удержать только то, в чем они сходятся, образовать из этого новую, отличную от других сложную идею и дать ей название “животное”, то получится более общий термин, обнимающий собой вместе с человеком различные другие существа”. Решающим условием для правильного понимания природы теории служит диалектико-материалистический принцип отражения.

Соответственно этому принципу теория представляет собой концептуальную систему, с помощью которой отображаются определенные закономерности функционирования и развития соответствующих реальных систем.

3. Цели и функции научной теории

Развитие любой науки начинается с накопления достаточного количества эмпирических фактов, выявления на их основе простейших обобщений и выдвижения гипотез для их объяснения. Впоследствии некоторые из хорошо подтвержденных гипотез становятся законами. Постепенно, однако, число таких обобщений, гипотез и эмпирических законов возрастает настолько, что становится необходимым привести их в определенную систему.

Первый этап систематизации состоит в установлении связей между отдельными фактами и обнаружении логических отношений между казавшимися до этого обособленными и изолированными гипотезами и эмпирическими законами. Благодаря этому не только достигается единство накопленного знания, но и увеличивается степень его достоверности. В самом деле, когда приходится иметь дело с отдельными гипотезами, то каждая из них подтверждается только теми фактами, к которым она непосредственно относится и для объяснения которых была создана. Если же обнаруживается логическая связь между гипотезами, тогда факты, подтверждающие одну гипотезу, могут служить косвенным подтверждением другой. Особенно важно, когда одна или несколько гипотез могут быть логически выведены из другой, более общей и логически более сильной гипотезы или принципа.

Второй этап систематизации заключается в поиске таких гипотез, законов или принципов, из которых можно логическим путем получить большинство прежних обобщений, гипотез и утверждений, найденных еще на полуэмпирической стадии исследования. Переход к этому этапу систематизации означает по существу построение теории, в рамках которой осуще-

ствляется не только координация, но и субординация научного знания. Если на описательной, полуэмпирической стадии развития наука ограничивается установлением простейших связей между фактами и их обобщениями, т. е. координацией существующего знания, то дальнейший ее прогресс характеризуется выявлением субординации различных элементов этого знания.

С теоретико-познавательной точки зрения субординация представляет не что иное, как установление логической силы различных элементов теории (гипотез, законов, принципов и их следствий). Одно утверждение считается логически сильнее другого, если из него можно вывести последнее по правилам дедукции. Наибольшей логической силой обладают основные законы, принципы и гипотезы теории, так как они служат в качестве исходных посылок дальнейших выводов. Выявление этих посылок составляет важнейшую и вместе с тем труднейшую задачу научного исследования. Именно они дают возможность расположить весь известный материал в определенную систему. Когда установлена субординация между различными суждениями теории, указывает Ф. Энгельс, тогда одни формы суждений и умозаключений выводятся из других, а более высокие формы развиваются из нижестоящих.

Основная цель построения теории состоит в том, чтобы свести в единую систему все знания, накопленные в определенной области исследования. При этом нередко оказывается необходимым уточнить и дополнить отдельные обобщения и даже эмпирические законы, если они не согласуются с некоторыми посылками теории.

Существенное отличие теории от других форм рационального мышления, таких, как понятие, суждение, гипотеза и закон, заключается в том, что она дает связное, цельное представление об изучаемой области действительности. Остальные формы мышления, отображая те или иные стороны и отношения этой действительности, входят как составные части в теорию. Однако в рамках теории они подвергаются уточнению и модификации, так как при этом происходит не простое суммирование различных понятий, суждений, гипотез и законов, а их синтез в единую систему.

Системный характер теории находит свое конкретное проявление в тех функциях, которые осуществляются с ее помощью в процессе научного познания.

Информативная функция теории. Получение необходимой информации об окружающем мире составляет задачу всякого процесса научного исследования, будь то наблюдение, эксперимент или теоретическое рассуждение. В результате эмпирического познания устанавливаются факты и их простейшие обобщения. На основе этого в ходе дальнейшего исследования открываются эмпирические законы, с помощью которых по сути дела подытоживаются результаты наблюдений, экспериментов и измерений.

Систематизирующая функция теории. Эта функция теории определяется в конечном счете синтетическим характером научного знания. Поскольку теория не ограничивается простым описанием эмпирического материала, постольку она стремится так организовать и упорядочить его, чтобы большая его часть могла быть логически выведена из небольшого числа основных законов и принципов.

Возможность систематизации знания зависит от уровня развития соответствующей науки, который обуславливается степенью ее теоретической зрелости. Последняя в свою очередь определяется тем, насколько глубоко раскрывают ее теории сущность исследуемых явлений, внутренний механизм, который управляет лежащими в их основе процессами. Однако независимо от характера и уровня развития теории систематизация представляет одну из важнейших ее функций. Уже с помощью эмпирических законов становится возможным упорядочить значительное число экспериментально установленных фактов. Теория делает новый шаг в этом направлении: она объединяет и обобщает разные эмпирические законы и гипотезы. Такая систематизация формально сводится к тому, что известные эмпирические законы, так же как и многие новые законы, выводятся в качестве логических следствий из более общих теоретических законов, принципов и допущений.

Какие преимущества дает теоретическая систематизация?

Во-первых, установление связи между различными обобщениями, гипотезами и эмпирическими законами в рамках теории способствует выявлению границ их применения. Более сильные допущения, принципы и гипотезы теории показывают, в какой мере являются адекватными

ми и точными полученными из них в качестве следствий более слабые обобщения, гипотезы и эмпирические законы.

Во-вторых, благодаря этому же процессу уточняются ранее найденные обобщения и законы. Например, после создания Ньютоном теории гравитации оказалось возможным сделать исправления параметров орбит некоторых планет Солнечной системы, вычисленных на основе законов Кеплера. Аналогично этому, когда была выдвинута молекулярно-кинетическая теория газов, не только были указаны пределы применимости эмпирически найденных до этого законов Бойля-Мариотта Гей-Люссака и Шарля, но и было показано, какие поправки к ним следует сделать, чтобы они могли точнее описывать поведение реальных газов.

В-третьих, включение того или иного эмпирического обобщения или закона в систему теории часто связано с их модификацией, поскольку они должны быть согласованы с другими утверждениями теории. Естественно поэтому, что, став элементом теоретической системы, такие обобщения и законы будут подтверждаться не только теми эмпирическими данными, которые непосредственно относятся к ним, но косвенно также и всеми другими, подтверждающими высказывания, логически с ними связанные.

В-четвертых, систематизация способствует не только упорядочению и организации существующего знания, но и получению нового знания, а тем самым его расширению и развитию. Теория строится вовсе не для того, чтобы упорядочить и суммировать имеющееся знание. Важнейшая ее цель состоит в получении нового знания. Действительно, располагая теорией, из нее вместе с вспомогательной информацией можно вывести множество следствий, в том числе эмпирических законов, одни из которых были известны ранее, а другие являются совершенно новыми. Эти законы могут быть использованы как для объяснения существующих фактов, так и для установления новых.

В-пятых, теория помогает направлять и контролировать процесс научного исследования. Прежде чем предпринять какой-либо эксперимент или обнаружить важный факт, необходимо располагать некоторой теорией или по крайней мере гипотезой. Простейшие факты и непосредственно наблюдаемые явления можно открыть и случайно. Совершенно иначе обстоит дело с явлениями, непосредственно не воспринимаемыми человеком. Ни радиоволны, ни внутриатомные процессы, ни генетический код не могли быть открыты без предварительной разработки теорий, выдвижения новых идей и гипотез. В процессе исследования могут, однако, быть выявлены такие факты, которые не будут объясняться прежней теорией и поэтому потребуют постановки новых проблем и создания совершенно новой теории.

Все перечисленные особенности теории достаточно убедительно показывают несостоятельность узкоэмпирического и прагматического подхода к научному познанию, когда главную его цель видят в простом накоплении фактов и достижении эмпирических результатов. Теория при этом расценивается как спекуляция, во всяком случае как нечто второстепенное.

Прогностическая функция теории. Если задачу теории ограничить простым суммированием и описанием известного, тогда она не будет служить руководством для действия. Чтобы создать теорию, которая могла бы активно служить практике, надо не только знать, что и как происходит в настоящем, но и предвидеть ход будущих событий, выявить их тенденции и закономерности. Вот почему предвидение новых явлений, предсказание неизвестных фактов и закономерностей составляет важнейшую функцию всякой подлинно научной теории. Именно успех таких предсказаний обычно и заставляет ученых признать новую теорию, какой бы необычной на первый взгляд она ни казалась.

Объяснение как функция теории. Признание прогностической функции теории не означает еще правильного подхода к сущности и назначению самой теории. Как уже отмечалось, и прагматисты, и позитивисты, и бихевиористы не отрицают, что теория должна обеспечивать предсказания. Более того, они даже видят ее единственную цель в том, чтобы она служила интеллектуальным инструментом для предсказаний.

4. Основные типы научных теорий

Научные теории, как и законы, можно классифицировать по самым разным признакам, или основаниям, деления. Наиболее фундаментальной является классификация, опирающаяся

на те объективные особенности и отношения, которые присущи предмету исследования данной теории. В сущности подобная классификация основывается на характеристике тех форм движения материи, или взаимопереходов одной формы в другую, которые изучаются в соответствующих теориях. Для такой классификации потребовалось бы перечислить специфические особенности, присущие отдельным формам движения материи. В итоге пришлось бы так или иначе заняться классификацией наук а это слишком далеко увело бы от поставленной цели. Признавая фундаментальный характер классификации теорий по предмету их исследования, мы перейдем к рассмотрению их деления по таким основаниям, которые дадут возможность лучше раскрыть их структуру.

Во-первых, все существующие теории можно разделить на два больших класса. К первому из них можно отнести логико-математические теории, которые часто называют также формальными или абстрактными. Сюда войдут все математические теории, начиная от арифметических и геометрических и кончая общей теорией множеств и теорий алгебраических категорий, которые претендуют на роль фундамента здания всей математической науки. Кроме них сюда входят те теории формальной логики, которые могут быть представлены в виде различных исчислений.

Ко второму классу будут принадлежать теории, которые исследуют конкретный, эмпирический материал. Наряду с теориями естественных и технических дисциплин сюда следует включить многие теории социальных и гуманитарных наук. Поскольку эти теории широко опираются на опыт и используют эмпирические методы исследования, то часто их называют содержательными, конкретными и даже описательными. В зарубежной литературе их обычно называют фактуальными, подчеркивая тем самым, что они больше опираются на факты, чем на умозрения.

Во-вторых, с чисто логической точки зрения теории можно классифицировать как дедуктивные и недедуктивные. Такая классификация имеет много общего с первой. Действительно, дедуктивными умозаключениями принято называть умозаключения, в которых истинность посылок с логической необходимостью влечет истинность вывода. Иными словами, истинность посылок здесь полностью переносится на истинность заключения. Такого рода выводы используются прежде всего в математике и математическом естествознании, где все теоремы получаются с помощью дедукции из аксиом. В опытных науках дедукция используется в той мере, в какой в ней применяются математические методы. Однако существенно новые результаты в этих науках получают с помощью либо проблематической индукции, либо аналогии и некоторых других умозаключений, которые часто называют индуктивными в широком смысле слова. Характерная особенность таких умозаключений состоит в том, что их посылки не полностью обосновывают заключения, а делают его лишь вероятным, или правдоподобным, в той или иной степени.

Деление умозаключений на дедуктивные и индуктивные может быть, таким образом, использовано для классификации теорий. Некоторые авторы считают, что оно может быть применено даже “для выделения двух групп наук, которые отличаются друг от друга по методам умозаключений, используемых в теории”. Нам кажется, что классификация, основанная на способах логических умозаключений, играет более ограниченную роль, чем предыдущая, учитывающая характер информации теории. Тем не менее различные теории выступают по-разному в процессе дедуктивной и индуктивной систематизации эмпирических данных, и поэтому представляется целесообразным учитывать методы логических рассуждений в рамках теории.

Феноменологические и нефеноменологические теории. По глубине проникновения в сущность исследуемых явлений, раскрытию внутреннего механизма протекающих при этом процессов научные теории обычно делят на феноменологические и нефеноменологические. Такая классификация, восходящая к Демокриту, отражает степень зрелости соответствующей теории. Иногда эти теории называют также описательными и объяснительными, хотя такое противопоставление не выдерживает критики, поскольку любая теория создается прежде всего для объяснения, а не для простого описания явлений. Конечно, степень точности и глубины такого объяснения может быть весьма различной у разных теорий.

На ранней стадии развития опытной науки в ней преобладают теории, описывающие и систематизирующие взаимосвязи между непосредственно наблюдаемыми свойствами явлений.

Такие теории обычно ограничиваются объяснением эмпирически наблюдаемых фактов. Глубина познания в них не идет дальше сферы явления. Вот почему эти теории получили название феноменологических (от греч. *phainomenon* - явления) задача научного познания не ограничивается, однако, систематизацией и простейшими объяснениями фактов, чтобы глубже понять явления, ученые выдвигают гипотезы о внутреннем механизме происходящих процессов, вводит абстрактные понятия, характеризующие свойства ненаблюдаемых объектов, таких, как атомы, электроны, гены. Новая теория с помощью таких ненаблюдаемых объектов стремится объяснить наблюдаемые явления и эффекты.

Научная теория. Логико-методологический анализ. - М. : Мысль, 1978. - 244 с.

ДЕДУКТИВНАЯ ПРОВЕРКА ТЕОРИЙ

Согласно развиваемой в настоящей книге концепции, метод критической проверки теорий и отбора их по результатам такой проверки всегда идет по следующему пути. Из некоторой новой идеи, сформулированной в предварительном порядке и еще не оправданной ни в каком отношении - некоторого предвосхищения, гипотезы или теоретической системы, - с помощью логической дедукции выводятся следствия. Затем полученные следствия сравниваются друг с другом и с другими соответствующими высказываниями с целью обнаружения имеющихся между ними логических отношений (типа эквивалентности, выводимости, совместимости или несовместимости).

Можно, как представляется, выделить четыре различных пути, по которым происходит проверка теории. Во-первых, это логическое сравнение полученных следствий друг с другом, при помощи которого проверяется внутренняя непротиворечивость системы. Во-вторых, это исследование логической формы теории с целью определить, имеет ли она характер эмпирической, или научной, теории или, к примеру, является тавтологической. В-третьих, это сравнение данной теории с другими теориями, в основном с целью определить, внесет ли новая теория вклад в научный прогресс в том случае, если: она выживет после ее различных проверок. И, наконец, в-четвертых, это проверка теории при помощи эмпирического применения выводимых из нее следствий.

Цель проверок последнего типа заключается в том, чтобы выяснить, насколько новые следствия рассматриваемой теории, то есть все, что является новым в ее содержании, удовлетворяют требованиям практики, независимо от того, исходят ли эти требования из чисто научных экспериментов или практических, технических применений. Процедура проверки при этом является дедуктивной. Из данной теории с помощью других, ранее принятых высказываний выводятся некоторые сингулярные высказывания, которые можно назвать “предсказаниями”, особенно предсказания, которые легко проверяемы или непосредственно применимы. Из них выбираются высказывания, невыводимые из до сих пор принятой теории, и особенно противоречащие ей. Затем мы пытаемся вынести некоторое решение относительно этих (и других) выводимых высказываний путем сравнения их с результатами практических применений и экспериментов. Если такое решение положительно, то есть если сингулярные следствия оказываются приемлемыми, или *верифицированными*, то теория может считаться в настоящее время выдержавшей проверку и у нас нет оснований отказываться от нее. Но если вынесенное решение отрицательное или, иначе говоря, если следствия оказались *фальсифицированными*, то фальсификация их фальсифицирует и саму теорию, из которой они были логически выведены.

Следует подчеркнуть, что положительное решение может поддерживать теорию лишь временно, поскольку последующие возможные отрицательные решения всегда могут опровергнуть ее. В той мере, в какой теория выдержала детальные и строгие проверки и она не преодолена другой теорией в ходе научного прогресса, можно сказать, что наша теория “доказала свою устойчивость” или, другими словами, что она “подкреплена” (corroborated) прошлым опытом.

Отметим, что в кратко очерченной нами процедуре проверки теорий нет и следа индуктивной логики. В нашем рассуждении нигде не предполагается возможность перехода от истинности сингулярных высказываний к истинности теорий, равно как нигде не допускается, что на основании “верифицированных” следствий может быть установлена “истинность” теории или хотя бы ее “вероятность”.

НЕКОТОРЫЕ СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ ЭМПИРИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

Причинность, объяснение и дедукция предсказаний

Дать *причинное объяснение* некоторого события - значит дедуцировать описывающее его высказывание, используя в качестве посылок один или несколько *универсальных законов* вместе с определенными сингулярными высказываниями - *начальными условиями*. Например, мы

можем сказать, что мы дали причинное “объяснение разрыва некоторой нити, если мы нашли, то она имеет предел прочности 1 фунт и что к ней был подвешен груз весом в 2 фунта. При анализе этого причинного объяснения мы обнаружим в нем различные составные части. С одной стороны, здесь имеется гипотеза: “Всякая нить, нагруженная выше своего предела прочности, разрывается” - высказывание, имеющее характер универсального закона природы. С другой стороны, здесь есть сингулярные высказывания (в данном случае их два), применимые только к данному обсуждаемому событию: “Предел прочности данной нити равен 1 фунту” и “К нити подвешен груз весом в 2 фунта” .

Таким образом, для полного каузального объяснения необходимы высказывания двух различных видов: (1) *универсальные высказывания*, то есть гипотезы, носящие характер естественных законов, и (2) *сингулярные высказывания*, которые относятся только к специфическому обсуждаемому событию и которые я буду называть “начальными условиями”. Из универсальных высказываний в конъюнкции с начальными условиями мы *дедуцируем* определенное сингулярное высказывание: “Эта нить разорвется”. Это высказывание мы называем специфическим, или сингулярным, *предсказанием*.

Начальные условия описывают то, что обычно называют “*причиной*” данного события. (То, что груз в 2 фунта был подвешен на нити с пределом прочности в 1 фунт, явилось “причиной” ее разрыва.) Предсказание же описывает то, что обычно называют “*следствием*”. Употребления терминов “причина” и “следствие” я буду избегать. В физике использование выражения “*каузальное объяснение*”, как правило, ограничивается тем специальным случаем, в котором универсальные законы имеют форму законов “действия посредством соприкосновения”, или, более точно, *действия на расстоянии, стремящемся к нулю*, выражаемых дифференциальными уравнениями. В настоящей работе это ограничение не принимается. Кроме того, я не принимаю какого-либо общего утверждения об универсальной применимости этого дедуктивного метода теоретического объяснения. Таким образом, я не утверждаю никакого “*принципа каузальности*” (или “*принципа универсальной причинности*”).

“Принцип причинности” есть утверждение о том, что любое событие *можно* объяснить каузально, то есть *можно* дедуктивно предсказать. В соответствии с тем, как интерпретируется слово “можно” в этом утверждении, оно будет либо тавтологичным (аналитическим), либо утверждением о реальности (синтетическим). Если “можно” означает, что всегда логически возможно построить каузальное объяснение, то данное утверждение - тавтология, так как для любого предсказания мы всегда можем найти универсальные высказывания и начальные условия, из которых выводимо данное предсказание (являются ли эти универсальные высказывания проверенными и подкрепленными в других случаях - это, конечно, совершенно другой вопрос). Если же “можно” означает, что мир управляется строгими законами и построен таким образом, что каждое отдельное событие представляет собой пример универсальной регулярности, или закона, то данное утверждение, по общему признанию, является синтетическим. Однако в этом случае оно *нефальсифицируемо*. Поэтому я не буду ни принимать, ни отвергать “принцип причинности”, а просто удовлетворюсь тем, что исключу его из сферы науки как “метафизический”.

Вместе с тем я предложу методологическое правило, которое настолько хорошо соответствует “принципу причинности”, что последний может рассматриваться как его метафизический вариант. Это простое правило состоит в том, что мы не должны отказываться ни от поисков универсальных законов и стройных теоретических систем, ни от попыток каузального объяснения любых событий, которые мы можем описать. Этим правилом ученый-исследователь руководствуется в своей работе.

Строгая и численная универсальность

Мы можем провести различие между двумя видами универсальных синтетических высказываний: “строго универсальными” и “численно универсальными”. Когда я до сих пор говорил об универсальных высказываниях, я имел в виду только *строго универсальные высказывания* - теории или законы природы. Численно универсальные высказывания фактически эквивалентны определенным сингулярным высказываниям или их конъюнкции, поэтому они будут рассматриваться нами как сингулярные высказывания.

Сравним, например, два следующих высказывания: (а) “Для всех гармонических осцилляторов верно, что их энергия никогда не падает ниже определенного уровня (а именно $h\nu/2$)”; (b) “Для всех человеческих существ, живущих ныне на Земле, верно, что их рост не превышает некоторой определенной величины (скажем, 8 футов)”. Формальная логика (включая символическую логику), интересующаяся лишь теорией дедукции, оба эти высказывания считает универсальными (“формальными”, или “общими”, импликациями). Я полагаю, однако, что нужно подчеркнуть различие между ними. Высказывание (а) претендует на истинность всегда - в любом месте и в любое время. Высказывание (b) относится лишь к конечному классу специфических элементов и к конечной, индивидуальной (или отдельной) пространственно-временной области. Высказывания этого последнего рода можно в принципе заменить конъюнкцией сингулярных высказываний, так как при наличии достаточного времени можно *пронумеровать* все элементы рассматриваемого (конечного) класса. Это объясняет, почему в таких случаях мы говорим о “численной универсальности”. В то же время высказывание (а), говорящее об осцилляторах, не может быть заменено конъюнкцией конечного числа сингулярных высказываний, относящихся к конечной пространственно-временной области, или, вернее, такая замена была бы возможной лишь при том предположении, что мир ограничен во времени и в нем существует только конечное число осцилляторов. Однако мы не принимаем этого предположения, в частности мы не принимаем такого рода предположений при определении понятий физики. Напротив, мы рассматриваем высказывания типа (а) как *всеобщие высказывания*, то есть как универсальные утверждения относительно неограниченного числа индивидов. Ясно, что при такой интерпретации их нельзя заменить конъюнкцией конечного числа сингулярных высказываний.

Мое использование понятия строго универсального высказывания (или “всеобщего высказывания”) расходится с той точкой зрения, согласно которой каждое синтетическое универсальное высказывание должно быть в принципе переводимо в конъюнкцию конечного числа сингулярных высказываний. Сторонники этой точки зрения настаивают на том, что высказывания, называемые мною “строго универсальными”, никогда не могут быть верифицированы; поэтому они отвергают их, ссылаясь либо на принятый ими критерий значения, требующий верифицируемости, либо на некоторые сходные соображения.

Ясно, что при любом таком понимании законов природы, которое стирает различия между универсальными и сингулярными высказываниями, проблема индукции кажется решенной, так как переход от сингулярных высказываний к численно универсальным вполне допустим. Однако столь же ясно, что методологическая проблема индукции не решается в этом случае, так как верификацию закона природы можно осуществить только посредством эмпирической проверки каждого отдельного события, к которому применим закон, и обнаружения, что каждое такое событие действительно соответствует закону, а это - задача явно невыполнимая.

В любом случае вопрос о том, являются ли законы науки строго или численно универсальными, нельзя решить с помощью логических аргументов. Это один из тех вопросов, которые решаются лишь на основе соглашения, или конвенции. Имея дело с такой методологической ситуацией, я считаю полезным и плодотворным рассматривать законы природы как синтетические и строго универсальные высказывания (“всеобщие высказывания”), то есть рассматривать их как неverified высказывания, которым можно придать следующую форму: “Для всех точек пространства и времени (или во всякой пространственно-временной области) верно, что...” В противоположность им высказывания, относящиеся только к определенным конечным областям пространства и времени, я называю “специфическими”, или “сингулярными”, высказываниями.

Различие между строго универсальными и только численно универсальными (то есть фактически сингулярными) высказываниями будет применяться нами только к синтетическим высказываниям. Однако я могу указать на возможность применения этого различия также к аналитическим высказываниям (например, к некоторым математическим высказываниям).

Строго универсальные и строго экзистенциальные высказывания

Недостаточно, конечно, охарактеризовать универсальные высказывания как высказывания, не содержащие индивидуальных имен. Если слово “ворон” используется в качестве универсального имени, то высказывание “Все вороны черные” будет, очевидно, строго универсальным. Однако многие другие высказывания, такие, как “Многие вороны черные”, “Некото-

рые вороны черные” или “Существуют черные вороны” и т. п., в которые также входят только универсальные имена, мы, безусловно, не будем считать универсальными.

Высказывания, в которые входят только универсальные имена и нет индивидуальных имен, будем называть “строгими”, или “чистыми”. Наиболее важны среди них *строго универсальные* высказывания, о которых мы уже говорили. Наряду с ними большой интерес для меня представляют высказывания типа “Существуют черные вороны”. Приведенное высказывание можно считать равнозначным высказыванию “Существует хотя бы один черный ворон”. Высказывания такого типа будем называть *строго, или чисто - экзистенциальными высказываниями* (или *высказываниями о существовании*).

Отрицание строго универсального высказывания всегда эквивалентно строго экзистенциальному высказыванию, и наоборот. Например, “Неверно, что все вороны черные” означает то же самое, что и “Существует ворон, который не черен” или “Существуют нечерные вороны”.

Естественнонаучные теории, и в частности то, что мы называем законами природы, имеют логическую форму строго универсальных высказываний. Поэтому они могут быть выражены в форме отрицаний строго экзистенциальных высказываний или, можно сказать, в форме *неэкзистенциальных высказываний* (*высказываний о несуществовании*). Например, закон сохранения энергии можно выразить в форме “Не существует вечного двигателя”, а гипотезу об элементарном электрическом заряде - в форме “Не существует иного электрического заряда, чем заряд, кратный элементарному электрическому заряду”.

Мы видим, что в такой формулировке законы природы можно сравнить с “проскрипциями”, или “запретами”. Они не утверждают, что нечто существует или происходит, а отрицают что-то. Они настаивают на несуществовании определенных вещей или положений дел, запрещая или устраняя их. Именно в силу этого законы природы *фальсифицируемы*. Если мы признаем истинным некоторое сингулярное высказывание, которое нарушает запрещение и говорит о существовании вещи (или события), устраняемой законом, то этот закон опровергнут. (Примером может служить следующее высказывание: “В таком-то месте существует аппарат, представляющий собой вечный двигатель”).

Напротив, строго экзистенциальные высказывания не могут быть фальсифицированы. Ни одно сингулярное высказывание (то есть ни одно “базисное высказывание”, ни одно высказывание о наблюдаемом событии) не может противоречить экзистенциальному высказыванию “Существуют белые вороны”. Это может делать только универсальное высказывание. Поэтому, опираясь на предложенный нами критерий демаркации, я буду рассматривать строго экзистенциальные высказывания как неэмпирические, или “метафизические”. Может быть, на первый взгляд такая характеристика покажется сомнительной и не соответствующей практике эмпирической науки.

Строгие, или чистые, высказывания - универсальные и экзистенциальные - не имеют пространственных и временных ограничений. Они не относятся к индивидуальной, ограниченной пространственно-временной области. Именно поэтому строго экзистенциальные высказывания нефальсифицируемы. Мы не можем исследовать весь мир для установления того, что нечто не существует, никогда не существовало и никогда не будет существовать. По той же самой причине строго универсальные высказывания не верифицируемы. Опять-таки мы не можем исследовать весь мир для того, чтобы убедиться в несуществовании всего того, что запрещается законом. Тем не менее оба вида строгих высказываний в принципе эмпирически разрешимы, хотя только *одним способом*: они *односторонне разрешимы*. Если обнаруживается, что нечто существует здесь и теперь, то благодаря этому строго экзистенциальное высказывание может быть верифицировано, а строго универсальное - фальсифицировано.

Указанная асимметрия вместе с ее следствием - односторонней фальсифицируемостью универсальных высказываний эмпирической науки - теперь, может быть, покажется менее подозрительной, чем прежде. Мы видим, что она не связана ни с каким чисто *логическим* отношением. Напротив, соответствующие логические отношения являются симметричными.

Универсальные и экзистенциальные высказывания формулируются симметрично. Асимметрия возникает только благодаря нашему критерию демаркации.

НАУЧНЫЕ ШКОЛЫ В СТРУКТУРЕ ПОТЕНЦИАЛА НАУКИ

Научная школа как объект изучения

Одной из эффективных форм неформального творческого объединения ученых, их кооперации в научном процессе являются научные школы, позволяющие не только осмыслить динамику науки, но и рассмотреть с единой точки зрения ее гносеологические и социологические характеристики.

Своим многолетним существованием они доказали необычайную продуктивность и сильное воздействие на научный прогресс. Поэтому изучение проблемы “научная школа” представляется важным для выработки научно обоснованных критериев и рекомендаций по управлению наукой и научно-исследовательскими коллективами, интенсификации научного труда и повышения социальной эффективности его результатов.

Научная школа - это та “питательная среда”, которая взращивает ученого и которая является промежуточным агентом между обществом в целом, его социальными задачами, между научным сообществом, его нормами и проблемами и индивидом, с его неповторимым набором личностных качеств. Научная школа как элемент всего научного сообщества отражает важнейшие отношения науки, ее регулятивные принципы, этические нормы и общепризнанные положения.

В пределах научной школы как бы “сталкиваются” факторы социально-экономические и логико-научные с факторами, характеризующими личность ученого. Таким образом, филогенез развития науки выступает в ней в единстве с онтогенезом, обеспечивая единство необходимого и случайного в научных достижениях и открытиях.

Существует несколько основных значений понятия научная школа: школа как совокупность лиц, вовлеченных в систему образования в данной области знания; школа как сообщество ученых, занятых разработкой единой и отличающейся от прочих исследовательской программы; школа как научное сообщество, объединенное общей совокупностью специальных знаний, символов, моделей, объяснительных принципов (“дисциплинарная матрица”), а также особенностей исследовательского процесса, не связанных с познавательными возможностями отдельной личности.

Сообщество исследователей (представителей определенной дисциплинарной области) становится неформально организованной системой - научной школой лишь тогда, когда оно объединено реализацией общей исследовательской программы. Это понятие трактовалось у И.Лакатоса как логическая структура научного познания. Оно было расширено М.Г.Ярошевским до понимания как системное образование, охватывающее предметно-логические, научно-социальные и личностно-психологические компоненты.

Исследователями процесса научной деятельности предложено членение его на ряд этапов (фаз): подготовка к деятельности, возникновение замысла, созревание идеи и т.п. Стержень, объединяющим эти этапы, является исследовательская программа, развитие и трансформации которой могут служить основанием для выделения этапов (периодов) развития школы. В реализации исследовательской программы мы выделяем следующие стадии: стадию подготовки, стадию формулирования проблемы, стадию обсуждения и решения задачи, стадию реализации решения, стадию обеспечения социальной значимости результатов деятельности. Этапы в развитии школы обычно связаны с развитием и трансформацией исследовательской программы школы, с появлением и решением отдельных “подпрограмм” или “программ-фрагментов”.

Анализ структуры научной школы предполагает выделение в ней различных подсистем, а также ученых, занимающих по отношению к реализации исследовательской программы различную “ролевую” позицию. Те члены школы, для стиля мышления которых характерна наибольшая чувствительность к проблемной ситуации и стремление найти пути выхода из нее, берут на себя особую научно-социальную роль “генераторов” (проблем, идей, программ, решений).

Главные характеристики индивидуального мышления “ученого-генератора” - гибкость ума, дивергентность мышления, быстрое нахождение большого числа решений, одно из которых может оказаться единственно верным. Достаточно распространены носители другой социально-научной роли - роли “эрудита”. “Эрудит” - это ученый, характеризующийся большим запасом знаний в своей и смежных областях, хорошей памятью, знанием иностранных (а в последнее время и машинных) языков и др. Роль “критика” состоит в быстром формировании оценочных суждений. Ему свойственны стремление к упорядоченности, ясности, воля и самоконтроль.

Членам школы приходится решать и обширный спектр задач организационного, социально-психологического, технического порядка (разработка программ-фрагментов, распределение блоков программы между различными исполнителями; оценка и реализация результатов, “рутинные” расчеты и эксперименты и т.д.). Тем самым в научной школе складывается предметно-деятельностная основа для дифференциации в ней целого ряда других научно-социальных ролей “организатора” (“руководителя”); “переводчика”, обеспечивающего обмен информацией между носителями разных “языков”; “коммуникатора”, осуществляющего контакты школы с научным сообществом в целом; “исполнителя”, обеспечивающего технические аспекты реализации программы, и т.д.

Главным критерием выдвижения ученого на исполнение научно-социальной роли “руководителя” является, прежде всего, личная творческая работа, способность выдвинуть и предложить членам школы адекватную потребностям науки и практики, а также наличным возможностям науки и исследовательского коллектива программу деятельности. При этом и исследовательский стиль ученого должен быть адекватен выдвинутым задачам.

Сложные вопросы организации коллектива исследователей, регулирования в нем как научных коммуникаций, так и эмоциональных взаимодействий, вопросы выбора научного направления в соответствии с социальным заказом общества вызывают необходимость наличия у руководителя также знаний и способностей, выходящих за пределы обычной области профессионально-научной деятельности. Опытные руководители обычно стремятся придать ключевую, “лидерскую” позицию той научно-социальной роли, которая на данном этапе реализации исследовательской программы или ее фрагмента обеспечивает наиболее успешное ее выполнение.

Психологический климат в научной школе зависит от принятых в ней морально-этических норм, от ясной осознаваемости целей программ, от эффективности руководства, четкого разграничения функций и правильной расстановки людей на различные “ролевые” позиции, от адекватности оценки результатов деятельности различных членов школы как руководителем школы и организацией, где они работают, так и обществом в целом.

Благоприятный психологический климат в научной школе не означает отсутствия конфликтов, научных споров и дискуссий. Высшей ступенью благоприятного психологического климата, присущего подлинно творческим коллективам, является творческий энтузиазм. Работа в коллективах, охваченных творческим энтузиазмом, несет научным сотрудникам радость и наслаждение. Умение создать такую атмосферу одно из важнейших качеств эффективного руководства.

Продуктивная, социально значимая исследовательская программа является тем стержнем, вокруг которого происходит сплочение научной школы, на базе которого формируется и поддерживается творческий энтузиазм научных работников. Важнейший стимул его - личный энтузиазм руководителя, способность лидера “зажечь” членов коллектива, мотивировать их как исследовательской программой, так и включением их личностных интересов.

Весьма важную стимулирующую роль играет интерес к работам школы со стороны общества. В данном контексте приобретает особое значение способность руководителя к популяризации и пропаганде научных достижений школы.

Научный лидер и его характерные черты

Какими качествами должен обладать учитель, научный руководитель, чтобы привлекать в науку талантливую молодежь, чтобы стать научным лидером коллектива или главой научной школы? “История науки показывает, - отмечал П.Л.Капица, - что крупный ученый - это обязательно большой человек, но крупный учитель не может не быть большим человеком”.

Притягательная сила того или иного ученого - в сочетании его таланта, педагогического дарования и высоких моральных качеств. Это, прежде всего, одаренность, высокие личные научные результаты, любовь к науке и преданность ей, лекторское и педагогическое мастерство, целеустремленность, научная принципиальность, широта и разносторонность знаний и интересов, высокая культура, личный авторитет, обаяние, доброжелательность, умение направить работу и поддержать инициативу других, смелость, работоспособность, научный энтузиазм и др. История науки свидетельствует, что ученые именно с такими личными качествами и ярким талантом становились, как правило, воспитателями больших групп учеников и создателями научных школ.

Огромное значение для приобщения молодых исследователей к науке имеет такое качество руководителя, как умение отбирать творческих людей, своего рода талант открывать и создавать их.

Поиск творческого начала у молодого исследователя, создание благоприятных условий для раскрытия и развития его природного дарования - только на этом пути можно достичь успеха в воспитании из ученика ученого.

Учитель, привлекая наиболее способных и одаренных студентов вуза, где, как правило, заведует кафедрой или читает курс, к работе в лаборатории, затем “доучивает” их в семинарах, которые являются, пожалуй, наиболее эффективной формой научного общения, наиболее продуктивным методом воспитания молодых ученых.

Семинары, как правило, представляют собой еженедельные собрания научного коллектива, своего рода форму рабочего общения между учеными, форму их работы и учебы, способствующую повышению уровня познания ими той или иной проблемы, когда они получают доступ к источникам информации, к новостям с переднего края науки и новым идеям, к личным контактам и коллективной научной работе. “Хороший семинар, - пишет Б.М.Болотовский, - это школа во всех смыслах слова, т.е. место, где происходит и обучение, и воспитание, и формирование научного и нравственного облика ученого”. Вот как, например, П.Н.Лебедев описывает атмосферу кундтовских коллоквиумов (одних из первых физических семинаров) и оценивает их значение в формировании молодых ученых: “Что особенно было дорого в этих коллоквиумах - это та простота и то товарищеское отношение между отдельными участниками собрания, в котором Кундт ставил себя равным только что поступившему студенту; всякий свободно и не колеблясь высказывал какое-нибудь сомнение, только что пришедшее ему на мысль”.

Таким образом, научное общение “учитель - ученик” на лекциях, семинарах, в беседах и т.д. является неотъемлемым и интенсивным фактором воспитательного процесса. Не менее важно оно и для самого учителя, для процесса творчества вообще, для получения новых результатов, создания и осмысления нового знания.

“Для создания школы, - писал А.А.Богомолец, - необходим прежде всего выдающийся ученый, имеющий новую идею обобщающего синтетического значения. Однако этого еще мало... необходимы сотрудники. Когда они заражаются энтузиазмом своего руководителя, делаются его учениками и на протяжении многих лет работают над разными вопросами проблемы, выдвинутой руководителем, то школа постепенно формируется в процессе работы над этой проблемой, в процессе оформления этих работ в единое, гармоничное новое учение”.

Отличительные признаки научной школы

Сложность и новизна проблемы “научная школа” обусловили разнообразие подходов и обилие трактовок этого понятия. Под ним понимают научно-образовательную школу, исследовательский коллектив, направление в науке (М.Г.Ярошевский); различают также классические и современные научные школы (К.А.Ланге). Многозначность рассматриваемого понятия можно проиллюстрировать несколькими его дефинициями, имеющими различные смысловые оттенки.

Н.Н.Семенов: “... научная школа - это своеобразный образ мышления и действия в науке, в подходе к решению любых научных проблем”.

Б.М.Кедров: “Это прежде всего структурная ячейка современной науки, существующая внутри самой науки и позволяющая концентрировать усилия большой группы сравнительно

молодых ученых под непосредственным руководством основателя данного научного направления на решении определенной, достаточно ограниченной области актуальных проблем в той или иной отрасли науки”.

М.Г.Ярошевский: “Школа - это прежде всего “посвящение в науку”, усвоение ее концептуального и методического аппарата, ценностных ориентации и категориального строя”.

В.Б.Гасилов: “Научная школа - это сообщество ученых разных статусов, компетенции и специализации, координирующих под руководством лидера свою исследовательскую деятельность, внесших вклад в реализацию и развитие исследовательской программы и способных активно представлять цели и результаты программы”.

К.А.Ланге: “...неформальный научный коллектив, формирующийся при крупном ученом на базе научно-исследовательского учреждения и объединяющий с целью коллективной разработки определенной научной идеи (проблемы, направления) целый ряд формально обособленных научных коллективов”.

Н.И.Родный: “...научный коллектив во главе с научным руководителем, который является автором определенной программы исследования. Для научных школ характерен определенный стиль работы, остающийся неизменным при перемене проблематики... Притягательная черта научных школ - стиль работы (“климат”)”.

А.А.Баев: “Когда возникает вопрос о школах в современной науке, то в поисках ответа естественно обратиться к реальной ситуации. И тогда приходится сделать вывод, что трудно найти структуру, которая полностью обладала бы признаками научной школы, т.е. единством проблематики, методов исследования и истолкования научных результатов, и к тому же была бы связана с определенной личностью и географической точкой”.

П.К.Анохин: “Большое значение в формировании начинающего ученого имеют научные школы. Но прежде чем говорить об этом, нужно сформулировать само понятие. Лаборатория, научно-исследовательский коллектив переходят в ранг школы тогда, когда у них есть оригинальная концепция, совершенно новое направление в науке. Научная школа - это... традиция мышления, особая научная атмосфера. Такая школа очень ускоряет становление ученого”.

Таким образом, феномен научной школы не является однозначным и требует многостороннего системного анализа. Научная школа - это объект, отражающий сложный спектр социально-творческих связей между представляющими ее учеными. Обобщенная модель научной школы еще не создана, но характерные черты ее уже известны. Именно наличие совокупности этих черт и дает основание присвоить тому или иному неформальному объединению ученых статус научной школы.

Научная школа - это не просто коллектив исследователей во главе с научным лидером (учитель и ученики или лаборатория и отдел во главе с руководителем), а творческое содружество ученых различных поколений, объединенных единством принципов подхода к решению той или иной проблемы, мыслей и навыков мышления, стиля работы, широким взглядом на развитие исследований в выбранном научном направлении, лежащей в основе работы оригинальной стержневой идеей, доказательство которой служит стимулом для развития исследований и фактором, объединяющим исполнителей, несмотря на различия их характеров и представлений. Иными словами, научная школа - это коллектив исследователей-единомышленников, высшая форма коллективного взаимодействия в процессе научного поиска.

Исследователи, не связанные непосредственно с научными лидерами, т.е. не являющиеся их прямыми учениками, тем не менее могут принадлежать к их школам, если они восприняли научную идеологию, дух этих школ. И наоборот, исследователи, не унаследовавшие от своих прямых учителей их концепций, считаются лишь формальными представителями их школ.

В научных школах особенно четко прослеживается традиция преемственности, заключающаяся в передаче от одного поколения исследователей к другому определенного запаса знаний, идей, концепций, подходов и методов, иными словами, накопленного научного капитала, искусства исследования и постижения истины, стиля мышления и стиля работы.

Школы являются не только хранителями традиций, а и очагами интенсивной концентрации творческой энергии и скоординированных усилий ученых в процессе научного поиска, зародышами новых точек роста науки и отдельных ее направлений. Школа не только генерирует научную продукцию, идеи и открытия, но и обеспечивает расширенное воспроизводство

последующих поколений исследователей, когда отдельные ее воспитанники сами становятся научными лидерами, руководителями новых “дочерних” школ или групп ученых, новых направлений. Многие школы дали несколько поколений ученых - в этом их долголетие и жизненная сила. Именно научные “дети”, “внуки” и “правнуки” определяют длительность активной жизни школы.

И, наконец, также “проходным баллом” научного коллектива в ранг школы являются его высокий авторитет в данной дисциплине или направлении, огромный научный потенциал и значимость полученных результатов, высокая научная квалификация исследователей, их способность решать самостоятельно фундаментальные проблемы, а не повторять то, что уже в основном сделал их учитель, вносить значительный вклад в науку и научный прогресс.

Итак, современную научную школу мы определяем как неформальное творческое содружество исследователей различных поколений достаточно высокой квалификации в рамках какого-либо научного направления во главе с научным лидером - крупным ученым и педагогом, объединенных единством подходов к решению проблемы, стилем работы и мышления, оригинальностью идей и методов их реализации, получившее значительные результаты и завоевавшее авторитет, общественное признание в данной области знания.

Построенная таким способом рабочая модель научной школы, естественно, не универсальна. Но, как нам представляется, она может использоваться для анализа и понимания реальных ситуаций. Вычлененные признаки достаточно полно отражают специфику и характерные особенности таких творческих объединений ученых, как научные школы, и могут служить критериями при определении в науке сообществ подобного типа. Иными словами, отмеченные признаки могут быть использованы для экспертных оценок при отождествлении некоторых групп исследователей с научной школой. При этом научной школой следует считать только тот коллектив, который удовлетворяет всем перечисленным выше признакам.

Добров Г. М. Наука о науке: Введение в общее науковедение / К. М. Добров. - К. : Наук. думка, 1970. - 320 с.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Наукове дослідження - це процес вивчення певного об'єкта (предмета або явища) з метою встановлення закономірностей його виникнення, розвитку та вдосконалення в інтересах раціонального використання в практичній діяльності людей.

Наукове дослідження можна уявити як процес, що розгортається в кілька етапів. Найпростіша модель дослідження включає три таких етапи. На першому йде програмування і планування дослідження, його підготовка. На другому відбувається застосування методів до об'єкта дослідження з метою отримання необхідної інформації. На третьому етапі формуються результати дослідження. Основний недолік *триланкової моделі* дослідження полягає в тому, що другий етап містить усю дослідницьку діяльність. По суті, він і зводиться до наукового дослідження, а перший і третій етапи є лише "підходами" і "відходами" від об'єкта дослідження.

Важливо і те, що в цій моделі немає відмінності між науковими і практичними результатами наукового дослідження.

Тому більш раціональною є *чотириланкова* модель, за якої будь-яке наукове дослідження включає чотири етапи: програмуючий, інформаційний, аналітичний і практичний.

Характеристика етапів наукового дослідження

Назва етапу	Зміст етапу	Результати
Програмуючий	Розробка питань методології, методики і техніки дослідження	Програма дослідження
Інформаційний	Застосування методів і техніки для отримання масиву достовірної та репрезентативної інформації	Емпірична інформація
Аналітичний	Аналіз інформації, її узагальнення, теоретизування, описання і пояснення фактів, обґрунтування тенденцій та закономірностей, виділення кореляційних і причинно-наслідкових зв'язків	Описання і пояснення явища, об'єкта, процесу
Практичний	Розробка практичних рекомендацій і технологій	Модель практичного перетворення вивченого явища, об'єкта, процесу

Досить часто реальні дослідження не вписуються і в чотириланкову модель. Це характерно, наприклад, для господарсько-договірних дослідницьких робіт, у яких потрібно виділяти окремий етап, пов'язаний з інституціоналізацією дослідження. Ідеться про підготовку й підписання тендерної документації, розробку технічного завдання, узгодження робіт із замовником і співвиконавцями.

Методика роботи з друкованими літературними джерелами

У процесі наукового дослідження робота з літературними джерелами здійснюється на всіх його стадіях. На підготовчій стадії вивчення публікацій за довідниками, рекламою, проспектами, інформаційними виданнями та бібліотечними каталогами сприяє конкретизації вибору теми дослідження та його об'єктів, а також розробці теоретичних передумов майбутньої роботи, її методологічного забезпечення. Вивчення літературних джерел допомагає досліднику зрозуміти значущість обраної теми дослідження, визначити основоположні теоретичні та методологічні принципи її виконання, з'ясувати питання, які потребують дослідження.

Робота з літературними джерелами ставить перед дослідником вимогу - навчитися швидко читати, сприймати й аналізувати прочитане, концентрувати увагу на головному, суттєвому для розкриття теми дослідження.

Причинами повільного читання є:

- мала ефективність роботи аналізаторів при читанні - мовно-рухового, мовно-слухового та зорових рецепторів, які постачають інформацію у мозок;
- мале поле зору, регресивний рух очей (повернення назад до прочитаного);
- недостатня мобільність уваги;

- пасивність пам'яті;
- в'ялий механізм мислення, відсутність навичок смислової здогадки;
- мала поінформованість про лінгвістичну природу тексту та ін.

Зважаючи на зазначені причини, спеціальні посібники рекомендують тренувати зорове сприймання тексту, який читають, способом "всеосяжності", тобто водити очима за текстом, зосереджуючись на центрі аркуша. Якщо швидке зорове сприймання тексту заважає зрозуміти зміст, то необхідно прочитати цей рядок повторно. Тренуватися на швидке читання тексту необхідно щодня 2-3 години протягом одного місяця. Звичайно, ці поради можна використовувати залежно від психофізіологічного стану кожної людини. Швидке читання необхідно чергувати з виписуванням окремих визначень термінів, понять, піддавати логічному аналізу, статистичним розрахункам, групувати кількісні (цифрові) показники соціально-економічних процесів, прагнути зрозуміти обґрунтованість висновків автора роботи (дослідження). Однак це не механічне переписування уривків із наукової праці, а наслідок копійчої та вдумливої обробки і групування початкових даних. Така методика роботи над літературними джерелами дає змогу відокремити відоме від невідомого, використати нагромаджений досвід, чітко сформулювати гіпотезу дослідження. Після первинного огляду літератури, відібраної із бібліотечних каталогів, ознайомлення з анотацією, вступом, структурою, висновками і перегляду змісту вибирають спосіб вивчення джерела, а саме: ретельне його вивчення, конспектування, вибіркоче вивчення, яке супроводжується виписками, складанням анотованих карток тощо.

Результати вивчення літератури з питань теми дослідження оформлюються у вигляді тематичних оглядів, рефератів, де викладається суть найважливіших наукових положень, виявляються основні концепції (збіг і відмінність), групуються малорозроблені, неясні, дискусійні та невивчені положення. Важливо з'ясувати, що нового, оригінального вносить автор кожної публікації, викласти своє ставлення до його концепції та визначити можливість використання її у своєму дослідженні.

Окремі положення краще фіксувати на аркушах паперу з одного боку, залишаючи великі поля. Це дає змогу в необхідних випадках робити додаткові вставки, паралельні виписки з інших книг для порівняння, а також викладу власної думки з даного питання. З цією метою можна використати картки, які зручно групувати за однорідністю питань, щоб уникнути викладу в огляді літератури концепцій кожного автора окремо. Доцільно робити кольорові або шрифтові виділення нотаток.

До групування прореферованого матеріалу вносяться зміни, оскільки в процесі наукового дослідження початковий його план коригується, уточнюється. Це особливо важливо при виконанні досліджень колективом, коли розділи плану роботи закріплені за різними виконавцями.

Виписки, цитати, цифрові показники повинні мати посилання: автор, назва твору, місто, видавництво, рік і сторінки. Перед тим як приступити до роботи над джерелом, необхідно у верхній частині аркуша навести його бібліографічний опис, вказати розділ плану теми дослідження, якого стосується виписка, а потім провести реферування літературного джерела.

Посилання на літературне джерело повинне містити повний бібліографічний опис, необхідний для складання списку використаних джерел за темою наукового дослідження. У протилежному разі виникає потреба повторного звернення до нього.

Реферуючи джерело, необхідно точно передавати його зміст. Залежно від того, яка роль відводиться джерелу у виконуваному дослідженні, важлива інформація може подаватися у вигляді цитат. Виклад має бути стислим, точним, без зайвих слів і суб'єктивних оцінок. Не рекомендується скорочувати слова, використовувати аббревіатури.

Виписки із книги краще подавати зонами, тобто фіксувати інформацію, яка стосується одного конкретного питання. Якщо у джерелі, навіть в одному абзаці або фразі, є інформація з іншого питання плану дослідження, то на аркуші залишають певний інтервал для запису. При застосуванні карток у реферуванні джерел кожне питання фіксується на окремій картці. Усе це сприяє систематизації інформації згідно з планом дослідження. Крім того, якщо будь-які дані передбачається використати в інших розділах, то відповідну виписку необхідно заповнити у двох примірниках.

У процесі роботи над джерелами виникають власні висновки, оцінки, узагальнення, передбачення у використанні інформації, їх необхідно записувати і виділяти у тексті позначками

на полі у квадратних дужках з написом (звернути увагу) або іншим кольором.

У наукових дослідженнях застосовують цифрові показники соціально-економічних явищ, наведених в опублікованих літературних джерелах (статистичні збірники, огляди, видані статистичними органами). Інформація, запозичена з цих публікацій, потребує особливої уваги при її використанні. Щоб запобігти викривленню показників у виконуваному дослідженні, їх необхідно провадити за найближчою датою опублікування. Цифрові дані треба перевіряти за офіційними виданнями Державного комітету статистики України. Вони використовуються у вигляді окремих посилань або способом групувань у таблицях, зображувані на графіках, схемах відповідно до методології, прийнятої в економічній статистиці.

Отже, методика роботи з літературними джерелами включає бібліографічний пошук літератури з теми досліджень, її вивчення, фіксацію початкових даних та їх використання у процесі наукового дослідження для вироблення нових знань.

Інформаційне забезпечення наукового дослідження

Основою наукового дослідження є його інформаційне забезпечення.

Інформація - це сукупність будь-яких відомостей, даних про стан і зміни явищ та об'єктів реального світу. Інформація про стан об'єкта називається *вихідною*. Якщо її піддати обробці, вона перетвориться у *вторинну*, може бути проміжною та результативною.

Класифікація інформації за різними ознаками: *способом зображення* (текстова, числова, алфавітна, алфавітно-цифрова, графічна), *насиченістю* (недостатня, достатня), *корисністю* (корисна та некорисна), *способом представлення* (директивна, звітна, розпорядча), *ознакою обробки* (що обробляється, що не обробляється).

Інформацію, що використовується для планування, називають *плановою* або *нормативно-довідковою*, а яка регламентує цю діяльність, *директивною*.

Інформація, що створюється на самому об'єкті, називається *внутрішньою*, а за його межами - *зовнішньою*. Інформація, що поступає ззовні на об'єкт, - *вхідна*, а від об'єкта - *вихідна*.

Інформація, що використовується протягом кількох звітних періодів без змін, називається *умовно-постійною*, протягом місяця або більше - *змінною*. Це особливо важливо для інформації, що обробляється на персональному комп'ютері, постійно вводиться в комп'ютер і використовується протягом кількох звітних періодів.

Бібліографія - галузь знань про методи і способи складання показників, списків, оглядів друкованих творів. Завданням бібліографії є реєстрація друкованих праць із даної галузі знань, окремої проблеми, теми. У наукових дослідженнях вона представлена у вигляді переліку книг, журналів, статей із зазначенням місця та року видання, видавництва тощо.

Бібліографічні джерела економічної інформації - це сукупність літературно оформлених робіт, надрукованих видавництвами або депонованих в установах науково-технічної інформації.

Депонуванням звітів при виконанні науково-дослідних робіт, статей, рефератів тощо, які становлять інтерес для вузького кола дослідників, називається передача на зберігання та видача за запитом користувачів у вигляді електронних носіїв інформації.

Основними видами характеристики друкованих праць є бібліографічний запис та реферат.

Бібліографічний запис - описи друкованих праць, що містять відомості про автора, назву роботи, місце видання, видавництво, рік видання, кількість сторінок, а для журнальної статті - назву журналу, рік та номер видання, номер сторінки.

Реферат - стислий виклад змісту наукової праці, опублікованого чи депонованого в рукописі. Вони друкуються в реферативних журналах. Іноді дослідник може обмежитися використанням реферату для розуміння наукового змісту роботи.

Бібліографічні записи та реферати вміщуються до бюлетенів. Також існують критико-аналітичні огляди літератури з окремих проблем науки.

Робота дослідника з виявлення опублікованих джерел ґрунтується на інформаційно-пошуковому апараті бібліотек.

Книгам та журналам, що зберігаються у сховищі бібліотеки, привласнюється індекс, що має назву *індексування*, яке складається з визначення коду об'єкта пошуку відповідно до інформаційно-пошукового апарату бібліотеки.

Бібліотеки та інформаційні центри застосовують інформаційно-пошукову мову бібліотечно-бібліографічного типу: *універсальну десятичну класифікацію (УДК)* та *бібліотечно-бібліографічну класифікацію*. За допомогою УДК знання систематизуються в 10 розділах. Кожен із цих розділів складається із 10 підрозділів та ін. Таким чином, за допомогою децимальної системи (використовуючи числа від 0 до 9) та їх комбінації кодом індексуються всі наукові знання, явища, поняття. Ця система *відкрита*, тобто нові знання і поняття в міру виникнення знаходять в ній відображення.

Бібліотечно-бібліографічна класифікація має розподіл по 21 відділу, кожному з яких привласнений індекс із початкових літер російського алфавіту. Основою інформаційно-пошукового апарату бібліотек є *каталоги* - упорядковані сукупності карток, які містять бібліографічний опис літературних джерел.

Основні каталоги організуються за алфавітним або іншими принципами систематизації знань. До них відносять систематичний та алфавітний каталоги.

Систематичний каталог організується відповідно до діючої класифікації наук, проблеми якої одержують відповідні числові або літеро-числові індекси.

Алфавітний каталог будується в суворій послідовності літер алфавіту. Алфавітно-предметний покажчик містить алфавітний перелік понять, зафіксованих у каталогах, та привласнені їм індекси. Таким чином, для пошуку необхідних літературних джерел по алфавітному або систематичному каталогах досліднику необхідно чітко, повно та однозначно сформулювати предмет пошуку.

Документальні джерела інформації. Документи науково-технічної інформації представлені двома групами: друкованою і рукописною.

Друковані джерела інформації - джерела, що пройшли редакційно-видавничу обробку (книги, брошури, журнали), які поділяються на одноразові (книги) і періодичні (журнали, газети).

Класифікація друкованих джерел:

- *офіційні* - нормативно-законодавчі акти;
- *наукові* - публікація наукових результатів досліджень у вигляді книг обсягом понад 48 сторінок, брошур - від 5 до 48 сторінок, електронні книги;
- *науково-популярні* - відомості з різних сфер науки і техніки, призначені для ознайомлення непрофесійного кола читачів;
- *підручники та посібники* - знання наукового і прикладного характеру, зведені в систему, призначені для педагогічних цілей;
- *виробничі* - знання технології, техніки, організації виробництва, менеджменту, маркетингу, бухгалтерського обліку й аудиту, вузькоспеціалізовані для фахівців відповідного профілю;
- *довідкові* - стисла наукова і прикладна інформація для ознайомлення фахівців у певних галузях науки, а також для професійної діяльності наукових досліджень;
- *нормативно-виробничі* - правила, норми, нормативи, стандарти;
- *рекламні* - інформація про виробництво, послуги, які рекомендуються з метою залучення покупця, для пропаганди кращих зразків;
- *патентно-ліцензійні* - право на використання інтелектуальної власності, трудову діяльність у певній сфері виробництва чи бізнесу;
- *проспекти* - видання рекламного характеру на окремий вид товару;
- *каталоги* - нормативні виробничі довідники з різних видів знань;
- *інформаційні* - систематичні відомості про видані праці з питань науки і практичної діяльності.

До рукописних джерел інформації відносять депоновані джерела, розраховані на обмежене коло читачів, які зберігаються в Інституті науково-технічної інформації та техніко-економічних досліджень.

Нормативно-законодавчі - це закони України, положення, інструкції Кабінету Міністрів України, міністерств, відомств, фінансових органів, нормативні акти тощо. Газети та журнали "Урядовий кур'єр", "Відомості Верховної Ради України", Бюлетень нормативних актів, "Талицькі контракти", "Фінансова Україна", "Офіційний вісник України", "Голос України", "Бізнес" тощо.

Літературні джерела: статистичні збірники галузей економіки України, монографії, підручники, довідники, реферативні збірники, матеріали науково-виробничих семінарів, конференцій, симпозіумів, періодичні серійні видання, в яких висвітлені актуальні питання.

Джерела інформації можуть забезпечити багатоманітні запити дослідника, оскільки містять описи:

- наукових теорій, які відображають ті чи інші сторони об'єкта і предмета дослідження;
- наукової методології, яку можна використати в дослідженні;
- фактів, які передбачається ввести до фактологічної бази дослідження;
- проведених досліджень, які торкаються проблеми дослідження.

У процесі роботи над літературними джерелами дослідник вирішує кілька найважливіших завдань:

- збирання та відбір інформації;
- класифікація інформації;
- реферування літературних джерел;

• використання інформації в дослідницькому процесі. Рекомендується такий типовий план огляду літератури в тексті дисертації:

1. Загальна характеристика галузі досліджень, значення цієї галузі в науці та промисловості, актуальність завдань, які стоять перед галуззю.

2. Класифікація основних напрямів досліджень у цій галузі; визначення напрямів, реалізованих на практиці, і таких, які перебувають у стадії розроблення, відображення різних поглядів на вирішення проблеми.

3. Детальний виклад результатів досліджень з кожного розділу класифікації; для теоретичного дослідження - опис використаної методики, застосованого математичного апарату; для експериментальної роботи - найважливіші схеми її дослідження й основні результати; критичний аналіз цих матеріалів з пропозиціями і зауваженнями.

4. У кінці кожного розділу - висновки: підсумки досліджень і перелік основних невирішених проблем.

5. На завершення огляду - формулювання основних напрямів досліджень, їх актуальність і кінцева мета; орієнтовний план дисертації з визначенням пропонованої методики теоретичних і експериментальних робіт. Існують два критерії самоперевірки правильності написаного огляду: огляд писати не за авторами, а за завданнями досліджень; огляд написано правильно, якщо його можна публікувати як самостійну статтю.

Якість та ефективність наукових досліджень, їх критерії

Якісна наукова робота має такі характеристики:

- вирішення актуальної і недослідженої проблеми;
- застосування сучасної методології та інструментарію досліджень;
- отримання принципово нового наукового результату;
- значний вплив на подальший розвиток наукових досліджень;
- істотне практичне значення для розвитку різних сфер суспільства;
- текстуальна цінність.

Для якісної дисертації характерні методологічна, науково-теоретична, практична та текстуальна цінність. Методологічна цінність включає: ступінь новизни понять, методів, прийомів, методик; складність та комплексність методів; їх актуальність і різноманітність. Науково-теоретична цінність об'єднує: ступінь новизни отриманого наукового результату; реалізацію основних функцій науки: описання, пояснення, передбачення; ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків; достовірність отриманого знання. Для практичної цінності характерні: ступінь новизни й ефективності рекомендацій; рекомендації для подальших наукових досліджень; рекомендації для розвитку суспільства, народного господарства, управління, культури тощо; рівень технологічності рекомендацій. Текстуальна цінність характеризується рівнем інформативності, оригінальністю викладу, відповідністю нормам і вимогам до тексту, а також якістю оформлення роботи.

Ефект наукових досліджень - сукупність одержаних наукових, економічних, соціальних та науково-технічних результатів.

Результат у зіставленні із витратами на його досягнення характеризує ефективність досліджень.

Оцінка економічної ефективності результатів наукових досліджень у прикладній економіці пов'язана з певними труднощами. Крім того, оцінка економічної ефективності дається не самій науковій продукції, а результату її використання, що заперечує принцип оцінки безпосередньо кількості виробленої продукції.

Критерієм ефективності наукових досліджень є наукова значимість виконаної роботи, обсяг наукової продукції.

Суспільна наука виконує дві соціально-економічні функції:

- **пізнавальну** - створення нематеріальних цінностей у вигляді теорій, прогнозів, гіпотез;
- **продуктивну** - перетворення наукових знань у рушійну силу розвитку виробництва і суспільства.

Існують такі види ефективності наукових досліджень:

- **економічна** - характеризується вираженою у вартісному вигляді показників економією живої та уречевленої праці в суспільному виробництві, одержаною від використання результатів науково-дослідної роботи у зіставленні з витратами на виконані дослідження;

- **науково-технічна** - виражає приріст нових знань, призначених для подальшого розвитку науки і техніки;

- **соціальна** - покращення життєвих факторів людей, розвиток охорони здоров'я і культури, науки й освіти, покращання екологічних умов;

- **економічний ефект наукових досліджень** являє собою економію витрат, призначених для виконання досліджень і розробок; ефект у сфері виробництва (збільшення прибутку, зниження собівартості) у зв'язку з використанням нової технології, організації виробництва та інших результатів досліджень. Він проявляється у застосуванні цих результатів на практиці.

Наукові дослідження в галузі державного управління : навч. посіб. / авт.-упоряд. : О. Ю. Оболенський, М. К. Орлатий, Ю. П. Сурмін та ін. - К. : НАДУ, 2008. - 224 с.

II. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

О.І.Кілієвич, О.В.Мертенс

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ

Аналіз державної політики (*АДП*) як прикладна суспільна наука, навчальна дисципліна і сфера професійної діяльності склався і вперше почав застосовуватись у США та Канаді, що привело до відчутного підвищення дієвості державної влади і покращення показників діяльності державного сектору в тих країнах. Там цей процес триває вже протягом кількох останніх десятиріч, а Україна долучається до революційних реформ у сфері державного управління лише останнім часом. І тому питання встановлення термінології щодо *АДП*, яка б відповідала західній практиці застосування основних понять та не суперечила українським традиціям, стає надзвичайно нагальною справою.

Визначення аналізу політики: проблеми термінології

У терміні “аналіз державної політики” проблемними для перекладу з англійської мови є всі три слова, з яких він складається (*public policy analysis*). Почнемо з *policy*.

Політика

В українській науковій термінології існує плутанина навколо вживання терміна “політика” через те, що слово “політика” відповідає двом різним поняттям, для яких в інших мовах, зокрема англійській, використовуються різні слова (*policy* та *politics*). Типовими прикладами визначень цих двох понять можна вважати такі:

1) Політика (*politics*) - це “сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів з приводу використання інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб”. Політику в цьому розумінні вивчають і аналізують переважно політологи. Саме про неї йдеться, коли кажуть “ну, це вже політика”, або “політика - брудна справа”.

2) Політика (*policy*) взагалі - це план, курс дій або “напрямок дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією та ін”. Саме в такому розумінні вживається слово “політика”, коли кажуть про державну політику та про її напрями (зовнішня, внутрішня, економічна, соціальна), саме політика як курс дій є предметом аналізу політики. Аналізом політики як *policy* мають займатися насамперед державні управлінці, економісти, юристи, політологи, а також власне фахівці з аналізу державної політики, підготовка яких розгорнулася в університетах країн Заходу в останні 10-15 років в основному на базі факультетів державного управління. Близькими за змістом термінами (але в жодному разі не синонімами) можна вважати слова “програма” та “стратегія”.

Політичний

Споріднена проблема існує навколо вживання прикметника “політичний” в українській мові. Як приклади згадаємо словосполучення “політичний процес”, “політичне питання/проблема”, “політична пропозиція”, “політичний аналіз”, “політичне рішення”. Якщо подивитись у тлумачні словники англійської мови, то ми побачимо, що прикметник *political* перекладається як “concerned with politics” або “Connected with a political party” (тобто такий, що стосується, причетний до політики або пов’язаний із політичною партією). Тобто *political* вживається як прикметник, утворений від іменника *politics*, а не від *policy*.

В англійській мові існують поняття (1) *political process* та *policy process*; (2) *political problem* та *policy issue*; (3) *political proposal* та *policy proposal*; (4) *political analysis* та *policy analysis*. І кожен із двох термінів у чотирьох наведених парах прикладів є різні речі. Це часто не враховується в перекладах, коли *political* і *policy* перекладається як політичний, що призводить до чергової плутанини.

Ця термінологічна проблема в українській мові може бути вирішена досить просто.

Прикметник “політичний” слід вживати лише в контексті політики - politics. Тоді в перших трьох вищенаведених парах прикладів (там, де вжито political) йтиметься: (1) про процес взаємодії різних інтересів чи різних партій і соціальних груп (політичний процес); (2) про проблеми, що існують у сфері взаємодії цих інтересів (політична проблема); (3) про пропозиції, які стосуються сфери цих інтересів (політична пропозиція). Відповідно політичне рішення (political decision) - рішення, яке базується на врахуванні різних інтересів (на відміну, скажімо, від економічного рішення, яке ґрунтується на найбільш економічно ефективному варіанті дій).

Коли ж ідеться про політику - policy, то буде помилково використовувати у перекладах policy прикметник політичний. Отже, другі терміни у трьох вищенаведених парах прикладів слід перекладати як: (1) процес політики (процес постановки проблеми, вироблення і впровадження напрямків державної політики), (2) питання (проблема) для політики, (3) пропозиція щодо політики. Відповідно перекладом для policy decision буде рішення щодо політики, тобто рішення щодо курсу дій (а воно може бути і політичним, і економічним).

Публічний чи державний?

Коли йдеться про public policy, то в різних джерелах можна знайти принаймні п’ять варіантів перекладу - державна політика, публічна політика, суспільна політика, громадська політика, національна політика, з яких варто обговорювати перші три, а реально “конкурують” між собою лише перші два - державна та публічна.

Питання виходить за межі лише цього терміна і торкається інших проблем, зокрема, що слід включати у public sector і чи правильно це перекладати як державний сектор?

Те, що public sector включає як інститути загальнодержавні і регіональні, так і місцеве самоврядування, не викликає особливих заперечень (але в такому тлумаченні вже існує певна відмінність від “радянського” розуміння державного, коли місцеве самоврядування не сприймалось як вагомий чинник устрою країни). Отже, питання стосується переважно неприбуткового сектору - такого, який не належить до приватного (метою діяльності якого є отримання прибутку) і який не фінансується з бюджету будь-якого державного рівня: включається він у public sector чи ні?

Якщо розглядати північноамериканські варіанти визначення public policy, то можемо запропонувати тлумачення Леслі Пала, автора популярного в Канаді і в Україні підручника з аналізу політики:

“Public policy - A course of action or inaction chosen by public authorities to address a given problem or interrelated set of problems” (державна політика - напрям дії або утримання від неї, обрані державною (публічною) владою для розв’язання певної проблеми або сукупності взаємно пов’язаних проблем”. Суттєвим у наведеному визначенні є те, що курс дій обирає authorities - влада, а не громадський сектор.

Не можна також не рахуватися з певними традиціями: в газетних публікаціях і в лексиці посадовців публічність щодо політики пов’язується перш за все з відкритістю для громадськості, прозорістю дій, що відбуваються. Тобто прикметник публічний сприймається лише в одному розумінні “Public: open to all persons - публічне: відкрите для всіх”.

На думку авторів, компромісним варіантом між державною та публічною міг бути варіант суспільна політика - це підкреслює, що політика проводиться в суспільстві і для суспільства (і співзвучне із усталеним поняттям суспільний вибір - public choice).

Загалом же питання про вибір кращого українського варіанта для public policy його унормування в урядових документах залишається відкритим.

Аналіз політики

Нарешті, аналіз. Тут, власне, немає проблем для перекладу, питання полягає лише у правильному розумінні цього поняття. Коли люди, не обізнані з проблематикою аналізу державної політики, зустрічають терміни “аналіз політики” або “економічний аналіз політики”, у них це асоціюється з процедурами аналізу (або економічного аналізу), що передбачають перш за все аналітичний розгляд того, що вже фактично відбулося або виконано. Тим часом у нашому випадку аналіз - це комплекс аналітичних процедур, спрямований насамперед на пораду щодо майбутніх дій.

У зв’язку з цим доречно нагадати одне з поширених визначень аналізу державної політики, що наводиться у відомому американському підручнику Д.Веймера і Е.Вайнінга: “Аналіз

державної політики - це порада щодо державних рішень (дій), орієнтована на клієнта й базована на суспільних цінностях”.

Кілієвич О. Мікроекономіка для аналізу державної політики : підручник / О. Кілієвич, О. Мертенс О. - К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2005. - С. 299-302.

Д.Л.Веймер, Е.Р.Вайнінг

АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ І СПОРІДНЕНІ ПРОФЕСІЇ

Порівняння аналізу політики з п'ятьма іншими видами діяльності - теоретичними дослідженнями із суспільних наук, дослідженнями політики, класичним плануванням, журналістикою та “старим” державним управлінням - представлено на рисунку. Ми зосереджуємо нашу увагу на тому, що схоже, а що відмінне серед таких основних прикмет, як найголовніші цілі, орієнтація на клієнта, загальний стиль, обмеження в часі, загальні слабкості. Порівняння цих професій виявляє певні відмінності. Однак, як показує подальший наш розгляд, планування та державне управління в останні роки найближче підходить до власне аналізу політики.

Звичайний досвід навчання у вищій школі дає нам принаймні якісь елементарні знання про *теоретичні дослідження* в галузі суспільних наук. Їхньою головною метою є формулювання теорій, що сприяють кращому розумінню суспільства. Оскільки предметом досліджень є “істина” (так принаймні вважають інші дослідники), суспільні науки пробують розвивати точні методи логічно побудованих та емпірично перевірених теорій. Прогрес у суспільних науках відбувається завдяки як наполегливості дослідників, так і попиту широкого суспільного загалу. Нова теорія або розумна її емпірична перевірка здобувають повагу у суспільствознавців незалежно від того, стосуються вони безпосередньо державної політики чи ні. Однак нагромадження емпіричних даних і пов'язане з ним піднесення або падіння конкуруючих теорій врешті-решт вплинуть на світогляд прагматичних творців політики. Хоча теоретичні дослідження тільки іноді впливають на обговорення того чи іншого конкретного політичного питання, розширення знань у галузі суспільних наук створює основу для куди вужче сконкретизованих досліджень значної потенціальної ваги.

Парадигми	Головна мета	Клієнт	Загальний стиль	Часові обмеження	Загальні слабкості
Теоретичні дослідження із суспільних наук	Побудова теорії для пізнання суспільства	"Істина", визначена науковими дисциплінами та іншими дослідженнями	Обґрунтована методологія побудови і перевірки теорії, часто ретроспективна	Рідкісні зовнішні часові обмеження	Часто не стосується інформаційних потреб тих, хто ухвалює рішення
Дослідження політики	Передбачення наслідків від переміни "змінних", що може вносити уряд	Політичні діячі; споріднені наукові дисципліни	Застосування прийнятої методології до питань політики і передбачення наслідків	Іноді подача до певного терміну, пом'якшена повторною появою проблеми	Трудність упровадження отриманих результатів в урядові рішення
Класичне планування	Визначення і досягнення бажаного майбутнього стану суспільства	"Громадський інтерес", визначений професійно	Визнані правила й професійні норми; визначення цілей і завдань	Незначний брак часу, оскільки йдеться про віддалене майбутнє	Сприймання бажаного за дійсне у планах, коли нехтують політичним процесом
"Старе" державне управління	Ефективне здійснення програм, визначених політичними процесами	Доручена програма	Управлінський і правовий	Повсякденне ухвалення рішень; цикли фінансових операцій	Відхилення альтернатив, що перебувають за рамками програми
Журналістика	Зосередження уваги громадськості на суспільних проблемах	Громадськість	Описовий	Необхідність поспішати, поки проблема актуальна	Брак аналітичної глибини
Аналіз політики	Аналіз і подання альтернатив, доступних політичним діячам, для розв'язання державних проблем	Конкретна особа або колектив, що ухвалює рішення	Синтез існуючих досліджень і теорій для оцінки наслідків альтернативних постанов	Закінчення аналізу звичайно пов'язане з конкретним рішенням	Недалекоглядність, породжена браком часу та орієнтацією на клієнта

Аналіз політики в зіставленні із спорідненими професіями

Дослідження, яке часто безпосередньо використовує методи суспільно-наукових дисциплін, можна назвати *дослідженням політики*. Тоді як теоретичні дослідження спрямовані на пошук взаємозалежності між широким колом змінних величин, які описують динаміку суспільних процесів, дослідження політики зосереджуються на взаємозалежності між змінними величинами, якими можна керувати за допомогою державної політики. Бажаним продуктом дослідження політики є більш-менш перевірена гіпотеза такого виду: якщо уряд зробить *X*, наслідком цього буде *У*. Наприклад, теоретичне дослідження причин злочинності може вказати на моральне виховання в рамках сім'ї як на важливий фактор. Оскільки наша політична система залишає більшу частину родинного життя поза сферою законного державного втручання, то уряд може зробити дуже мало для поліпшення морального виховання в сім'ї. А тому дослідник політики може сприймати моральне виховання як щось незмінне й натомість зосередити увагу на чинниках, які частково перебувають у межах державного контролю, як-от: неминучості, негачності й суворості покарання для тих, хто коїть злочини. Тоді в дослідника політики може з'явитися бажання зробити передбачення (висунути гіпотезу, яку слід перевірити майбутнім перебігом подій): наприклад, якщо збільшити ймовірність арешту за певний злочин на десять відсотків, то частота цього злочину зменшиться на *X* відсотків.

Вузька межа розподіляє дослідження політики та аналіз політики. У нашій схемі її відрізняє ступінь орієнтації на клієнта. Дослідники політики не так тісно пов'язані з особами, які ухвалюють державні рішення. Хоча деякі такі особи з урядових кіл можуть бути зацікавлені в їхній праці, самі дослідники політики, як правило, вважають себе передовсім знавцями певної теоретичної дисципліни. Іноді головним мотивом дослідження політики є намагання дістати фінансову підтримку або прагнення бачити, як їхня праця впливає на політику; мабуть, найчастіше вони виконують такі дослідження, щоб здобути фінансові ресурси і привернути увагу до своїх програм теоретичних досліджень. Оскільки для них найголовніше - здобути повагу інших дослідників цієї теоретичної дисципліни, їх хвилює як публікація власних праць, так і використання цих праць під час ухвалення державних рішень.

Веймер Д. Аналіз політики: концепції і практика : підручник : пер. з англ. / Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнінг; наук. ред. пер. О. Кілієвич. - К. : Основи, 1998. - С. 13-16.

К.О.Ващенко

ПОЛІТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ПРОГНОЗ

Сутність політичного аналізу та прогнозу в сучасних теоретичних та прикладних дослідженнях

Сучасна політична теорія вимагає відповідного критично-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки та практики та створення якісно більш досконалого теоретико-методологічного інструментарію, одними із основних складових якого є політичний аналіз та прогноз. Розглянемо сутність та особливості цих феноменів більш детально.

Місце понять “політичний аналіз” і “політичний прогноз” у структурі сучасних теоретичних та прикладних досліджень

Насамперед розглянемо поняття “політичний аналіз”, яке має у будь-якій мові значну кількість інтерпретацій. Ситуація ускладнюється також і тим, що у практичному та академічному середовищі під політичним аналізом розуміють зовсім різне. Зокрема, у практичній політиці поняття “політичний аналіз” використовується щонайменше у чотирьох значеннях: 1) інформаційне забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики; 2) “ситуативний аналіз” як аналіз розташування та перегрупування сил на міжнародній, регіональній, внутрішній аренах, про-

блеми позиціонування; 3) експертне супроводження державних рішень (розробка галузевих, цільових, комплексних програм за різними напрямками політики, а також стратегічне планування); 4) політичну журналістику¹. У науковій сфері також склалась неоднозначна ситуація. Як справедливо зазначає російський дослідник А. Дегтярьов, у сучасній політологічній літературі поняття “політичний аналіз” використовується як мінімум у трьох значеннях: теоретико-фундаментальному, інструментально-емпіричному та практично-прикладному².

Перший, *теоретико-фундаментальний*, вимір політичного аналізу охоплює базові концептуальні дослідження політичної сфери, її структури й динаміки. За такої інтерпретації дане поняття майже синонімічно категорії “фундаментальні (теоретичні) політичні дослідження” у цілому. У подібному ракурсі написані, зокрема, “Аналіз політичної структури” Д.Істона³, “Сучасний політичний аналіз” Р.Даля⁴ і багато інших робіт класиків політології.

У другому, *інструментально-емпіричному* вимірі, під політичним аналізом розуміється збір й опис, систематизація й обробка первинних даних. Цій аспект політичного аналізу також набув інституціонального характеру у рамках політичної науки, виділившись в особливу дисципліну - “Методи й методики політологічних досліджень”. На противагу теоретичному напрямку, де основною аналітичною одиницею є “концепт”, що відображає каузальні, функціональні й інші зв’язки “усередині” політичних процесів, вихідною одиницею тут виступає “дане” тобто первинна інформація про ту або іншу подію політичного життя. Якщо в першому випадку головним вектором аналізу є дедуктивний висновок, то в другому - індуктивне узагальнення. Саме про такий вимір аналізу мова йде, наприклад, у підручнику американських політологів Дж.Мангейма й Р.Річа “Политология. Методы исследования”⁵.

У рамках третього, *практично-прикладного*, виміру політичного аналізу на перший план висуваються не побудова стрункої й обґрунтованої теорії й не збір масиву даних, а способи оцінки й вирішення суспільної проблеми для конкретного замовника - як правило, одного з політичних діячів. У цілому істотним для розуміння специфіки професійного політичного аналізу є вказівка на клієнт-орієнтований характер цієї діяльності. Акцентування орієнтації на клієнта сприяє виробленню в першу чергу професійної самосвідомості й уже в другу чергу технічних навичок. Якщо ми будемо тримати в центрі уваги необхідність надання корисної поради клієнтові, то розуміння важливості вивчення різних технік політичного аналізу й політичних процесів прийде саме собою.

Слід зазначити, що якщо до теорії політики передусім належить завдання пояснення причин виникнення та розвитку політичних явищ, то прикладний політичний аналіз має справу з конкретними проблемами, пов’язаними з реалізацією політики в суспільній практиці. На відміну від теоретичної політології, якою рухає логоцентризм та яка споконвічно спрямована на прирощення істинних знань про об’єкт, на пошук закономірних взаємозв’язків та взаємозалежностей у галузі суспільних відносин, що досліджується, політичний аналіз виробляє раціонально спрощене розуміння об’єкта і тому вимагає мінімально достатні дані для реалізації конкретної мети суб’єкта. Якщо фундаментальна наука виробляє знання, спрямоване на розуміння об’єкта, глибинне та систематизоване проникнення в його таємниці, то прикладний політичний аналіз формує свої уявлення на основі практичних запитів суб’єкта, які не протираються далі конкретного завдання. Іншими словами, якщо наука формує логічний зліпок об’єкта, то політичний аналіз - практичний, тобто такий його образ, який достатній для включення суб’єкта в схему реалізації конкретної цілі⁶.

Можна привести ряд популярних визначень політичного аналізу, які наближаються саме до цього останнього практично-прикладного виміру.

¹ Попова В. Политический анализ: современное состояние и направления России / В. Попова, С. Красько // Полис. - 2004. - № 3. - С. 182-185.

² Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А. А. Дегтярев // Полис. - 2004. - № 1. - С. 154-168.

³ Easton D. The Analysis of Political Structure / D. Easton. - Chicago, 1990.

⁴ Dahl R. Modern Political Analysis / R. Dahl. - Englewood Cliffs, 2003.

⁵ Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич ; пер. с англ. / предисловие А. К. Соколова. - М. : Изд-во “Весь Мир”, 1997. - 544 с.

⁶ Соловьев А. И. Политология: Политическая теория. Политические технологии : учебник для вузов / А. И. Соловьев. - М. : Аспект Пресс, 2003. - С. 33.

Так, професор Каліфорнійського університету А. Віддавські відносить до сфери прикладного політичного аналізу діяльність, пов'язану з формулюванням суспільних проблем, а також з подальшим їхнім вирішенням⁷. До того ж А.Віддавські вважає аналіз політики такою діяльністю, “для якої не може бути фіксованої програми; синонімічною до аналізу політики є творчість, котра може стимулюватися теорією та загострюватися практикою”⁸. Подібне трактування дає й канадський політолог Л.Пал, який пропонує під політичним аналізом розуміти “кваліфіковане застосування інтелекту до суспільних проблем”⁹.

Американські дослідники Д.Веймер та Е.Вайнінг концентрують увагу на тому, що політичний аналіз, передусім, являє собою “надання корисної поради, яка стосується державних рішень і надихається суспільними цінностями”¹⁰. Оскільки політико-управлінська проблематика може піддаватися аналізу з різних сторін, у різних аспектах і з різних теоретичних й етичних позицій, часто політичний аналіз визначають у категоріях виробленого ним продукту: поради або рекомендації для особи, яка приймає політичне рішення. При цьому, як зазначає російський дослідник С.Турунок, не всяка рекомендація має відношення до політичного аналізу. Перше обмеження: рекомендація повинна стосуватися публічних рішень і співвідноситися із суспільними цінностями. Професійних політичних аналітиків найчастіше цікавлять державні й некомерційні організації, повсякденна діяльність яких по визначенню припускає публічні рішення. Це не означає, однак, що політичному аналізу немає місця в приватних організаціях: комерційні асоціації часто мають потребу в раді із приводу передбачуваних законодавчих і регулятивних рішень, що зачіпають їх групові або частки інтереси. Таким чином, друге обмеження в нашому визначенні: політичний аналіз як професійна діяльність, орієнтована на клієнтів, здатних брати участь у процесах прийняття публічних рішень або здійснювати на них вплив¹¹.

Інша група визначень концентрують увагу на тому, що політичний аналіз є окремою науковою галуззю. Зокрема, професори Стретчклайдського університету Б.Гогвуд і Л.Ган вбачають у політичному аналізові галузь соціальної науки, що має прескриптивний характер і зосереджена на прикладних дослідженнях, орієнтованих на конкретну проблему клієнта й планування його політичної діяльності¹². У деяких випадках прикладний політичний аналіз інтерпретується як “галузь прикладного дослідження, метою якого є поглиблення нашого розуміння соціотехнічних проблем і виявлення найкращих способів їх вирішення. Залучаючи сучасні наукові методи й технології для вирішення суспільних проблем, політичний аналіз спрямований на пошук адекватних способів колективної дії, а також генерування інформації й організацію даних, що стосуються вигід й інших наслідків, що можуть впливати з їхнього прийняття й застосування на практиці, сприяючи тим самим особі, яка приймає рішення, у виборі найбільш кращої дії”¹³.

Професор Пітсбургського університету В.Данн також визначає політичний аналіз як прикладну суспільно-наукову дисципліну, що використовує множинні мультидисциплінарні знання й методи дослідження й аргументації з метою виробництва й перетворення політично значимої інформації для того, щоб провадити, критично оцінювати й обмінюватися релевантною в практично-політичному відношенні інформацією¹⁴.

У багатьох визначеннях політичного аналізу підкреслюється передусім роль інформації і знань у процесі вироблення політики. Зокрема, В. Вільямс розуміє під політичним аналізом “способи синтезування інформації, включаючи результати дослідження, з метою вироблення формату політичних рішень (виділення політичних альтернатив), а також визначення майбутніх потреб у політично значимій інформації”¹⁵. В. Романов та ін. пропонують узагальнене визначення аналізу політики як “цілеспрямованої інтелектуальної та практичної діяльності з метою

⁷ *Widlavsky A. Speaking Truth to Power: The Art and Craft of Policy Analysis / A. Widlavsky. - Boston., 1979.*

⁸ *Wildawsky A. Speaking Truth to Power / A. Wildawsky. - New York : John Willy, 1970. - P. 3.*

⁹ *Пал Л. Аналіз державної політики / Л. Пал. - К. : Основи, 1999. - С.41.*

¹⁰ *Веймер Д. Аналіз політики. Концепції і практика / Д. Веймер, Е. Вайнінг. - К. : Основи, 1998. - С. 11-12.*

¹¹ *Турунок С. Г. Политический анализ : курс лекций / С. Г. Турунок. - М. : Дело, 2005. - С. 34.*

¹² *Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б. Гогвуд, Л. Ган. - К. : Основи, 2004. - С. 14.*

¹³ *Quade E. Analysis for Public Decisions. 2nd ed. / E. Quade. - N.Y., 1982. - P. 5.*

¹⁴ *Dunn W. Public Policy Analysis / W. Dunn. - Englewood Cliffs, 1981. - P. ix.*

¹⁵ *Williams W. Social policy Research and Analysis / W. Williams. - N.Y., 1971. - P. ix.*

створення, критичного оцінювання та поширення знань стосовно процесу вироблення і здійснення політики”¹⁶.

Особливий інтерес становлять енциклопедичні визначення “політичного аналізу”, оскільки, як правило, вони інтегрують у собі різноманітні дослідницькі підходи. Зокрема, у Блеквелльській енциклопедії політичної науки політичний аналіз визначається як “мистецтво соціального інжинірингу, що зачіпає зміст, просування й результати проектів дій, які розробляються для вирішення публічних проблем”¹⁷. А український дослідник В.Фесенко у Політологічному енциклопедичному словнику визначає політичний аналіз як “систематичну оцінку технічної та економічної здійснимості в політичній життєдіяльності альтернативних політик (планів, програм), стратегії їх здійснення та наслідків обраної політики”¹⁸.

Короткий оксфордський політичний словник взагалі не вживає терміна “політичний аналіз”, а натомість застосовує термін “політична теорія”, відрізняючи її від політичної філософії як “можливо, менш амбіційну у дослідженні того, що впливає з певних припущень, зроблених про людську природу... по-друге, еkleктичну, вона спирається на доробок не тільки філософів, а й представників суспільних наук, надто соціологів, економістів і психологів. Політична теорія прагне пояснити політичну сферу, дослідити, про що йдеться в політичній практиці, і з’ясувати вартості, що або мотивують політичні дії, або зазнають їхнього впливу”¹⁹. Тим самим політичний аналіз можна розглядати, на наш погляд, не просто як прикладну частину масиву політичних знань, а саме як складову політичної теорії. Втім, саме ця прикладна частина інколи вимагає більшого залучення як пояснювального інструменту не стільки політичної теорії, скільки політичної філософії, адже саме остання залишає набагато більше смислового поля імовірного розвитку політичних подій і, відповідно, - більше можливостей вибору альтернативних сценаріїв поведінки, тоді як політична теорія, попри свою еkleктичність у доборі засобів, доволі жорстка і однозначна у визначенні мети політичної поведінки.

Для формулювання визначення політичного аналізу викликає інтерес підхід українського дослідника В.Тертички. Він наголошує на тому, що слід розрізняти поняття “аналіз політики” та “політичний аналіз”. Ця різниця виходить з того, що в англійській мові вживаються два еквівалентні поняття щодо українського терміна “політика”: *politics* (сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади для реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб) і *policy* (план, курс напрям дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією). Саме політика у значенні *politics* є предметом дослідження політичного аналізу, а у значенні *policy* - аналізу політики²⁰.

Проаналізувавши окреслені визначення поняття “політичний аналіз”, можна відзначити, що прикладний політичний аналіз має дескриптивний і нормативний аспекти й містить у собі експертну й науково-прикладну діяльність по виробництву конкретних управлінських знань на основі збору й відповідної оцінки емпіричної інформації. Такої точки зору дотримуються також вже згадувані Б.Хогвуд та Л.Ган²¹. Вони трактують дескриптивний (описовий) підхід до аналізу політики як дослідження заради розуміння політики та політичного процесу, а проскриптивний (нормативний) аспект як дослідження з метою отримання знань, необхідних для участі в політичному процесі. У свою чергу, описовий підхід до розуміння аналізу політики може включати такі аспекти:

- 1) вивчення та опис змісту політики в конкретних сферах (освіта тощо);
- 2) дослідження процесу формулювання політики на різних стадіях, залежно від різних факторів;
- 3) вивчення й аналіз результатів політики;
- 4) оцінювання конкретних альтернатив політики з позицій відповідності їх результатів завданням політики.

¹⁶ Романов В. Вступ до аналізу державної політики / В. Романов та ін. - К. : Основи, 2001. - С. 25.

¹⁷ Blackwell Encyclopedia of Political Science. - L., 1996.

¹⁸ Фесенко В. В. Аналіз політичний / В. В. Фесенко // Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. - К. : Генеза, 2004. - С. 27.

¹⁹ Короткий оксфордський політичний словник. - К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. - С. 526.

²⁰ Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політ. менеджмент. - 2004. - № 6. - С. 3-22.

²¹ Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б. Гогвуд, Л. Ган. - К. : Основи, 2004. - С. 13.

Як правило, такі дослідження мають на меті інформування громадськості та науковців щодо політики уряду в конкретних сферах.

Натомість проскриптивне (нормативне) розуміння аналізу політики відрізняється від вивчення змісту політики тим, що націлене на сприяння виробленню політики. Це розуміння аналізу політики може передбачати такі підходи:

- 1) здобуття інформації для вироблення політичних рішень та консультування щодо вибору альтернативи політики;
- 2) здобуття інформації для удосконалення процесу вироблення політики;
- 3) добір аргументів на користь окремих напрямів політики з позицій дослідницьких стандартів об'єктивності та неупередженості.

Традиційна наукова дисципліна прагне до розвитку теорії за допомогою генерування й перевірки гіпотез, які підтверджують, уточнюють і прояснюють загальне розуміння подій, що відбуваються. Високорозвинена наукова дисципліна здатна, комбінуючи свої закони й теорії з невеликими, дозованими вкрапленнями фактичної інформації про події, що відбуваються, генерувати обґрунтовані припущення щодо їхніх причин і наслідків.

Для того щоб краще й глибше зрозуміти природу прикладного політичного аналізу, необхідно зупинитися на його методологічних особливостях. До їх кола російський дослідник А.Дегтярьов включає: (1) клієнт-проблемну орієнтацію, (2) гетерогенність концептуально-методологічної бази, (3) інструментальний мультипліцизм, (4) з'єднання емпіричного й нормативного підходів²². Розглянемо ці особливості більш детально.

Клієнт-проблемна орієнтація політичного аналізу проявляється у тому, що коли мова заходить про практично значимі суспільні проблеми, що вимагають політичного рішення, застосовність строгих наукових процедур виявляється під сумнівом. Політичний аналіз порівняно зі звичайною наукою жорстко обмежений неможливістю вибору проблем для свого дослідження, комплексним характером розв'язуваних проблем, а також обмеженим обсягом доступних ресурсів. У ряді специфічних труднощів, з якими стикається професійний політичний аналіз, можна також згадати вплив особистісних цінностей і поданні, ризик і невизначеність відносно майбутнього. Прагнення до єдиного оптимального й правильного рішення в цих умовах стикається з перешкодами на кожному кроці.

Сам політичний процес лише частково може бути визнаний раціональним, принаймні, відповідно до наукових критеріїв раціональності. Рішення й аналіз, на який вони спираються, виявляються недосконалими, тому що "факти", з якими вони мають справу, не є об'єктивними відповідно до раціональних стандартів, являючи собою значною мірою продукти соціального конструювання.

Суспільні проблеми неоднозначні й мінливі, їхній значеннєвий зміст по-різному для тих або інших залучених сторін. І самі проблеми, і їхній контекст, і можливі їхні вирішення не є постійними - вони еволюціонують природно, у тому числі й у відповідь на них вживають зусилля, щодо їх аналізу й вирішення.

К.Паттон і Д.Савицкі виділяють такі характерні риси політичних проблем: вони не мають ясного визначення; правильність їхніх рішень не може бути доведена до практичного застосування; жодне з рішень проблеми не гарантує досягнення очікуваного результату; вирішення проблем рідко є одночасно найкращими й найдешевшими; адекватність рішень буває важко виміряти в категоріях загального добра; справедливість рішень неможливо виміряти об'єктивно²³.

Завдання виміру політичних проблем може ускладнюватися оцінним навантаженням, присутнім у багатьох описативних інструментах і методиках. Крім того, необхідні для перевірки гіпотез і теорій дані можуть бути винятково важкодоступні: люди, які володіють такою інформацією, можуть відмовитися надати її з політичних же або особистих мотивів. Експериментальні методи, що зарекомендували себе в природничих науках, при політичному аналізі припускають маніпулювання людьми, при цьому експериментатори виявляються обмеженими у своїх можливостях етичними міркуваннями. Задаючи ті або інші питання, вони можуть пору-

²² Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А. А. Дегтярев // Полис. - 2004. - № 1. - С. 154-168.

²³ Patton C. V. Basic Methods of Policy Analysis and Planning / C. V. Patton, D. S. Sawicki. - Princeton : Englewood Cliffs, 1983.

шити недоторканність особистого життя людини; впливаючи на учасників експерименту тими або іншими стимулами, вони можуть піддати їх фізичному або емоційному ризику.

Названі обставини ставлять перед політичним аналітиком питання методологічного й філософського характеру, які варто брати до уваги при вивченні й застосуванні на практиці тих емпіричних методів, які вживаються в даній дисципліні.

Нарешті, проблемно-орієнтований, прикладний підхід, покликаний відповідати на практичні запити суб'єкта управлінських рішень (клієнта), задовольняється раціонально-спрощеним розумінням об'єкта й мінімально достатнім обсягом даних для виявлення реально функціонуючих елементів ситуації як передумови або складових частин цілеспрямованої діяльності суб'єкта²⁴.

Друга ознака - гетерогенність концептуально-методологічної бази. Як і будь-яка інша прикладна дисципліна, політичний аналіз досить "космополітичний" відносно концептуальних підходів і принципів, оскільки запозичує їх із самих різних соціальних, гуманітарних і навіть природничих наук²⁵. Багато в чому це пов'язано із самим об'єктом дослідження, якому необхідно препарувати відразу в кількох предметних площинах. За справедливим зауваженням Данна, методологія політичного аналізу складається з елементів безлічі дисциплін: політичної науки, соціології, економіки, права, філософії тощо²⁶.

Дисциплінарні розмежування в експертному знанні не відтворюються в експертній рекомендації з конкретного політичного питання, оскільки будь-яка спроба зрозуміти й розв'язати проблеми сучасної політики вимагає виходу за рамки усталених дисциплін і професій, структура й зміст яких більше не відображають реальної конфігурації суспільства, у якому ми живемо. В експертній рекомендації можуть бути, наприклад, об'єднані зусилля політолога, який вивчає процес прийняття рішень у комітеті законодавчих зборів, економіста, що аналізує довгострокові вигоди й витрати пропонованого проекту, і еколога, що виявляє граничні рівні забруднення навколишнього середовища. Більше того, поширення аналітичних здібностей на зацікавлених громадян і журналістів ще більше розмиває межі "експертизи"²⁷.

Формулюючи й застосовуючи на практиці нові проекти й методології, що відповідають комплексному характеру сучасних проблем, аналітик прагне до творчого синтезу того, що можуть запропонувати супутні дисципліни й професії. Складність і багатогранність професійної інформаційно-аналітичної діяльності визначається її позицією на стику цілого ряду наукових дисциплін: мова йде насамперед про такі науки, як політологія, соціологія й економічна наука (концептуалізація, операціоналізація, аналіз і прогнозування), логіка й математика (ситуаційне й математичне моделювання), інформатика (автоматизований збір й обробка даних, комп'ютерне моделювання), управлінська наука (вироблення альтернативних варіантів рішень, аналіз їхньої прохідності й імплементації), психологія (комунікація з особами, які приймають рішення)²⁸. Ці й інші науки, збагачуючи одна одну, утворюють у сфері інформаційно-аналітичного консультування єдиний прикладний, проблемно орієнтований комплекс.

Власне, гетерогенність концепуально-методологічної бази обумовлює наступну ознаку політичного аналізу - інструментальний мультипліцизм. Визначаючи методологію сучасного політичного аналізу як критичний мультипліцизм, Данн відзначає, що основною методологічною установкою для останнього виступає принцип триангуляції, відповідно до якого аналітики, які прагнуть придбати політично релевантне знання, повинні використовувати безліч вимірів, методів, інструментів, джерел інформації й засобів комунікації²⁹. На думку Данна, потреба в багатомірних принципах, підходах і інструментарії обумовлена все більшою комплексністю суспільно-політичних проблем, а також ускладненням процесу прийняття рішень, у якому сьогодні беруть участь (принаймні в демократичних країнах) не тільки державні актори, але й групи тиску, суспільні об'єднання, місцеві співтовариства тощо.

²⁴ Соловьев А. И. Политология: Политическая теория и политические технологии / А. И. Соловьев. - М. : Аспект Пресс, 2000. - С. 436-438.

²⁵ Дегтярев А. А. Теория принятия политических решений в структуре социальных и управленческих дисциплин / А. А. Дегтярев // Полис. - 2002. - № 2.

²⁶ Dunn W. Public Policy Analysis / W. Dunn. - Englewood Cliffs, 1991.

²⁷ MacRae D. Expert Advice for Policy Choice / D. MacRae, D. Whittington. - Washington, DC. 1997.

²⁸ Яковлев И. Г. Информационно-аналитические технологии и политическое консультирование / И. Г. Яковлев // Полис. - 1998. - № 3.

²⁹ Dunn W. Public Policy Analysis / W. Dunn. - Englewood Cliffs, 1981.

Ефективність використання політичним аналітиком того або іншого методологічного інструментарію й технічних прийомів багато в чому визначається його здатністю зберігати оперативність та інноваційність; пропонувати порівняно прості рішення, що не вимагають значних часових, організаційних й інших витрат; бути досить гнучким, що легко адаптується до різних проблемних ситуацій; сполучати переваги неформальної якісної аргументації з достоїнствами формалізованих кількісних викладень.

З погляду дослідницького інструментарію прикладний політичний аналіз виявляється практично “всеїдним”, готовим використовувати будь-які методи, придатні для роботи. Частково така “всеїдність” обумовлена тим, що в перші десятиліття становлення дисципліни вона, як уже згадувалося, інтегрувала в себе представників різних галузей знань: математиків і психологів, політологів і економістів, управлінців та інженерів. Наприклад, аналіз “витрати-вигоди” і “витрати-ефективність” запозичений з економічної науки, такі експертні методи, як синектика, Дельфи, Метаплан, розроблені психологами, “інвент-аналіз” привнесли політологи, із соціології був узятий практично весь арсенал кількісних і якісних методів (інтерв’ю, контент-аналіз, анкетне опитування тощо), а з військової науки - методи дослідження операцій та мережевого планування. Тому політичний аналітик-прикладник абсолютно вільний у виборі методів і комбінуванні їх при побудові своєї методології й методики³⁰.

Політичний аналіз може вирішувати завдання визначення можливих результатів альтернативних політичних рішень або опису наслідків уже прийнятих і реалізованих рішень. Дескриптивний аналіз припускає або історичний аналіз колишніх рішень і дій (ретроспективний), або оцінку поточних рішень у міру їхньої реалізації (оцінний аналіз). Аналіз можливих наслідків пропонованих політичних альтернатив відомий як перспективний. Даний вид аналізу також може бути підрозділений на прогностичний і прескриптивний³¹. Прогностичний аналіз дає більш-менш віддалену проєкцію можливих результатів тих або інших альтернативних рішень і дій, у той час як прескриптивний аналіз рекомендує до ухвалення рішення й дії, здатні привести до конкретних результатів.

Дескриптивний аналіз часто є складовою частиною перспективного аналізу: щоб спроєктувати й оцінити нові рішення, необхідно зрозуміти зміст й оцінити результати колишніх рішень. Реалізовані політичні програми повинні піддаватися моніторингу й оцінці для ухвалення рішення про їхнє продовження або коректування, а також для забезпечення інформації, потреба в якій може виникнути в майбутньому.

Основні завдання перспективного аналізу включають ідентифікацію комплексних проблем; якісне й кількісне зіставлення альтернативних шляхів вирішення проблем; подання цієї інформації у форматі, доступному для розуміння й використання особами, які приймають рішення. Такий аналіз припускає систематичну оцінку технічних й економічних можливостей і політичної прийнятності альтернативних політичних рішень (планів, програм), стратегій їхньої імплементації й наслідків реалізації.

Також можна виокремити три форми практики політичного аналізу - ситуаційну, стратегічну та ціннісну³². Саме через різновиди політичного аналізу, зокрема перспективний, стратегічний, ми виходимо на поняття “політичного прогнозу”.

На відміну від поняття “політичний аналіз”, категорія “політичний прогноз” виглядає менш суперечливою. Значна кількість політологічних джерел тлумачить політичний прогноз (від грецького prognosis, pro- наперед, gnosis - пізнання) як імовірнісне науково обґрунтоване судження про можливі стани об’єкта в майбутньому (можливий розвиток політичних подій), про альтернативні шляхи й строки їхнього здійснення (існування, реалізації)³³, які, доповнює

³⁰ Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А. А. Дегтярев // Полис. - 2004. - № 1. - С. 154-168.

³¹ Туронок С. Г. Политический анализ : курс лекций / С. Г. Туронок. - М. : Дело, 2005. - С. 57.

³² Валецький О. В. Методологічні засади аналізу державної політики / О. В. Валецький // Філософ. думка. - 2000. - № 5. - С. 60-61.

³³ Рабочая книга по прогнозированию. - М. : Политиздат, 1982. - 320 с.; Общая и прикладная политология : учеб. пособие / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. - М. : МГСУ ; Изд-во “Союз”, 1997. - 992 с.; Горбатенко В. “Аналіз майбутнього” та його роль в управлінні соціально-політичними процесами / В. Горбатенко // Політ. менеджмент. - 2004. - № 1. - С. 30-40.

К.Симонов, мають чітко окреслений термін упередження та тісно пов'язані з можливістю оперативної реакції на них у вигляді політичних рішень³⁴.

Саме останнє судження відрізняє прогностичні продукти практичної політології від аналогічних продуктів теоретичної політології, які доцільно називати політичними проектами майбутнього. Справа в тому, що теоретична політологія розглядає прогнози у першу чергу як прогнозування політичної мегакартини однієї країни або навіть цілого світу, тобто можливі шляхи розвитку одної або багатьох політичних систем на досить тривалий термін. Саме така традиція політичного прогнозування має давню історію, оскільки майже усі мислителі минулого прагнули відтворити свою картину ідеального суспільства, що також можна назвати політичним прогнозом. Сучасні політичні прогнози, що розробляються у межах теоретичної політології, також мають досить глобальний характер, досить значний період упередження - проміжок часу від теперішнього до майбутнього, на який розробляється проноз, та прагнуть показати можливість виключно базисних, принципових для тих чи інших політичних систем якісних змін, які призведуть до істотних трансформацій в них³⁵.

Політичний прогноз у прикладному сенсі прагне виявити конкретні політичні ходи, зміни розташування сил на політичній сцені, напрями перерозподілу політичних ресурсів на найближчий час. На відміну від політичних проектів, які зазвичай не мають чіткого періоду упередження та не адресовані конкретним особам, політичний прогноз розрахований на певний, як правило, не досить тривалий строк та більш чітко пов'язані з конкретним замовником.

Цілком справедливо політичний прогноз пов'язують з аналізом, вважаючи його "передбаченням, здійсненим на основі аналізу та зіставлення реальних фактів, оцінки діючих у політиці сил і тенденцій, їх взаємодії"³⁶. Саме прогнозування відокремлює прикладний політичний аналіз від академічних політичних досліджень, у яких цілком доречно можуть використовуватись описовий опис та діагностика політичних ситуацій. Прогнозування відкриває шлях до перспективного політичного аналізу, який передбачає здатність трансформувати теоретичні гіпотези, змінні та показники, моделі, графіки та інші атрибути описувальної науки в дещо таке, що має практичну значущість, здатне здійснити реальний вплив на навколишню дійсність, - у політичну рекомендацію. А будь-яка рекомендація тією чи іншою мірою передбачає здатність відкрити завісу, що приховує від нас майбутнє. Отже, як висловився російський дослідник С.Турунок, першим кроком на шляху перетворення політичного аналітика з кабінетного вченого на учасника процесу прийняття та реалізації політичних рішень є прогнозування³⁷.

У свою чергу, як підкреслює інший російський автор К.Симонов, політичний аналіз є відправною точкою для будь-якого прогнозу, оскільки саме він дає можливість визначити вже існуючі напрями розвитку політичного процесу, а також виявити певні потенційні "полюси зростання" - тенденції в політичній сфері, які ще не сформовані, але вже проглядаються³⁸.

Узагалі найважливіші способи наукового обґрунтування передуказань - опис (аналіз), пояснення (діагноз) і пророкування (прогноз) - становлять три основні функції кожної наукової дисципліни. Прогноз не є лише інструмент такого обґрунтування. Однак його практичне значення зводиться саме до можливості підвищення з його допомогою ефективності прийнятих рішень. Тільки в чинність цього прогнозування за останні десятиліття прийняло безпрецедентні масштаби, стало відігравати важливу роль у процесах управління³⁹.

Слід відрізнити прогнозування (forecasting) від передбачення (prediction), яке є також різновидом аналітичної діяльності, але має більш широке значення, включаючи до себе пізнання будь-якої невідомої ситуації чи то в майбутньому, минулому або теперішньому. Прогнозування відрізняється від передбачення більш вузькою спрямованістю на події майбутнього. Там, де події майбутнього є такими, що не підлягають керуванню (особливо у природознавчих дисцип-

³⁴ Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пособие / К. В. Симонов. - М. : Логос, 2002. - 152 с.

³⁵ Там само. - С. 44.

³⁶ Головатий М. Ф. Прогнозування політичне / М. Ф. Головатий // Політологічний енциклопедичний словник ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенька. - К. : Генеза, 2004. - С. 543.

³⁷ Турунок С. Г. Политический анализ : курс лекций / С. Г. Турунок. - М. : Дело, 2005. - С. 154.

³⁸ Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пособие / К. В. Симонов. - М. : Логос, 2002. - 152 с.

³⁹ Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. - М. : Пед. об-во России, 2002.

лінах), має місце безумовне передбачення з метою пристосування до очікуваної ситуації. Принциповим для розуміння природи і функцій прогнозування в прикладних політичних дослідженнях є те, що воно як одна з форм передбачення перебувають у взаємозв'язку з цілепокладанням, програмуванням, проектуванням та управлінням⁴⁰.

Також слід розрізняти поняття прогнозування й планування. Прогнозування має відношення скоріше до визначення того, яким може бути майбутнє, в той час як планування передбачає формулювання того, яким має бути майбутнє. В цьому сенсі прогноз є елементом вводу в процес планування⁴¹. Як зазначає І.Бестужев-Лада, прогноз і план розрізняються способами оперування інформацією про майбутнє. Імовірнісний опис можливого або бажаного - це прогноз. Директивне рішення щодо заходів з досягнення можливого, бажаного - це план. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного. Але щоб план був ефективним, оптимальним, йому повинен передувати прогноз, по можливості безперервний, що дозволяє науково обґрунтовувати даний і наступний плани⁴².

Слід зазначити, що прогноз є універсальним методом і водночас невід'ємною функцією будь-якої дисципліни. Він, з одного боку, спирається на знання про невідомі на момент прогнозування властивості об'єктів реальної дійсності та, з другого, на знання властивостей неіснуючих на момент прогнозування об'єктів⁴³. Прогнозування не зводиться до спроб угадати деталі майбутнього (хоча в деяких випадках це істотно). Прогнозист виходить із діалектичної детермінації явищ майбутнього, з того, що необхідність торує собі шлях через випадки, що до явищ майбутнього потрібний імовірнісний підхід з урахуванням широкого набору можливих варіантів. Тільки при такому підході прогнозування може бути ефективно використане для вибору найбільш імовірного або найбільш бажаного, оптимального варіанта при обґрунтуванні мети, плану, програми, проекту, взагалі рішення. Саме тому прогнози мають передувати планам, містити оцінку ходу, наслідків виконання (або невиконання) планів, охоплювати все, що не піддається плануванню, вирішенню.

До проблематики політичного прогнозування майбутнього належать як глобальні питання, що охоплюють великі регіони й людство в цілому, так і локальні, але не менш складні проблеми в різних сферах людської діяльності. Відповідно політичне прогнозування включає: 1) проектування в політичній сфері, розробку політичних сценаріїв, проектів майбутнього політичного буття, за яким передбачається або планується розвиток подій у певному суспільстві; 2) здатність до політичного передбачення окремо взятої особи чи групи індивідів за допомогою інтуїції, знання, інтелектуального чи соціального проектування на основі сукупного досвіду⁴⁴. Значною мірою остання складова політичного прогнозування характеризує його як невід'ємний компонент процесу вироблення й прийняття будь-якого рішення, наслідки якого є значущими для особи, що його приймає. Організації приймають рішення, які передбачають розподіл ресурсів, розміщення об'єктів інфраструктури, набір персоналу, укладання контрактів з постачальниками та споживачами тощо. Індивіди приймають рішення з приводу інвестицій у своє майбутнє, вибору типу кар'єри, висунення своєї кандидатури на виборні посади, протистояння ворогам та притягнення союзників тощо. Кожного разу, як справедливо зауважує С.Турунок, при цьому корисно уявляти собі характер можливих наслідків таких рішень⁴⁵.

Отже, політичні прогнози розробляються з метою підвищити ефективність і результативність прийнятих рішень, уникнути небажаного напрямку розвитку подій у різних сферах політичного життя й на ділянках впливу політики на економіку, соціальну й духовну сфери. У цілому в розглянутій сфері найважливішим завданням прогнозування вважається виявлення перспективних політичних проблем і найкращих шляхів їх вирішення в інтересах оптимізації управління політичними процесами, а також передбачення тих або інших політичних подій, як бажаних, так і небажаних.

⁴⁰ Бестужев-Лада И. В. Прогнозирование / И. В. Бестужев-Лада // Философский энциклопедический словарь. - М., 1983.

⁴¹ Long-Range Forecasting. - 2nd ed. by J. Scott Armstrong, 1985.

⁴² Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. - М. : Педагогическое общество России, 2002.

⁴³ Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 14-15.

⁴⁴ Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 16-17.

⁴⁵ Турунок С. Г. Политический анализ : курс лекций / С. Г. Турунок. - М. : Дело, 2005. - С. 159.

Дійсно, будь-яка майбутня ситуація тією чи іншою мірою є невизначеною. В умовах цієї невизначеності цілком природним є прагнення людини та суспільства знизити її рівень. Відповідно залежно від наявної в політичних прогнозах картини майбутнього людина жадає або активно прагнути до нього, або протидіяти йому, або пасивно чекати на нього. У зв'язку з цим будь-який політичний прогноз містить у собі як науково-пізнавальний зміст, так і має певне ідеологічне призначення. Однак у будь-якому випадку намагання заглянути в завтрашній день означає прагнення подолати невизначеність майбутнього. При цьому кожен прогноз розробляється з метою запобігання небажаним наслідкам вірогідного розвитку подій з тим, щоб спрямувати їх у бажане річище.

Відповідно, прогноз як нове знання існує як би у двох формах: 1) знання про властивості об'єктів, що існують у дійсності, спостережуваних або неспостережуваних у період прогнозування; 2) знання про властивості об'єктів, неіснуючих у дійсності в період прогнозування. Саме тому дослідники виділяють різні аспекти прогнозування.

Зокрема, автори навчального посібника за редакцією В. Жукова виокремлюють передбачувальний та передвказуючий аспекти. При цьому перший припускає опис можливих або бажаних перспектив, станів, рішень, другий передбачає власне вирішення цих проблем, використання інформації про майбутнє в цілеспрямованій діяльності⁴⁶.

В. Горбатенко говорить про дві іпостасі політичного прогнозування - теоретико-пізнавальну та управлінську⁴⁷. Теоретико-пізнавальна ґрунтується на загальнонауковому підході, основу якого становлять безмежність і плюралізм наукового пошуку. Управлінську іпостась прогнозування можна проілюструвати за запропонованою І. Бестужевим-Ладою "методикою довгострокового попереджувального аналізу даних"⁴⁸. Ця методика передбачає такі кроки:

1) постановка проблем та побудова їх ієрархії, що складається з ключових і субключових проблем. При цьому бажана так звана індикація проблем, тобто представлення їх у вигляді впорядкованої сукупності індикативів - найменувань конкретних показників і індикаторів;

2) виявлення перспективних проблем, до яких належать: а) ті, що назрівають і вже дають про себе знати; б) очікувані - ті, що ще не виникли, але можуть почати визрівати за певних умов. Поряд із перспективними мають враховуватись і поточні проблеми. Якщо останні можуть фіксуватись особою, яка приймає рішення, та її апаратом, то для виявлення перспективних проблем потрібна група експертів;

3) цілепокладання, яке включає визначення мети, заради якої здійснюються всі рішення. Головним критерієм цілепокладання є досягнення оптимуму;

4) побудова "дерева рішень" і аналіз наслідків його прийняття. На цьому етапі найважливішим є попереднє врахування негативних наслідків тих чи інших рішень.

Переліченим вище протилежним аспектам політичного прогнозування відповідають два типи прогнозів, які виокремлює переважна більшість дослідників: пошукові (їх називали колись дослідницькими, трендовими, генетичними тощо) і нормативні (їх називали програмними, цільовими). При здійсненні пошукового прогнозу основним завданням є визначення можливих станів явища в майбутньому, причому, як підкреслює І. Бестужев-Лада, в даному випадку мова йде про умовне продовження в майбутнє тенденцій розвитку досліджуваного явища колись і тепер, абстрагуючись від можливих рішень, дії на основі яких здатні радикально змінити тенденції, викликати в ряді випадків самоздійснення або саморуйнування прогнозу⁴⁹. Іншими словами, мета цього типу прогнозів полягає у виявленні і уточненні перспективних проблем, які підлягають розв'язанню засобами політичного управління за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій.

Завдання нормативного прогнозу - визначити шляхи і строки досягнення можливих станів явища, прийнятих за мету. Мається на увазі прогнозування досягнення бажаних станів на основі заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей⁵⁰. Нормативний прогноз, побудований

⁴⁶ Общая и прикладная политология : учеб. пособие / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. - М. : МГСУ; Изд-во "Союз", 1997. - 992 с.

⁴⁷ Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 18.

⁴⁸ Бестужев-Лада И. В. Методика долгосрочного упреждающего анализа данных в технологическом прогнозировании / И. В. Бестужев-Лада // Социолог. исследования. - 2000. - № 1. - С. 37-41.

⁴⁹ Рабочая книга по прогнозированию / под ред. И. Бестужев-Лады. - М., 1982. - С. 15.

⁵⁰ Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. - М. : Пед. о-во России, 2002.

за окресленим принципом, дійсно вкрай наближений до процедури прийняття рішень. Більш того, принцип його дії багато в чому дублює цей механізм - оскільки при прийнятті політичного рішення спочатку ставиться мета, якої необхідно досягти, - тобто демонструється той стан політичної системи або її окремої частини, якого слід досягти, - а потім вже ведеться пошук оптимальних шляхів реалізації такого завдання⁵¹. Отже, нормативне прогнозування є і передумовою нормативних розробок у сфері керування, допомагає виробляти рекомендації з підвищення рівня об'єктивності, а отже, й ефективності рішень. Ця обставина спонукала виявити специфіку прогнозів, що обслуговують відповідно цілепокладання, планування, програмування, проектування, безпосередньо організацію управління⁵².

Пошуковий прогноз має більш самостійний характер з точки зору його зв'язку з процесом прийняття політичного рішення. Він у першу чергу відповідає своїй назві та виконує функцію пошуку проблемних вузлів. Пошукові політичні прогнози досить часто публікуються в політологічних журналах та інших періодичних виданнях. Їх автори прагнуть виявити основні тенденції в сучасному політичному процесі та продовжити їх в майбутнє, конструюючи тим самим нові стани політичної системи. Однак пошуковий прогноз також цілком може бути вбудований у процедуру прийняття політичного рішення. Бо якщо пошуковий прогноз виявить, що без зміни існуючих тенденцій ситуація буде розвиватись у вкрай несприятливому для політичного актора напрямі, то тоді виникне потреба у її виправленні та прийнятті відповідного рішення. Таким чином, пошуковий прогноз може в ряді випадків виконувати діагностичну функцію, виявляючи наявність або відсутність проблемних ситуацій⁵³. Цю думку також підтверджує І.Бестужев-Лада, який вважає, що завдяки пошуковим прогнозам "виявляються і уточнюються перспективні проблеми, які підлягають розв'язанню засобами управління, будується "дерево соціальних проблем" - надзвичайна цінна інформація для осіб, які приймають рішення цільового, програмного, планового, проектного, поточного управлінського характеру"⁵⁴.

Крім перелічених основних типів політичних прогнозів, у сучасній літературі виокремлюють аналітичні прогнози, прогнози-застереження, прогнози-розвідки⁵⁵; цільовий, плановий, програмний, проектний, організаційний⁵⁶, а також багато авторів типологізують прогнози за часовими параметрами або терміном упередження, виокремлюючи відповідно оперативний, короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий та віддалений.

Однією з об'єктивних підстав політичного прогнозування вважається гносеологічний принцип, згідно з яким у світі не існує речей, явищ, процесів, яких не можна пізнати, а можуть бути лише ще непізнані в даний час закони, окремі сторони і факти дійсності. Об'єктивний характер прогнозування пов'язаний також з істиною, яка проголошує, що майбутнє тих чи інших політичних подій лежить у площині теперішнього часу, а все нове можна знайти в минулому. Водночас слід пам'ятати, що минуле не може бути безумовним орієнтиром для майбутнього⁵⁷.

Думки сучасних авторів збігаються в тому, що основу прогнозування становлять принаймні три взаємодоповнюючих джерела інформації про майбутнє:

- оцінка перспектив розвитку, майбутнього стану прогнозованого явища на основі досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з досить добре відомими подібними явищами й процесами;
- умовна проекція в майбутнє (екстраполяція) тенденцій, закономірності розвитку яких колись і тепер досить добре відомі;
- модель майбутнього стану того або іншого явища, процесу, побудована згідно з очікуваними або бажаними змінами ряду умов, перспективи розвитку яких досить добре відомі⁵⁸.

⁵¹ Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пособие / К. В. Симонов. - М. : Логос, 2002. - 152 с.

⁵² Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. - М. : Педа. о-во России, 2002.

⁵³ Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пособие / К. В. Симонов. - М. : Логос, 2002. - 152 с.

⁵⁴ Бестужев-Лада И. В. Нормативное социальное прогнозирование: Возможные пути реализации целей сообщества. Опыт систематизации / И. В. Бестужев-Лада. - М. : Наука, 1987.

⁵⁵ Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 21-22.

⁵⁶ Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. - М. : Пед. о-во России, 2002.

⁵⁷ Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 23.

⁵⁸ Див., напр.: Горбатенко В.П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 15.

Відповідно до цього існують три основні способи розробки прогнозів, які доповнюють один одного:

- анкетування (інтерв'ювання, опитування) - перш за все опитування експертів з метою впорядкувати, об'єктивувати суб'єктивні оцінки прогнозного характеру;
- екстраполяція й інтерполяція (виявлення проміжного значення між двома відомими моментами процесу) - побудова динамічних рядів розвитку показників прогнозованого явища протягом періодів підстави прогнозу в минулому й попередження прогнозу в майбутньому (ретроспекції й проспекції прогнозних розробок);
- моделювання - побудова пошукових і нормативних моделей з обліком імовірної або бажаної зміни прогнозованого явища на період попередження прогнозу по наявним прямим або непрямым даним про масштаби й напрямки змін. Найбільш ефективна прогнозна модель - система рівнянь. Однак мають значення всі можливі види моделей у широкому сенсі цього терміна: сценарії, імітації, графи, матриці, добірки показників, графічні зображення тощо⁵⁹.

З цих способів розробки прогнозів впливають методи науково-прогностичних досліджень, яких австрійський футуролог Еріх Янч нараховує близько 200⁶⁰.

Також слід зазначити, що у практично-політичному сенсі прогнозування являє собою багатоступінчатий процес наукового пошуку, якій складають такі загальні стадії: 1) постановка мети; 2) одержання інформації; 3) опрацювання інформації; 4) оцінка й аналіз інформації; 5) визначення перспектив і вірогідності реалізації проекту⁶¹. Результат політичного прогнозування має розглядатись не лише з точки зору ступеня достовірності, точності прогнозу, не менш важливо знати, наскільки той чи інший сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності, розроблених на його основі рішень.

Попри всю безсумнівність необхідності здійснення прогнозів у сфері політики, з точки зору досягнення реальних результатів прогнозування не можна та й не треба абсолютизувати. Особливості способів розробки прогнозів накладають принципові обмеження на їх можливість: в діапазоні часу результативність та ефективність здійснення прогнозів, як правило, обмежується 5-10 роками, а що стосується об'єктів прогнозування, то слід пам'ятати, що далеко не всі вони в однаковій мірі піддаються прогнозним оцінкам⁶².

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що політичний аналіз і прогнозування є окремим прикладним напрямом політичної науки в цілому і політичної гносеології зокрема, проте таким, який увібрав у себе досягнення, методологічну та методичну базу багатьох наукових дисциплін. Як порівняно новий напрям дослідження (передусім на пострадянському просторі) політичний аналіз і прогнозування (особливо аналіз) ще не мають усталеного категоріального апарату, єдиних стандартів у розумінні суміжних явищ і проблем. Проте динаміка соціально-політичних змін останніх років щодня висуває нові вимоги до політичної науки, особливо до її прикладного рівня, що, безумовно, підштовхує вітчизняних дослідників політики до опанування теорії і практики політичного аналізу і прогнозування та пошуку відповідей на питання, які виникають через відсутність ґрунтовних вітчизняних навчально-методичних та теоретико-методологічних робіт у даній галузі. Проте сьогодні ні в кого не виникає сумнівів, що здійснення грамотного політичного аналізу і прогнозування є запорукою ефективної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, політичних керівників, апарату забезпечення їхньої діяльності, а також окремих суб'єктів політичних відносин.

Системність як показник цілісності та наукової обґрунтованості політичного аналізу та прогнозу

Об'єктивною основою політичного аналізу і прогнозування є системна побудова політичного явища чи процесу, що досліджується. Справа у тому, що орієнтація на **принцип систем-**

⁵⁹ Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова // Пед. о-во России. - М., 2002.

⁶⁰ Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. - 2003. - № 5. - С. 46.

⁶¹ Горбатенко В. П. Політичне прогнозування / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. - К. : МАУП, 2005. - С. 23.

⁶² Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. - 2003. - № 5. - С. 55.

ності складає одну з головних особливостей сучасного стилю наукового мислення, який, з'явившись у другій половині ХХ ст. разом із появою системного підходу, тривалий час займає одне з центральних місць як у вітчизняній, так і світовій науці. Водночас протягом усього цього часу не скінчаються дискусії з приводу як цілей і завдань “загальної теорії систем”, так і змісту принципу системності, у тому числі у політичних дослідженнях. Зокрема, В.Н.Садовський у своїй роботі “Основания общей теории систем”, яка побачила світ ще у 70-х рр. ХХ ст., вже наводив більше сорока визначень самого поняття “система”⁶³, що говорить про багатоманітність цілей та завдань, що постають перед системними дослідженнями⁶⁴.

Принцип системності за своїм змістом близький до принципу зв'язку, а саме зв'язку між складовими елементами системи. Розвиток сучасних системних досліджень демонструє, що вимоги виявляти зв'язки між об'єктами того чи іншого роду відносять до числа основних, на які спирається принцип системності. Однак між принципом системності і принципом зв'язку існують певні розбіжності. На практиці, явно або неявно, ми завжди беремо до уваги ще один критерій, називаючи системою лише таку сукупність взаємозалежних елементів, якій відповідає певна якісна визначеність. Іншими словами, сукупність елементів може утворити систему лише у тому випадку, коли відносини між ними породжують системну, або інтегративну, якість, завдяки якій дану сукупність відрізняють від навколишнього середовища. Суттєво, що ця якість це є такою властивістю сукупності, що “позначає” собою кожний із елементів, що їй належить, та привласнюється їм⁶⁵.

На цілісності як одній із найважливіших якостей системи концентрують увагу багато авторів⁶⁶. Її, систему, до речі, у більшості випадків і вважають цією інтегративною якістю, її синонімом. Адже ніхто не називає системою просту сукупність - результат додавання адитивного, що не породжує нової якості. Саме цілісну сукупність і називають системою. Цілісність можна при цьому розглядати як ступінь консолідації системи, міру інтегративної якості. В цілісній системі, особливо системі соціального порядку, підкреслює послідовний прибічник системного підходу В.Афанасьєв, зв'язок між компонентами настільки тісний та органічний, що зміна одних із них з необхідністю викликає ту чи іншу зміну інших, а часто й системи в цілому. Наявність такої тісної взаємодії, органічного зв'язку компонентів і зумовлює той факт, що у різного роду процесах, у взаємодії із середовищем цілісна система завжди виступає як дещо єдине. Тому зв'язок компонентів цілісної системи більш стійкий, ніж зв'язок цієї системи та її окремих компонентів з іншими утвореннями⁶⁷.

Урахування такої якості, яка властива елементам лише в системі, є одним із критеріїв системного підходу: він дає необхідну ознаку, за якою об'єкт повинен бути віднесений або до системи, або до її навколишнього середовища. Цього, на жаль, часто не враховують дослідники, і в результаті важко знайти, наприклад, двох політологів, які однаково відповідають на запитання про структуру політичної системи й склад її елементів. Одні відносять до неї лише встановлену правом сукупність суспільних інститутів, що причетні до влади, другі - й соціальні групи, а треті - навіть економічне й географічне середовище.

Щодо політичної системи, то її інтегративною якістю є політична влада. Лише ті реалії, які в даний момент мають відношення до її реалізації, можуть бути віднесені до такої системи й бути об'єктом дослідження як елементи політики. Все інше - середовище, з яким система взаємодіє⁶⁸.

Ще одна якість, яка присутня у визначеннях системи, - упорядкованість. Так, В.Садовський визначає систему як “упорядковану певним чином множину елементів, що пов'язані між

⁶³ Садовский В. Н. Основания общей теории систем / В. Н. Садовский. - М. : Наука, 1974.

⁶⁴ Казарян А. С. Межтеоретические отношения и системность науки (гносеологический и методологический анализ) / А. С. Казарян. - Ереван : Изд-во Ан Армянской ССР, 1978. - 112 с.

⁶⁵ Шабров О. Ф. Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании / О. Ф. Шабров // Общественные науки и современность. - 1996. - № 2. - С.100-110.

⁶⁶ Чумаченко Н. Г. Принятие решений и управление производством / Н. Г. Чумаченко, А. П. Савченко, В. Г. Корнев. - К., 1978; Поспелов Г. С. Программно-целевое планирование и управление / Г. С. Поспелов, В. А. Ириков. - М., 1976; Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1980. - 368 с.

⁶⁷ Афанасьев В. Г. Системность и общество / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1980. - 368 с.

⁶⁸ Шабов О. Б. Политическая система: демократия и управление обществом / О. Б. Шабов // Государство и право. - 1994. - № 5.

собою та утворюють певну цілісну єдність”⁶⁹. А.А.Уйомов, у свою чергу, вказує на три головних концепти системи - упорядкованість, взаємозв'язок і цілісність⁷⁰.

Не менш важливою якістю системи є також властивість ієрархічності. Вона полягає у тому, що будь-яка система розглядається як частина (підсистема) більш широкої системи з відповідними зовнішніми зв'язками, а компоненти системи (підсистеми) можуть розглядатись як системи. Крім того, жодна система не є абсолютно замкнутою, ізольованою від іншого світу. Будь-яка система тією чи іншою мірою є відкритою системою, вона формує і виявляє свої властивості в процесі взаємодії із середовищем, яке чинить вплив на систему, і водночас само зазнає вплив з боку системи⁷¹. Сукупність взаємозалежних систем, що породжує свою системну якість, являє собою систему більш високого порядку, гіперсистему, де дана система відіграє роль елемента, підсистеми. У свою чергу, кожний з елементів даної системи може бути розглянутий як її підсистема, тобто система більш низького порядку⁷².

Отже, системний підхід найчастіше розуміють як сукупність принципів і положень теоретико-методологічного характеру, які орієнтовані на розгляд об'єктів у вигляді систем (тобто сукупностей елементів, що пов'язані взаємодією і силу цього виступають як єдине ціле) і дають можливість виявляти багатоманітні зв'язки та відносини всередині системи, що аналізується, так і взаємовідносинах її із зовнішнім середовищем, її функціонування і розвиток, враховувати принципи цільового характеру функціонування системи⁷³.

Таким чином, принцип системності ураховує диференціацію цілого на частини і елементи. Разом з тим він фіксує спеціалізацію таких елементів та їх підпорядкованість певній функціональній єдності. На рівні цілого розподіляються функції між складовими системи, а наявні структури пристосовуються до характеру функціонування цілого. В результаті система не зводиться до своїх елементів, вона не детермінується однозначно тими чи іншими елементами. Навпаки, самі елементи детермінуються цілим і в його рамках вони отримують пояснення і виправдання⁷⁴.

Отже, кожна система має свій особливий спосіб зв'язку власних елементів. Цей спосіб зв'язку формує певну ієрархію та структуру, пізнання яких розкриває специфічний спосіб функціонування системи в усіх її основних проявах. Визначаються ці конкретні форми зв'язків і залежностей між окремими частинами й елементами даної системи з метою пошуку функціональних залежностей між елементами системи та між системою і зовнішнім середовищем. У результаті стає можливим загальне уявлення про предмет, збагачене врахуванням всієї сукупності зв'язків, що істотно відбивається на його якісних характеристиках⁷⁵.

Системний підхід також передбачає аналіз середовища об'єкта, тобто факторів його виникнення і поведінки, умов його існування. Разом з тим системність передбачає, з одного боку, стабільне існування, збереження основної якісної визначеності цілого, з другого - вказує на виокремленість системи із середовища та її відносну автономію⁷⁶.

При цьому якості, компоненти та структури цілого пізнаються, як правило, не ізольовано, а у взаємному зв'язку, разом, хоча на певному історичному етапі пізнання цілого на перший план може виступати пізнання якоїсь одної з його сторін. Знання властивостей дозволяє розкрити устрій цілого, а знання устрою дає можливість поглибити уявлення про його властивості. В результаті в пізнанні настає такий момент, коли розрізнені, з першого погляду не

⁶⁹ Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы / В. Н. Садовский // Социология в СССР. - М., 1965. - Т 1.

⁷⁰ Уйомов А. И. Свойства, системы и сложность / А. И. Уйомов // Вопросы философии. - 2003. - № 6. - С. 96-110.

⁷¹ Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - С. 52-53.

⁷² Шабров О. Ф. Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании / О. Ф. Шабров // Общественные науки и современность. - 1996. - № 2. - С. 100-110.

⁷³ Тюлин И. Г. Некоторые вопросы методологии научного прогнозирования внешней политики и международных отношений / И. Г. Тюлин, А. С. Кожемяков // Аналитические методы и методики в исследовании международных отношений : сб. науч. тр. / отв. ред. И. Г. Тюлин, М. А. Хрусталева, А. С. Кожемяков. - М. : МГИМО, 1982. - С. 10.

⁷⁴ Левин В. Г. Детерминизм и системность. Методологический анализ специфики системной детерминации / В. Г. Левин. - Изд-во Саратов. ун-та. Куйбышев. фил., 1990. - 134 с.

⁷⁵ Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - С. 53.

⁷⁶ Левин В. Г. Детерминизм и системность. Методологический анализ специфики системной детерминации / В. Г. Левин. - Изд-во Саратов. ун-та. Куйбышев. фил., 1990. - 134 с.

пов'язані знання про властивості, склад і структуру виступають у тісній єдності, такої, що більш-менш відбиває ціле, що існує об'єктивно⁷⁷.

Зв'язки і відносини, що притаманні системам, характеризуються в категоріях частини і цілого, речі і процесу, причинності і випадковості, можливості і необхідності, простору і часу⁷⁸. Тому принцип системності передбачає аналіз внутрішніх взаємозв'язків цілого, суперечливих тенденцій його стійкості, рухомості та розвитку, якісних переходів у новий стан, цільових характеристик його елементів.

Потреба управління складними суспільними, у тому числі й політичними процесами, необхідність прогнозувати наслідки дій зі здійснення поставлених цілей робить актуальним застосування системного аналізу, розгляд елементів, що беруть участь у процесі, і факторів, що впливають на нього, у взаємозв'язку. Управління тими або іншими елементами суспільної конструкції без урахування реакції на нього інших елементів, зміни характеру наявних між ними відносин може призвести до непередбачуваних наслідків. Об'єкт, який цікавить аналітика, повинен бути досліджений як система, якщо дійсно є таким. Застосування системного підходу припускає дослідження явища в різних його аспектах - у всіх або в деяких з них⁷⁹.

Загальновизнаною перевагою системного підходу у політичній науці є те, що він дає можливість представити об'єкт вивчення в його єдності й цілісності, і, отже, сприяючи знаходженню кореляцій між взаємодіючими елементами, допомагає виявленню "правил" такої взаємодії, або, інакше кажучи, закономірностей функціонування політичної системи. Принцип системного підходу до політичних об'єктів націлюють аналітика на виявлення цілісного об'єкта, тобто виявлення його меж, віддільності від інших об'єктів, якісної визначеності. Система як цілісність має певні інтегративні якості, які відсутні в окремо взятих елементах і виявляються тільки в рамках усього цілого, що і дозволяє відділяти одну якісно визначену систему від інших систем⁸⁰.

Сутність аналізу як ефективного засобу наукового пізнання полягає у розчленуванні цілого на компоненти, частини, що його утворюють, у виокремленні їх із загального зв'язку, у вивченні та визначенні місця та ролі кожної з них у цілісній системі⁸¹. При цьому розчленування системного об'єкта відбувається не довільно, а відповідно до закономірностей, що йому притаманні, з його складом, структурою та функціями, урахуванням внутрішньосистемних зв'язків, зв'язків компонентів системи у вигляді, що існує природно. Аналіз здійснюється з тим розрахунком, щоб потім був можливий синтез - відтворення системи в її вихідному вигляді. "Аналіз, - вважає М.К.Мамардашвілі, - є виокремлення та розгляд характерних властивостей, зв'язків предмета, в силу яких він є частиною певної сукупності предметів і які, відповідно, мають значення при розгляді відношення координації предметів усередині цієї сукупності"⁸².

Конкретні форми аналізу, підкреслює В.Афанасьєв, визначаються як природою самого цілого, характером багатоманітності його компонентів, внутрішніх та зовнішніх зв'язків цілого та його компонентів, так і завданнями, цілями, які ставляться при вивченні того чи іншого цілого. В одному випадку дослідник прагне встановити генетичний зв'язок різних компонентів цілого, виявити в ньому залишки минулого, основу теперішнього та зародок майбутнього й уловити, визначити тенденцію його розвитку. В другому випадку постає завдання розкрити координацію і субординацію частин цілого, виявити інтегруючі фактори цілісного утворення, що досліджується. У третьому випадку потрібно встановити взаємодію даного цілого з іншими цілісними утвореннями тощо. Звідси й різні принципи пізнання⁸³.

У будь-якому випадку, спираючись на системний підхід, аналітик уявно розчленовує об'єкт дослідження, виділяє його елементи, його зовнішні і внутрішні зв'язки, його структуру і висуває припущення про механізм його функціонування та розвитку.

⁷⁷ Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1981. - 432 с.

⁷⁸ Степин В. С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин // Вопр. философии. - 2003. - № 8. - С. 5-17.

⁷⁹ Анохин М. Г. Информационно-коммуникативные технологии в политике / М. Г. Анохин, М. Ю. Павлютенкова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. - 1999. - № 1. - С. 40-52. - (Серия: Политология).

⁸⁰ Коваленко А. О. Политичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - С. 52-53.

⁸¹ Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1981. - 432 с.

⁸² Мамардашвили М. К. Процессы анализа и синтеза / М. К. Мамардашвили // Вопр. философии. - 1958. - № 2. - С. 51-55.

⁸³ Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. - М. : Политиздат, 1981. - 432 с.

У ситуації системної кризи, що охоплює тривалий час український соціум, необхідна радикальна зміна її структури, формування нових елементів і скасування старих, зміна нормативної основи їхньої взаємодії. Подібного роду зміни не проходять миттєво, і важливо забезпечити надійне функціонування цієї системи в будь-який момент перехідного стану, коли колишні елементи значною мірою ліквідовані, а нові ще не сформовані. При цьому важливо постійно враховувати реакцію суспільства, здатну зруйнувати нестійку на перехідному етапі політичну систему, а разом з нею й весь суспільний організм. Іншими словами, вітчизняна політика сьогодні відчуває гостру потребу в надійному аналітичному інструментарії, який дає можливість оперативно проводити багатоаспектні комплексні дослідження⁸⁴.

Як зазначає В.Горбатенко, однією з найважливіших вимог системного підходу щодо аналізу і прогнозу соціально-політичних процесів є така: дослідження певної соціальної системи в сучасних умовах є неможливим без виходу за її межі. Такий підхід здатен змінити не тільки спосіб мислення, а й практичні дії у процесі реформування суспільного організму. Невиконання принципу виходу за межі старої системи, небажання відмовитись від відомого набору стереотипних уявлень, як правило, замість модернізації суспільства зумовлюють її видимість⁸⁵.

Проте деякі дослідники цілком справедливо звертають увагу на те, що слід тверезо оцінювати можливості системного підходу і розуміти, що математично строга постановка завдання і отримання результатів у числових показниках самі по собі не вирішують усіх проблем, що виникають при аналізі політичних відносин⁸⁶. З цим важко не погодитись, але чи можна редукувати системний підхід у політичному пізнанні до виявлення кількісних параметрів політичних процесів. Дійсно, якщо виходити за межі існуючої системи, тоді кількісні розрахунки можуть зводитись хіба що до такого собі моделювання соціальних процесів на кшталт сценаріїв розвитку: оптимістичний, реалістичний, песимістичний. Це також мало б якусь користь, щонайменше психологічного типу - щонайменше пом'якшення шоку від майбутнього. Але навряд чи це складає ядро чи навіть одну з центральних тем і завдань системного підходу. Як було зазначено вище, цей підхід взагалі уможливує цілісне бачення соціальних процесів: тією мірою, наскільки послідовно він застосовується, ці процеси постають як більш або менш цілісні. Не слід перебільшувати можливості людини і навіть людства вбачати і формувати цілісності в об'єктивному світі, а також значущість цих цілісностей для світу як такого. Однак, на нашу думку, поняття системності в першу чергу означає саме міру людського впливу на світ. Ще екзистенціалісти твердили, що світ має стільки сенсу, скільки вкладає в нього людина, сам по собі він абсурдний⁸⁷.

Спробуємо конкретизувати можливості і межі принципу системності у політичному аналізі і прогнозуванні.

Основні етапи здійснення політичного аналізу і прогнозу як системи

Архітектоніка реалізації принципу системності в політичному аналізі визначається через певну послідовність кроків, етапів, кожен з яких покликаний вирішити конкретне аналітичне завдання. Підручники з політичного аналізу зазвичай ідентифікують компоненти аналітичного процесу у вигляді серії кроків: **визначення та деталізація проблеми; встановлення оціночних критеріїв; ідентифікація альтернатив; їх порівняння та розрізнення; моніторинг наслідків прийнятого політичного рішення**⁸⁸.

Хоча слід визнати, що не існує єдиного, загальноприйнятого алгоритму аналітичного процесу. Зокрема, авторитетний аналітичний центр Urban Institute пропонує таку послідовність

⁸⁴ Анохин М. Г. Информационно-коммуникативные технологии в политике / М. Г. Анохин, М. Ю. Павлютенкова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. - 1999. - № 1. - С. 40-52. - (Серия : Политология).

⁸⁵ Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. - 2003. - № 5. - С. 47.

⁸⁶ Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - 201 с.

⁸⁷ Камю А. Вибрані твори / А. Камю. - К. : Дніпро, 1991. - 655 с.; Сартр Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології. - К. : Основи, 2001. - 854 с.

⁸⁸ Див. напр.: Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. матер. / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. - М. : ИНФРА-М, Весь Мир, 2001. - С.15; Браун П. Посібник з аналізу державної політики / П. Браун. - К. : Основи, 2000. - С. 149.

кроків: визначення проблеми, ідентифікація значимих цілей, вибір критеріїв оцінки, визначення цільової групи, ідентифікація альтернатив, оцінка витрат кожної з альтернатив, визначення ефективності кожної з альтернатив, презентація результатів⁸⁹. К.Паттон і Д.Савицький дають свою версію алгоритму аналізу: 1) аналіз проблеми; 2) визначення критеріїв оцінки альтернатив політики; 3) визначення альтернатив політики; 4) оцінка альтернатив; 5) вироблення рекомендацій; 6) оцінка результатів впроваджуваної політики⁹⁰. А варіант, запропонований Д.Веймером і А.Вайнінгом, містить такі етапи: формулювання, концептуалізація, операціоналізація та моделювання проблеми, визначення цілей, завдань та обмежень, визначення альтернативних рішень, прогнозування наслідків та оцінка альтернатив, вибір рішення, аналіз прохідності та імплементації рішення та донесення рекомендацій до клієнта⁹¹.

Як зазначає С.Турунок, будь-який можливий алгоритм аналітичного процесу має не стільки дескриптивну та перспективну (описувальну та предписуючу реальну послідовність зусиль, що робить аналітик), скільки дисциплінуюче та організуюче навантаження. Типовою помилкою аналітика є спроба твердо дотримуватись запропонованої схеми, не починаючи наступний етап до тих пір, поки не буде доведений до досконалості наступний.

Справа у тому, що не будь-який реальний політичний аналіз обов'язково повинен містити усі перелічені вище компоненти. Іноді від аналітика може вимагатись виконання лише кількох послідовних кроків. Наприклад, клієнта може цікавити загальний аналіз політичної ситуації, при цьому він не вважає за потрібне розкривати аналітику все коло своїх інтересів (цілей, завдань), запланованих дій (альтернатив), або клієнт має готове (безальтернативне) рішення і від аналітика вимагає аналіз його прохідності та можливості реалізації. Також цілісний аналітичний процес може бути організаційно поділений на серію проектів, коли кожен крок оформляється самостійним контрактом із замовником та виконується послідовно одним (або навіть одночасно різними) аналітичним колективом. Останній приклад можна зустріти в роботі з вищими органами державної влади⁹².

Проте той факт, що приклади неповного, фрагментарного аналізу часто зустрічаються в аналітичній діяльності, зовсім не зменшує методичну та дисциплінарну цінність існуючих схем етапізації аналітичного процесу.

На практиці значна частка зусиль приходиться саме на перші кроки аналітичного процесу - **визначення та деталізацію проблеми**. Ці завдання мають першочергове значення, оскільки у багатьох випадках визначають вибір цілей та методів їхнього досягнення.

Проблема - це ситуація, яка породжує вимоги чи невдоволення громадян і для вирішення якої необхідна дія уряду. Сама по собі системна методологія починається з опису проблеми як системи. Отже, проблема, з точки зору теорії систем, являє собою сукупність трьох наборів елементів: 1) множина цілей; 2) множина властивостей проблеми; 3) способи, якими досягається множина цілей⁹³.

УК межах системного підходу проводиться структурний аналіз проблемної ситуації або системи, де відображається існуюча структура елементів системи (учасників політичного процесу, їх характеристик, інтересів і цілей, ресурсу, потенціалу, співвідношення сил, складових частин проблеми, фактів і характеристик ситуації). Структурний аналіз не механічно розчленовує проблему, а робить це на основі усвідомлених закономірностей будови системи, розставляючи при цьому елементи та фактори у певному порядку⁹⁴.

Згідно з К.Паттоном і Д.Савицьким перший етап політичного аналізу складається як мінімум з трьох частин: формулювання проблеми; вибір головних цілей, спрямованих на вирішення цієї проблеми; та обрання способу розв'язання проблеми⁹⁵.

⁸⁹ *Hatry H. Program Analysis for State and Local Governments / H. Hatry, L. Blair and W. Kimmel. - Washington, DC. : The Urban Institute, 1976.*

⁹⁰ *Patton C. Basic Methods of Policy Analysis and Planning / C. Patton, D. Sawicki. - New Jersey : Prentice Hall, 1993. - P. 52.*

⁹¹ *Дейвід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг. Аналіз політики. Концепції і практика / Дейвід Л. Веймер, Ейден Р. Вайнінг. - К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2000. - С. 28-30.*

⁹² *Турунок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. пособие / С. Г. Турунок. - М. : Дело, 2005. - 360 с.*

⁹³ *Батурич Ю. М. Власть и мера ("точные методы" в англо-американской политологии) / Ю. М. Батурич // Власть: очерки современной политической философии Запада / В. В. Мшвениерадзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. - М., 1989. - С. 131.*

⁹⁴ *Коваленко А. О. Политический анализ і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - С.53.*

⁹⁵ *Patton C. Basic Methods of Policy Analysis and Planning / C. Patton, D. Sawicki. - New Jersey : Prentice Hall, 1993. - P. 52.*

Формулювання проблеми є найважливішим та найскладнішим етапом в аналізі політики, на якому аналітики обирають з-поміж кількох наявних визначень проблеми таке, що здатне привести до найефективнішого її розв'язання. Браєн Гогвуд і Луїс Ганн розуміють формулювання проблеми як процеси, через які проблема (можливість або тренд), будучи визнаною та висунутою на публічний політичний порядок денний, сприймається різними зацікавленими сторонами; далі вивчається, артикулюється та, можливо, отримує кількісне вираження; та в деяких випадках отримує затверджене або хоча б умовно прийнятне визначення в плані її ймовірних причин, складових частин та наслідків⁹⁶.

Формулюючи проблему, слід враховувати такі чинники, як причини проблеми (чи є вони персональними або імперсональними, навмисними або випадковими, простими або складними)⁹⁷, масштаб проблеми (чисельність групи людей, яких стосується проблема, та її характеристики, величина території, яку охоплює проблемна ситуація), вплив зацікавлених груп (виявлення інтересів, які зачіпає проблема), новизна (чи виникла проблема в минулому)⁹⁸, серйозність (наскільки серйозно сприймається дана проблема та її наслідки), надзвичайність (наскільки назріли корегуючі заходи та наскільки їх відсутність зумовила негативні наслідки)⁹⁹.

Після того як проблема сформульована, необхідно ретельно проаналізувати різні елементи або компоненти цієї проблеми та виявити ті з них, які можуть мати значення для дослідження. Концептуалізація проблеми передбачає звернення до спеціальної літератури, щоб вияснити, чи маються у дослідженнях, що проводились раніше, з даної або суміжної проблеми будь-які теоретичні гіпотези або емпіричні дані, що вказують, яку роль відіграє той чи інший компонент проблеми, як той чи інший фактор впливає на загальну ситуацію¹⁰⁰. Після цього можна приступати до моделювання проблеми, що передбачає вибір основних цілей, спрямованих на вирішення цієї проблеми, вибір критеріїв досягнення цілей, які визначають конкретне значення міри досягнення цілей і завдань, що вважається достатнім для визнання проблеми розв'язаною (кожній цілі й завданню має відповідати свій критерій або система критеріїв), та вибір обмежень, які мають охоплювати будь-які ресурси для реалізації альтернатив політики¹⁰¹.

Окрім авторів наполягають на тому, що етап визначення та деталізації проблеми має завершувати вироблення програми дослідження, що визначає основні напрями застосування зусиль, задає рамочну структуру, яка, у свою чергу, визначає вибір конкретних дослідницьких методів та технік, що конкретизують часові, ресурсні, організаційні та технічні параметри дослідження¹⁰².

Наступним етапом аналізу політики є **визначення оціночних критеріїв** або критеріїв оцінки альтернатив політики. Для прийняття оптимального рішення необхідно визначити критерії, за якими відбуватиметься вибір однієї із запропонованих альтернатив. Критерії - це та шкала, за якою аналітик політики передбачає вплив альтернатив політики на поставлені завдання. Пол Браун поділяє критерії оцінки альтернатив політики на оціночні (самостійні) та практичні¹⁰³. До оціночних критеріїв належать: результативність (визначає, якою мірою може або чи може взагалі впровадження однієї з даних альтернатив привести до вирішення поставленого завдання); ефективність (як синонім економічної раціональності, є співвідношенням результатів та витрат, необхідних для отримання цих результатів, і часто вимірюється грошовим еквівалентом); справедливість (визначає розподіл переваг (наприклад, послуг або грошових прибутків) чи зусиль (наприклад, грошових витрат) між різними групами суспільства). До *практичних* критеріїв належать: адекватність (визначення простору, в якому даний рівень результативності задовольняє потреби, цінності чи можливості, що відповідають проблемі); реа-

⁹⁶ Гогвуд Б. Аналіз політики для реального світу / Б. Гогвуд, Л. Ганн. - К. : Основи, 2004. - С. 18-19.

⁹⁷ Rochefort D. and Cobb R. W. Problem Definition, Agenda Access and Policy Choice / D. Rochefort and R. W. Cobb // Policy Study Journal. - 1993. - Vol. 21. - N 1. - P. 56-71.

⁹⁸ Аналіз політики: можливості впровадження в Україні / підготувала Т. Діхтяр. - К. : Міжнар. центр перспект. дослідж., 2001 // http://www.icps.com.ua/doc/policy_analysis_ukraine_ukr.doc

⁹⁹ Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. пособие / С. Г. Туронок. - М. : Дело, 2005. - 360 с.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Аналіз державної політики в Україні: навчальна дисципліна, сфера професійної діяльності, галузь прикладних досліджень. Збірка документів і матеріалів / укл. О. І. Кілієвич, В. В. Терличка. - К. : К.І.С., 2004. - 210 с.

¹⁰² Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. - М. : Весь мир, 1997.

¹⁰³ Браун П. Посібник з аналізу державної політики / П. Браун. - К. : Основи, 2000. - С. 144-160.

гування (оцінка можливих альтернатив політики щодо того, як певна політика задовольняє потреби або цінності окремих груп суспільства); прийнятність (визначення того, чи не суперечать завдання стратегії та її базові положення загальним цінностям суспільства); політична здійсненність (визначальний критерій у суспільствах із перехідною економікою, що означає імовірність впровадження даного варіанта політики в конкретному політичному середовищі); простота в адміністративному забезпеченні (достатність адміністративного персоналу для впровадження цієї політики, наявність адміністративних навичок цього персоналу та наявність часу).

Третім кроком у політичному аналізі є **визначення альтернатив політики**. Зазвичай виокремлюють чотири основних джерела альтернатив: діючі рішення і програми, типові політичні рішення, “модифіковані” типові політичні рішення, унікальні рішення¹⁰⁴.

Під час розробки альтернативних стратегій потрібно застосовувати творчий підхід. Універсальної процедури для вироблення альтернатив не існує. Це творчий процес, який вимагає від аналітика політики органічного поєднання теоретичних знань і мистецтва їх застосування на практиці. На цьому етапі дуже важливими є внутрішні та зовнішні консультації, що дадуть можливість врахувати всі можливі альтернативні точки зору¹⁰⁵.

Кожна альтернатива складатиметься з набору витрат і вигід, позитивних і негативних впливів на проблему¹⁰⁶. Дуже важливо, щоб альтернативи були насправді реальними та життєздатними; насправді такими, що виключають одна одну, тобто насправді альтернативними рішеннями; а також альтернативи мають відповідати ресурсам, що є в наявності, та являти собою конкретний набір дій¹⁰⁷. На початковому етапі альтернатив може (і повинно) бути дуже багато, а потім поступово їх кількість звужується з урахуванням критеріїв оцінки. Водночас, як зауважують Д.Веймер і Е.Вайнінг, їх кількість має бути розумною, в середньому від трьох до семи, при цьому однією з альтернатив має бути дійсна практика¹⁰⁸.

Четвертим кроком політичного аналізу традиційно вважається **оцінка альтернатив**. Загалом оцінювання, як зазначає К.Вайс, являє собою систематичну оцінку операцій та / або результатів програми чи політики у порівнянні з комплексом явних чи неявних стандартів для вдосконалення програми чи політики¹⁰⁹. Воно має на меті зв'язувати, чим насправді є політика, а також виявити замовників, чиє рішення брати участь у політиці (і наскільки) встановлює обмеження щодо можливостей політики. Оцінювання застосовується на всіх етапах аналізу політики і розглядається як засіб підвищення її раціональності і ефективності¹¹⁰, проте на етапі оцінки альтернатив, визначивши критерії оцінки та альтернативні стратегії, аналітик політики систематизує їх таким способом, щоб було легше зробити вибір між ними. Для цього аналітик політики повинен виконати принаймні три завдання¹¹¹: спрогнозувати вплив стратегій; оцінити цей вплив з позицій обраних критеріїв; порівняти альтернативи за несумірними критеріями.

На думку Д.Веймера і Е.Вайнінга, існує п'ять основних підходів (методів) порівняльної оцінки в політичному аналізі: стандартний аналіз здобутків і втрат, якісний аналіз здобутків і втрат, модифікований аналіз здобутків і втрат, аналіз ефективності втрат (аналіз економічної ефективності) та багатоцільовий аналіз¹¹². Вибір методу залежить передусім від того, які цілі ставить аналітик політики до вирішення проблеми.

Аналіз здобутків і втрат потрібно застосовувати в тому разі, якщо головною метою є ефективність. Він зводить вплив запропонованої стратегії до грошової величини. Якісний аналіз втрат і здобутків застосовується, коли вплив стратегії не вдається оцінити грошима навіть у тому разі, якщо ефективність є її єдиною метою. Модифікований аналіз втрат і здобутків застосовується, якщо крім ефективності певного рішення має значення ще одна ціль (причому обидві цілі мають грошовий вимір). Аналіз ефективності і втрат застосовують тоді, коли ефективність

¹⁰⁴ Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. пособие / С. Г. Туронок. - М. : Дело, 2005. - 360 с.

¹⁰⁵ Аналіз політики: можливості впровадження в Україні / підготувала Т. Діхтяр. - К. : Міжнар. центр перспект. дослідж., 2001 // http://www.icps.com.ua/doc/policy_analysis_ukraine_ukr.doc

¹⁰⁶ Пал Леслі А. Аналіз державної політики / А Пал Леслі. - К. : Основи, 1999. - С. 89-99.

¹⁰⁷ Weimer D & Vining A. Policy Analysis. Concepts and Practice. Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1992.

¹⁰⁸ Веймер Д. Аналіз політики: Концепції і практика / Д. Веймер, Е. Вайнінг. - К. : Основи, 1998. - С. 348-353.

¹⁰⁹ Вайс К. Г. Оцінювання: методи дослідження програм та політики / К. Г. Вайс. - К. : Основи, 2000. - 671 с.

¹¹⁰ Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політ. менеджмент. - 2004. - № 6. - С. 3-22.

¹¹¹ Веймер Д. Аналіз політики: Концепції і практика / / Д. Веймер, Е. Вайнінг. - К. : Основи, 1998. - С. 353-365.

¹¹² Там само. - С. 400-478.

та інша мета мають кількісні виміри, але ця інша мета не підлягає грошовому виразу. Багатоцільовий аналіз доречно використовувати у тому разі, якщо висунуто три або більше цілей, а також коли одну з двох цілей не можна представити в числовому виразі.

П'ятий крок - порівняння та розрізнення альтернатив з наступним формулюванням рекомендацій.

Справа в тому, що у більшості випадків альтернативи мають різний рейтинг за різними критеріями, тому завдання аналітика полягає в пошуку експліцитного компромісу між різними критеріями. Для цього застосовуються різноманітні методи і процедури. Згідно з поглядами С. Туронка, існують методи задовільних, домінантних та еквівалентних альтернатив, а також матричні методики - матриця Геллера та матриця Браймана¹¹³. Для передбачення впливу альтернатив частіше за все конструюють матрицю, в якій з одного боку перелічені альтернативи, а з другого - критерії оцінки їх впливу. Порівнюючи критерії з альтернативами, аналітик має спрогнозувати впливи кожної з альтернатив на кожен критерій. Здебільшого кожна альтернатива більше відповідає різному набору критеріїв. Дуже рідко якась певна альтернатива видається оптимальною за всіма критеріями. Треба показати взаємні зміни в різних критеріях, що стали наслідком того чи іншого рішення¹¹⁴.

З оцінки альтернатив мають випливати рекомендації. Останні передбачають певні дії, які можуть бути прийняті або скасовані, виводи (значущі результати більш загального характеру, які можуть представляти інтерес для суміжних галузей та сфер активності замовники; вони підлягають обговоренню та з'ясуванню) та зворотний зв'язок (слід передбачити механізм моніторингу практичного використання рекомендацій та їх наслідків)¹¹⁵.

Підготовка рекомендацій вимагає від аналітика вміння перекласти теоретичні уявлення про різні оціночні та практичні критерії вибору політичної альтернативи на мову конкретного рішення. Великої ваги на цьому етапі надається дотриманню таких базових принципів, як здійсненність, перспективність, ціннісне та етичне навантаження рекомендованої політики¹¹⁶. Надаючи рекомендації, аналітик політики повинен чітко і коротко відповісти на три питання: що повинен зробити клієнт? чому він повинен це робити? і як це можна зробити? Вироблення рекомендацій відбувається за чітко визначеними критеріями ефективності, результативності, адекватності, справедливості, відповідності та прийнятності, за якими також здійснюється оцінювання та вибір альтернатив політики.

Останній, шостий етап - **моніторинг наслідків прийнятого політичного рішення** або оцінка результатів впровадженої політики. На цьому етапі слід знайти відповіді на наступні питання: яким чином можна оцінити та виміряти успіх та ефективність виконання даного рішення? хто уповноважений здійснювати оцінювання і з якими цілями? які компоненти реалізованого рішення були успішними, а які ні? чи сприяла реалізація даного рішення цілями, що були поставлені, та в якій мірі? чи існують способи підвищення ефективності даного рішення¹¹⁷.

Отже, цей етап спрямовується на оцінку політики щодо її змісту, здійснення, досягнення цілей та інших наслідків. У процесі оцінювання може бути виявлено проблеми чи перешкоди, що вимагають відновлення процесу аналізу політики з метою її продовження, модифікації або скасування¹¹⁸.

Традиція системного аналізу пропонує типологію, засновану на різних аспектах взаємовідносин між оцінюваною системою та середовищем. Г. Брувер і П. Де Леон виокремлюють три типи оцінювання: оцінка реакції (аналіз реакції системи на вплив зовнішнього середовища через "вхід" - виклики, проблеми, вимоги), оцінка процесу (аналіз структурних і операціональних аспектів внутрішньої системної "конверсії", тобто процесу перетворення зовнішніх "входів"

¹¹³ Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. пособие / С. Г. Туронок. - М. : Дело, 2005. - 360 с.

¹¹⁴ Аналіз політики: можливості впровадження в Україні / Підготувала Т. Діхтяр. - К. : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2001 // http://www.icps.com.ua/doc/policy_analysis_ukraine_ukr.doc

¹¹⁵ Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. пособие / С. Г. Туронок. - М. : Дело, 2005. - 360 с.

¹¹⁶ Браун П. Посібник з аналізу державної політики / П. Браун. - К. : Основи, 2000. - С. 144-160.

¹¹⁷ Туронок С. Г. Политический анализ. Курс лекций : учеб. пособие / С. Г. Туронок. - М. : Дело, 2005. - 360 с.

¹¹⁸ Аналіз політики: можливості впровадження в Україні / підготувала Т. Діхтяр. - К. : Міжнар. центр перспект. дослідж., 2001 // http://www.icps.com.ua/doc/policy_analysis_ukraine_ukr.doc

в управлінські рішення та дії - “виходи”) та оцінка впливу (аналіз змін зовнішнього середовища під впливом рішень та дій системи. Крім того, Г.Брувер і П.Де Леон справедливо підкреслюють, що комплексна експертиза прийнятого рішення передбачає аналіз усіх трьох аспектів¹¹⁹.

Для оцінки результатів впроваджуваної політики, як зазначають вищезгадані дослідники, використовують зазвичай три короткострокові, відносно недорогі методики оцінювання: встановлення можливості оцінки (evaluability assessment), моніторинг продуктивності (performance monitoring), якісне оцінювання (qualitative evaluation)¹²⁰. Метод встановлення можливості оцінки покликаний визначити, якою мірою до того чи іншого об'єкта може бути застосована процедура оцінювання та сприяє проясненню програмних цілей з позицій осіб, які приймають рішення. *Моніторинг продуктивності* виконує документування ходу реалізації програми, у тому числі порівняно з показниками інших програм, та зіставляє рівень продуктивності, що досягнуто, з попередніми очікуваними рівнями. *Методики якісного оцінювання* передбачають застосування широкого спектру опитувальних та експертних методів для оцінки явищ, які важко виміряти чи пояснити, у тому числі, консультації та опитування тих громадян, на яких вплинула дана політика, щодо її результативності та ефективності. Якісна оцінка дозволяє особам, що приймають рішення, виявити реальні обставини тієї чи іншої програми з позицій клієнтів, сприяє роз'ясненню змісту кількісних результатів досліджень, а також допомагає пояснити зміни в ході реалізації програми¹²¹.

Таким чином, окреслені етапи політичного аналізу демонструють його системність, тобто взаємозалежність і взаємообумовленість всіх його етапів як сутнісних і незамінних складових єдиного процесу.

У свою чергу, системність прогнозування означає, що, з одного боку, політика розглядається як єдиний об'єкт, а з другого боку - як сукупність відносно самостійних напрямів (блоків) прогнозування. Цей принцип дозволяє отримати цілісну модель досліджуваного об'єкта в усій сукупності його прямих і зворотних, ієрархічних та координаційних зв'язків, визначити і виокремити його основні системні ознаки - елементарний склад, структуру, зміст, функціонування, способи реалізації¹²². Причому цілісність, комплексність, нарешті, системність прогнозування полягає не в простій механічній сумі зусиль експертів вузькоспеціалізованих галузей, а у використанні комплексно-методологічного принципу узгодження результатів прогнозування. Механічна сума прогнозів спеціалістів різних галузей не дає цільного загального соціального або політичного прогнозу, на підставі якого можна було успішно здійснювати окремі аспекти соціального/ політичного прогнозування. Прогнозування по частинам, без цілого приречено лише поверхневий опис явищ, без необхідного проникнення в їх сутність, тобто приречено на наукове прожектерство та суб'єктивізм¹²³.

Справа у тому, що реальні системи, як правило, складні для безпосереднього аналізу. Існують такі соціальні явища, які через свою складність, із причин моральної властивості й внаслідок інших обставин не можуть стати об'єктом звичних в інших випадках методів дослідження. При дослідженні об'єктів такого роду утруднена й відтворюваність початкових і граничних умов, а виходить, і результату. Реальна система підмінюється на спрощену, відтворюючи лише найнеобхідніші елементи й відносини, від яких у першу чергу залежать формування й збереження системної якості, досягнення мети. Сама ж якість замінюється на результуючу спрощеної взаємодії. Імітація первинної системи, що виникає при цьому, є її моделлю. Вона й стає безпосереднім об'єктом дослідження. Процес же створення вторинного об'єкта, а також імітації на ньому реальних процесів називається моделюванням¹²⁴.

¹¹⁹ Brewer G. and Leon P. de. The Foundation of Policy Analysis. The Dorsey Press, 1983.

¹²⁰ Bloom H.S. and Lights R. J. Evaluation Practice in Review. New Directions for Program Evaluation. San Francisco: Jossey-Bass, 1987.

¹²¹ Patton M. Q. Qualitative Evaluation Methods. Beverly Hills, Calif.: Sage, 1980.

¹²² Горбатенко В. Принципи, методи і основні етапи політичного прогнозування В. Горбатенко // Людина і політика. - 2003. - № 5. - С. 46.

¹²³ Кузьмин Б. В. Социальное прогнозирование развития России в XXI веке : учеб. пособие по антикризисному управлению экономикой и обществом / Б. В. Кузьмин. - М. : Изд-во ПРИОР, 2002. - 144 с.

¹²⁴ Анохин М. Г. Информационно-коммуникативные технологии в политике / М. Г. Анохин, М. Ю. Павлютенкова // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. - 1999. - № 1. - С. 40-52. - (Серия: Политология).

Слід визнати, що трапляється інколи і скептичне ставлення до моделювання, особливо, коли мова заходить про конструювання математичних і комп'ютерних моделей. Підстави для скептицизму, на перший погляд, вагомі, адже при цьому реальна система підмінюється спрощеною її подібністю. Проте, як зазначає О.Шабров, насправді будь-який обиватель, не тільки аналітик, безпосередньо оперує не фактами реальної дійсності, а їхнім ерзацом - образами й поняттями. Будь-яке судження - це моделювання, чи йде мова про погоду, прочитану книгу або політику. Ми просто не звертаємо увагу, як розчленовуємо явище на його складові, привласнюючи їм значення (іменники), відбираємо й позначаємо найбільш важливі властивості (прикметники), встановлюємо логічні взаємозв'язки (дієслова), а перед ухваленням рішення прогнозуємо. Це і є моделювання, тільки неосмислене, стихійне. Представляється досить очевидним, що уведене у свідоме русло, ставши цілеспрямованим і системним, воно дає більше шансів на достовірний результат і надійний прогноз. Таким чином, пізнання невіддільно від моделювання¹²⁵.

Отже, системний підхід передбачає побудову прогнозу на основі системи методів і моделей, що характеризується певною ієрархією та послідовністю. Причому під системністю методів і моделей прогнозування у сфері політики варто розуміти їхню сукупність. Вона дозволяє розробити погоджений і несуперечливий прогноз (по кожному напрямку) політичного життя. Однак побудувати цілісну систему моделей політичного прогнозування на даному етапі практично неможливо, оскільки це пов'язано з рядом труднощів методологічного характеру. Вирішення цього завдання можливо досягти на підставі уніфікації блокових моделей, обчислювальних способів рішення, створення інформаційного банку даних. Специфіка ж окремих політичних об'єктів може бути адекватно виражена лише при максимальному наближенні до внутрішніх особливостей окремих блоків прогнозування, найбільш раціональним представляється використання "блокового" принципу при формуванні комплексного прогнозу політичного розвитку¹²⁶.

Загальна логічна послідовність найважливіших операцій розробки політичного прогнозу також має системний характер і зводиться принаймні до десяти основних етапів¹²⁷. До речі, поділ на етапи пов'язаний зі специфікою побудови систематизованого опису об'єкта прогнозування, збором даних прогнозного фону, з побудовою пошукової й нормативної моделей та верифікацією прогнозу. Особливе місце в цьому ряді займають передпрогнозна орієнтація, що передує операціям власне прогнозування, і розробка рекомендацій для цілеполагання, планування, програмування, проектування, тобто для управління на основі даних, отриманих у результаті прогнозування¹²⁸.

Перший етап містить **передпрогнозну орієнтація** з розробкою програми дослідження. У межах цього етапу відбувається уточнення завдання на прогноз, аналізується характер прогнозу, його масштаби, періоди, підстави й попередження, формулюється мета й завдання, робочі гіпотези, визначаються методи й сам процес організації прогнозування. Ключовою нормативною вимогою тут постає обґрунтування усіх елементів і процедур дослідження, їхньої цілісності і концептуальної єдності. Головним моментом на даному етапі є аналіз об'єкта прогнозування, що безумовно наближує процедуру розробки політичного прогнозу до процедури аналізу політики, в якому першим найважливішим етапом, як вже було зазначено вище, є аналіз проблеми.

У даному випадку ціль аналізу об'єкта прогнозування - розробка прогностичної моделі, що дозволяє одержати прогнозну інформацію про об'єкт.

Саме зараз аналіз об'єкта прогнозування здійснюється на відповідність основним принципам (зокрема, принцип системності вимагає розглядати об'єкт прогнозування як систему

¹²⁵ Шабров О. Ф. Системный подход и компьютерное моделирование в политологическом исследовании / О. Ф. Шабров // Общественные науки и современность. - 1996. - № 2. - С. 100-110.

¹²⁶ Общая и прикладная политология : учеб. пособие / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. - М. : МГСУ ; Изд-во "Союз", 1997. - 992 с.

¹²⁷ Общая и прикладная политология : учеб. пособие / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. - М. : МГСУ ; Изд-во "Союз", 1997. - 992 с.; Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова // Педагогическое общество России. - М., 2002; Горбатенко В. Принципы, методы і основні етапи політичного прогнозування / В. Горбатенко // Людина і політика. - 2003. - № 5. - С. 46-55.

¹²⁸ Прогностика. Терминология. - Вып. 92. - М. : Наука, 1978 // <http://lib.ru/POLITOLOG/bunchuk.txt>

взаємопов'язаних характеристик об'єкта і прогнозного фону у відповідності до цілей і завдань аналізу¹²⁹), а також забезпечується верифікація прогнозу шляхом зіставлення з прогнозами об'єктів-аналогів.

Другий етап розробки прогнозу - побудова вихідної (базової) моделі прогнозованого об'єкта методами системного аналізу.

У теорії системного аналізу використовуються два підходи до аналізу й синтезу подібних структур, які можна застосовувати й до аналізу об'єктів прогнозування: об'єктний і функціональний.

Об'єктний підхід припускає виділення підсистем шляхом елементного розподілу об'єктів на більш дрібні. Кожний з останніх потім розглядається як об'єкт прогнозування відповідного рівня ієрархії. При такому структуруванні кожна система (підсистема) розглядається як сукупність властивостей і взаємозв'язків відповідного об'єкта. Об'єктний принцип аналізу структури системи рекомендується в тому випадку, коли об'єкт має кількісно складну структуру при відносно невеликих складностях і розмаїтості складових підсистем (первинних об'єктів). Доцільно виділяти групи подібних за властивостями первинних об'єктів й аналізувати найбільш типові характеристики кожної групи. Цим істотно спрощується вирішення завдання.

Функціональний підхід відрізняється від об'єктного тим, що за основу структурного членування об'єкта береться функціональна ознака. Цей підхід застосовується, коли кількість первинних об'єктів, які становлять об'єкт прогнозування, обмежена, але самі вони є досить складними за своїми характеристиками і взаємозв'язками, що передбачає виділення схожих груп функцій. Тоді доцільно виділяти групи подібних функцій і простежувати їхню реалізацію поза залежністю від належності до тих або інших первинних об'єктів.

Також на даному етапі для уточнення моделі можливе опитування населення й експертів.

Третій етап розробки прогнозу - збір даних контексту прогнозування - сукупності зовнішніх по відношенню до об'єкта прогнозування умов, але значущих для вирішення завдання політичного прогнозування.

Четвертий етап - побудова динамічних рядів показників - основи, стрижня майбутніх прогнозних моделей методами екстраполяції. Можливе узагальнення цього матеріалу у вигляді прогнозних передмодельних сценаріїв. Динамічні ряди являють собою тимчасову послідовність ретроспективних значень змінної об'єкта прогнозування. У свою чергу змінна об'єкта прогнозування означає кількісну характеристику об'єкта, що є або приймається за змінювану протягом періоду підстави й періоду попередження прогнозу.

П'ятий етап - побудова серії гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей методами пошукового аналізу профільних і фонових показників з конкретизацією мінімального, максимального й найбільш імовірного значення. Як відомо, змістом пошукового прогнозу є визначення можливих станів об'єкта прогнозування в майбутньому. До пошукових методів звичайно відносять методи екстраполяції, історичної аналогії, побудови сценаріїв, аналітичний метод та інші.

Шостий етап - побудова серії гіпотетичних нормативних моделей прогнозованого об'єкта методами нормативного аналізу з конкретизацією значень абсолютного (тобто необмеженого рамками прогнозного контексту) і відносного (тобто, прив'язаного до цих рамок) оптимуму за заздалегідь визначеним критерієм згідно із заданими нормами, ідеалами, цілями.

Сьомий етап - оцінка достовірності й точності, а також обґрунтованості (верифікації) прогнозу - уточнення гіпотетичних моделей методами опитування експертів. Мистецтво політичного прогнозування полягає в тому, щоб ґрунтуючись на об'єктивних законах розвитку тих або інших явищ, зуміти визначити майбутні якості, напрямки і характер розвитку цих явищ і разом з тим зуміти направити цей розвиток у потрібному руслі відповідно до поставленої мети. В цілому методами перевірки достовірності прогнозу слід вважати його наукову обґрунтованість, логічну доказовість, експериментальну перевірку й інтуїтивну очевидність.

Восьмий етап - вироблення рекомендацій для рішень у сфері управління на основі зіставлення пошукових і нормативних моделей. Зміни в галузі внутрішньої й зовнішньої політики з

¹²⁹ Рабочая книга по прогнозированию / редкол. : И. В. Бестужев-Лада (отв. ред.). - М. : Мысль, 1982. - 430 с.

усією очевидністю вимагають, щоб при прийнятті політичних рішень максимально враховувалися прогностичні розробки, що накладає на політологів-прогнозистів величезну відповідальність.

Дев'ятий етап - експертиза підготовленого прогнозу, і рекомендацій, їх доробка з урахуванням обговорення й здача їх замовнику.

Десятий етап - передпрогнозна орієнтація на основі зіставлення матеріалів уже розробленого прогнозу з новими даними прогностного контексту і започаткування нового циклу дослідження.

Таким чином, перелічені етапи політичного прогнозу також демонструють його системність.

Узгодження процедури застосування та верифікація політичного аналізу та прогнозу

Системність політичного аналізу і прогнозу дозволяє дослідникові оперувати ними в органічній єдності. Справа у тому, що головним завданням аналітика є проникнення у сутність явища, у джерело його руху та розвитку - суперечність. Найважливішим елементом руху та розвитку політичних відносин виступає суперечність, яка є результатом розбіжності інтересів. А інтереси, у свою чергу, визначають політичні цілі.

Іншим фактором визначення політичних цілей є засоби політики, наявний потенціал, без урахування яких постановка політиком цілей і завдань є неможливою. При здійсненні політики береться до уваги не лише власний потенціал, але й засоби, наявні у союзників, дружньо налаштованих громадсько-політичних сил, а також засоби, наявні у ворожих сил. Вони є неоднаковими і завжди принципово відрізняються. Ця відмінність складає співвідношення сил, яке постійно змінюється. Воно також є елементом сутності, адже поряд із суперечністю є джерелом руху і розвитку політичних відносин. Крім того, співвідношення сил також впливає на визначення цілей.

Отже, елементами політичної сутності, що перебувають в діалектичній єдності, є інтерес, мета, суперечність, потенціал, співвідношення сил. Виявлення елементів політичної реальності та взаємозв'язків між ними є головною метою аналітика і дає можливість здійснити аналіз політичної інформації та передбачити подальший розвиток політичних відносин¹³⁰.

Для досягнення поставленої мети аналітик має виконати завдання - на основі знання минулого і теперішнього виявити зародки та елементи майбутніх політичних процесів, передбачити їх розвиток.

Єдність політичного аналізу та прогнозу зумовлена також тією обставиною, що прийняття компетентних політичних рішень неможливо без двох інших істотних компонентів - аналізу політичної ситуації й створення прогнозу із приводу її розвитку. Причому якщо політичний аналіз може бути самостійною процедурою та не знаходити продовження в прийнятті політичних рішень та здійсненні політичного прогнозування, то ані політичне рішення, ані політичний прогноз не можливі без опори на результати аналізу політичної ситуації. Навіть суто інтуїтивні рішення передбачають здійснення хоча б побіжного, короткострокового, але все ж таки аналізу ситуації. А недоліки у проведенні ситуативного аналізу неминуче позначаються на якості рішень і прогнозів¹³¹.

До того ж політичний аналіз займається не тільки прогнозуванням потреб у новій інформації, значимої для прийняття рішень, - у його завдання входить прогнозування розвитку самих подій як з погляду можливого коректування вже ухвалених рішень, так і для передбачення виникнення нових проблемних ситуацій і завчасної підготовки до їхнього вирішення, що включає розробку кількох стратегій поведінки на прогностний період.

¹³⁰ Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - С. 10.

¹³¹ Симонов К. В. Политический анализ : учеб. пособие // К. В. Симонов. - М. : Логос, 2002. - 152 с.

Таким чином, повна схема прийняття політичних рішень є фактично повною схемою всього політичного аналізу та містить у собі три основних компоненти: аналіз сформованої політичної ситуації, прогноз щодо її розвитку й прийняття компетентних політичних рішень. Це сукупність різних методик, за допомогою яких можливе дослідження конкретних політичних подій і політичної ситуації, створення припущень із приводу її можливого розвитку й прийняття компетентних політичних рішень.

Вироблення оптимальних політичних рішень - у широкому смислі слова - багато в чому залежить від достовірності аналізу й відносної точності прогнозу. Визначення ступеня достовірності, точності й обґрунтованості **політичного аналізу і прогнозу** називають їх **верифікацією**. Вона спрямована на емпіричне підтвердження або заперечення правильності гіпотези. В подальшому буде продемонстровано, що міра верифікованості гіпотез політичного дослідження залежить значною мірою від системності здійснення цієї процедури, що додає їй нової якості.

Як зазначив А.Злобін, тільки через процес пізнання за допомогою аналізу людина може зрозуміти практичну діяльність, тобто, впливаючи на цю реальність, вона може перевірити істинність аналізу. Звідси витікає найтісніший зв'язок процесу пізнання та аналізу з практичною діяльністю, адже вона визначає напрями аналізу, і тільки в її ході й може бути здійснена перевірка точності аналізу¹³².

Достовірність аналізу й відповідних висновків визначається передусім добротністю зібраного фактичного матеріалу, його об'єктивним і суб'єктивним обсягом, застосовуваними методами. Чималу роль відіграє також існуюча парадигма наукового знання, а також теоретичні концепції в тій мірі, у якій вони є об'єктивним узагальненням політичного й історичного досвіду.

Звичайно, у багатьох випадках політична стратегія й тактика опирається на інтуїцію, що у певних умовах дозволяє приймати оптимальні рішення. Але інтуїція як прояв суб'єктивного має свої межі, а іноді заводить дослідника у глухий кут. Для вироблення інтуїції потрібні певні об'єктивні й суб'єктивні умови.

З іншого боку, рішення, які приймаються із застосуванням відомих наукових (а частіше квазінаукових) прийомів, теж не завжди відповідають задуму й - більше того - не відповідають об'єктивним критеріям, що буває пов'язане з невизначеністю самих критеріїв оптимальності й ефективності, розбіжністю критеріїв у короткострокових і довгострокових планах. Мова йде, природно, про практичну політику¹³³.

Характер еволюції політичних систем і політичних процесів вимагає багатодисциплінарних і багатомірних методів. До того ж зв'язок між наукою й практикою в політиці має складний характер, оскільки в сучасних умовах швидкої еволюції політичне рішення не завжди впливає з наявного й відомого минулого досвіду та управління сучасним суспільством вимагає політичних новацій, попередження.

Під час здійснення політичного аналізу перед аналітиком відкривається величезна різноманітність явищ політичного життя, надзвичайно складне переплетення різних суспільних процесів, одночасна взаємодія множини різних сил і факторів. Чим більша кількість цих факторів у їх взаємодії буде врахована, тим більш деталізованим і точним буде прогноз розвитку подій. Ступінь достовірності прогнозу залежить також від ряду факторів:

- від того, яке майбутнє піддається передбаченню - безпосереднє, недалеко, віддалене. У міру віддаленості прогнозу ступінь його достовірності знижуватиметься;
- від того, наскільки воно обґрунтовано знаннями відповідних закономірностей;
- від того, наскільки воно системне і враховує всю складність прогнозованого об'єкта чи явища¹³⁴.

Специфіка верифікації прогнозу, на відміну, скажімо, від аналізу полягає у тому, що із абсолютною виокремлюють відносну верифікацію, яка має першочергове значення для про-

¹³² Злобін А. А. Анализ современных международных отношений: некоторые методологические и методические аспекты А. А. Злобин // Аналитические методы и методики в исследовании международных отношений : сб. науч. тр. / отв. ред. И. Г. Тюлин, М. А. Хрусталева, А. С. Клжемяков. - М. : МГИМО, 1982. - 161 с.

¹³³ Матвеев Р. Ф. Современные методы политического анализа / Р. Ф. Матвеев // Новая Россия: политические реали и политические мифы : материалы межвуз. науч. конф. (29-30 ноября 1996). - М., 1996. - С. 61-64.

¹³⁴ Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. - К. : Наук. світ, 2002. - 201 с.

гнозування. Річ у тому, що абсолютна верифікація прогнозу - встановлення ступеня його відповідності дійсному стану об'єкта в прогнозованому майбутньому, - практично можлива лише із завершенням періоду упередження. Це особливе завдання, що виходить за рамки власне прогнозування. Але вже на заключних стадіях розробки прогнозу можлива й бажана відносна (попередня) верифікація - визначення ступеня відповідності прогнозу вимогам сучасної науки, його достовірності - імовірності здійснення, що передвіщена для заданого довірчого інтервалу точності, обґрунтованості (у смислі відповідності теорії й практики). Така відносна верифікація дозволяє розвивати наукове дослідження й практично використати його результати до настання можливості абсолютної верифікації.

Досвід показує, що верифіковані у такий спосіб прогнози не тільки мають дуже високий ступінь виправданості (до 95-96% значень найбільш імовірного тренда), але, головне, служать надійною інформацією для управління, дають значний економічний і політичний ефект в аспекті оптимізації прийняття рішень і тим самим повністю виправдовують витрати сил і коштів на їхню розробку.

Отже, задовго до абсолютної верифікації можна й треба вдаватися до повторних або паралельних досліджень з іншої методики (наприклад, провести опитування експертів). Якщо результати збігаються, є підстави з більшою впевненістю вважати ступінь достовірності прогнозу високою, якщо немає - є час для пошуку й усунення помилок або недоліків у методиці розробки прогнозів.

У цьому плані важливо чітко розмежувати категорії обґрунтованості й істинності прогнозу. Обґрунтованість наукової інформації - це насамперед достатність підтвердження, аргументованість і переконливість здобутих наукових відомостей про явища, події і ситуації, діяльність тощо, відповідність їх сучасному рівню знань, що слугує критерієм якості наукового дослідження. Якщо нова наукова інформація опирається на ґрунтовну наукову теорію, ефективність якої відносно аналогічних об'єктів дослідження доведена, якщо ця інформація отримана в результаті досить надійних методів, процедур, операцій наукового дослідження (перевіреного на інших об'єктах), то вона вважається цілком обґрунтованою ще до підтвердження її практикою.

Критерієм істинності наукової інформації, як відомо, є практика. Однак практику не можна розуміти лише як суто емпіричний досвід сьогодення. Більш широке розуміння практики включає насамперед суспільно-історичну практику розвитку людського суспільства в цілому. Тому проблема істинності прогнозу не може обмежуватися можливістю "миттєвої" практичної перевірки, повинна зв'язуватися з реальними тенденціями розвитку людського суспільства.

У кінцевому підсумку будь-яка верифікація прогнозу не є самоціллю. Якщо прогноз виявляється ефективним у плані підвищення наукового рівня управління, він виступає повноцінним результатом наукового дослідження задовго до можливості абсолютної верифікації. Щодо цього сучасна наука має досить перевірених на практиці прикладів¹³⁵.

Таким чином, процедура верифікації політичного аналізу і прогнозу не лише бажана, але й обов'язкова. У порівняно простих випадках верифікаційну функцію виконують експертні опитування. У більш складних випадках потрібна спеціальна процедура по одному з восьми видів верифікації, що багаторазово описані у літературі:

- 1) розроблення прогнозу методом, відмінним від спочатку використаного;
- 2) зіставлення прогнозу з іншими, отриманими з інших джерел інформації;
- 3) перевірка адекватного прогнозу на ретроспективному періоді;
- 4) аналітичне або логічне виведення паралельного прогнозу із заздалегідь отриманих прогнозів;
- 5) додаткове опитування експертів;
- 6) спростування критичних зауважень опонентів;
- 7) виявлення й облік джерел можливих помилок;
- 8) порівняння з думкою, визнаною найбільш компетентною¹³⁶.

Найбільш економічний і разом з тим максимально ефективний при мінімальних витратах і мінімальному ризику суб'єктивних оцінок спосіб - колективне опитування експертів (бажано, заочне), що не виключає інших способів, якщо є така можливість.

¹³⁵ Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова // Педагогическое общество России. - М., 2002.

¹³⁶ Там само.

Серед основних операцій верифікації виокремлюють такі:

- верифікація пошукової й нормативної моделей прогнозу одним або декількома способами на вибір;
- доопрацювання моделей на основі обговорення та їхня остаточна редакція.

Крім того, ефективність політичного аналізу і прогнозу не може бути зведена тільки до ступеня їхньої достовірності, точності, дальності, хоча все це дуже важливо. Не менш важливо знати, наскільки той або інший прогноз сприяє підвищенню обґрунтованості, об'єктивності, ефективності розроблених на його основі рішень.

До того ж нерозв'язаність проблеми достовірності політичного аналізу і прогнозу є похідною від недостатньої розробленості теорії й методології соціального пізнання. Більшість праць, присвячених проблемам достовірності результатів соціологічних і політичних досліджень, є, переважно, методологічно-методичними розвідками описового характеру, які лише збільшують кількість трактувань понять “достовірність”, “точність”, “надійність”, “правильність” тощо. У них відсутня чітка орієнтація на інтегрування методологічного досвіду, не спостерігається якісної зміни в методичних пошуках і теоретичному осмисленні одержуваних результатів, обмежено використовуються методи математичної обробки й моделювання при узагальненні інформації¹³⁷.

Проблема достовірності може бути вирішена тільки в процесі одержання достовірного знання про досліджуваний об'єкт, де всі етапи політичного аналізу і прогнозування представляють органічні складові частини єдиного цілісного пізнавального процесу.

У традиційній схемі побудови програми будь-якого прикладного дослідження увага акцентується на функціях, виконуваних тими або іншими методологічними засобами. Проблеми, пов'язані з обґрунтуванням вибору тих або інших конкретних методів дослідження або оцінки достовірності отриманих даних, при такому підході залишаються відкритими.

Цілісний підхід до проблеми достовірності політичного аналізу і прогнозу можливий лише за наявності чіткої логічної структури програми відповідного дослідження. Найважливіший фактор достовірності інформації - це конкретна теоретична модель об'єкта й предмета дослідження. У програмі прикладного дослідження модель предмета включає якісні характеристики, що відображають його типовий стан, адекватність методу реєстрації об'єктивних факторів. Основними параметрами достовірності служать об'єктивність попередньої інформації про об'єкт і предмет дослідження, вибір надійного інструментарію й логічне обґрунтування дослідницьких етапів цілісного процесу прикладного дослідження. У методологічному відношенні тут також важливо виключити ті помилки в аналізі фактів, які “вкрадаються” через неправильну теоретичну концепцію, неправильний вибір основ угруповання даних, неадекватного використання методів дослідження й інших погрешностей¹³⁸.

Найважливішим критерієм достовірності політичного аналізу і прогнозу є також результати впровадження в практику вироблених на їх основі рекомендацій. На жаль, про достовірність даних багатьох прикладних досліджень важко судити саме тому, що їх кінцевим “виходом” служить тільки публікація, а не практичне впровадження.

Отже, підсумком застосування принципів і правил наукових методів у прикладному дослідженні є не одержання нового теоретичного висновку, а пристосування теорії до специфіки об'єкта її застосування. Ця особливість прикладного політичного аналізу не збігається із процедурами емпіричної й теоретичної інтерпретації. У процесі прикладного дослідження ми одержуємо знання того, якою мірою соціальний об'єкт підкоряється відомим об'єктивним законам і принципам політичної науки і які нові обставини й факти в реальній дійсності треба врахувати, щоб більш точно встановити умови успішного застосування теорії до вирішення практичних завдань та прийняття управлінських рішень.

Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні / К. О. Ващенко. - К. : Логос, 2008. - 288 с.

¹³⁷ Ельмеев В. Я. Прикладная социология. Очерки методологии / В. Я. Ельмеев, В. Г. Овсянников. - М., 1999.

¹³⁸ Там само.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

Зміст державної політики включає визначення проблеми, цілей та інструментів розв'язання проблеми.

1) Визначення проблеми

Центральним моментом в аналізі політики є наявність *проблеми* для аналізу, тобто якоїсь ситуації, що потребує втручання з боку тих або інших органів влади. Взагалі окремим питанням є те, чи повинна влада брати на себе ту або іншу проблему, чи вона може бути вирішена без державного втручання.

При визначенні проблеми досить часто плутають проблеми і її симптоми, наслідки проблеми із самою проблемою. Правильне визначення проблеми для аналізу - це половина всієї справи. Так, поширеним порушенням антимонопольного законодавства з боку регіональних органів влади є дії, що обмежують діяльність "чужих" підприємців на території регіону. Здається, проблемою для політики є поширеність таких порушень, а в як ліки можна рекомендувати посилення відповідальності. Але порушення - це симптом іншої проблеми. Проблема - в недосконалості податкового законодавства. Адже надходження в місцеві бюджети пов'язані із сплатою податків, які нараховуються за юридичною адресою підприємців, а не за місцем їх діяльності.

2) З'ясування цілей політики (тобто того, що ця політика намагається досягти, які її наміри і спрямування).

При формулюванні цілей слід виходити із цінностей, які декларуються у суспільстві (інколи цінностями виступають стратегічні пріоритети політики), під кутом зору саме цінностей здійснюється аналіз політики. Виходячи з цілей розробляються альтернативні шляхи досягнення цілей, які включають сукупність конкретних завдань і заходів - конкретних кроків, які треба здійснити для вирішення проблеми. Тобто виникає такий ланцюг:

суспільні *цінності* => *цілі* політики => альтернативні *стратегії* досягнення цілей => *завдання і заходи* для реалізації стратегій.

Слід підкреслити, що найбільш загальні, або головні цілі (такі як ефективність і справедливність) фактично збігаються з цінностями. Так, в Посланні Президента України можуть визначатись цінності, тобто головні цілі політики на майбутній період. Уряд розробляє свою програму діяльності, де пропонуються заходи і формулюються завдання для реалізації проголошених головних цілей політики.

3) Вибір інструментів (знарядь) політики - специфічних способів, за допомогою яких політика як реакція на проблему впроваджується у життя. Як інструменти можуть використовуватись інструменти податкової, бюджетної, монетарної, конкурентної політики. В термінах економічних моделей це означає з'ясування, які є екзогенні (внутрішні) змінні в розпорядженні органу влади, які значення цих змінних обрати (наприклад, який вид податку обрати, якщо зупинити вибір на цьому інструменті, а не на іншому, і яку тоді ставку податку слід встановити).

У процесі аналізу слід враховувати його позитивний і нормативний аспекти.

Позитивний аналіз - передбачає отримання відповіді на запитання "що відбувається?", це аналіз певної ситуації, фактів за допомогою вимірюваних результатів. Відповіді на питання позитивного аналізу допомагають отримати експерти; наприклад, як вплине новий податок на пальне на пропозицію? Для відповіді слід скористатись моделлю попиту-пропозиції.

Нормативний аналіз дозволяє відповісти на запитання типу "Як має бути?", він дозволяє оцінити бажаність фактів, визначених за допомогою позитивного аналізу. Наприклад, який інструмент політики обрати для розв'язання проблеми державного боргу? Відповідь дадуть політики, які мусять прийняти якесь політичне рішення.

Тепер подивимось на державну політику як на процес, здійснення якого потребує затрат певних ресурсів і має на виході якийсь-то результат.

Будь-яка політика використовує певні ресурси. Отже *затрати* - це ресурси, які необхідні для здійснення політики.

Реалізація політики, тобто заходів, приносить якісь результати - *продукт (випуск)* політики. Продукт не завжди легко визначити. Схожа проблема виникає при аналізі діяльності державних установ, коли з'ясовується, що є продуктом державної установи, що вона виробляє. Наприклад, проведення адміністративної реформи передбачає підготовку нових нормативних актів. Це і буде безпосереднім продуктом цієї політики. А що є продуктом діяльності райдержадміністрації? Визначення продукту необхідно для оцінки політики, для оцінки діяльності державної установи.

Продукт політики впливає на зовнішнє середовище - економічні, соціальні, політичні чинники, а середовище має зустрічний вплив на продукт політики. *Впливи* можуть бути безпосередніми і непрямими, очікуваними і неочікуваними. Вони формують *кінцевий результат* політики - це безпосередній продукт з урахуванням усіх впливів. Кінцевий результат часто є віддаленим у часі. Так, програма будівництва каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі мала своїм продуктом самі електростанції і систему штучних морів. Електростанції почали виробляти електроенергію. З часом штучні моря вплинули на стан довкілля. Отже, якщо оцінювати кінцеві результати реалізації державної програми станом на сьогоднішній день, то слід врахувати всі впливи на стан довкілля, на аграрний сектор (плодучі землі, затоплені морями), щоб робити висновки про доцільність здійснення програми. Було б дуже добре для суспільства, якщо б органи влади робили аналіз політики, з'ясовували продукцію, впливи і наслідки політики на стадії її проектування, а не після здійснення.

Отже, маємо що один ланцюжок у процедурі аналізу політики:

затрати ресурсів на політику [input] =>

продукт (безпосередні результати) політики [output]=>

впливи (прямі і непрямі) [impact]=>

наслідки (кінцеві результати) реалізації політики [outcome].

В оцінюванні слід виходити із кількох аспектів - результативності, ефективності і економічності.

Результативність політики (програми) [effectiveness] - це міра досягнення проголошених цілей політики. Результативність показує, наскільки результати наблизились до задекларованих цілей. Наприклад, програма профілактики захворювання на СНІД виходить із соціальних цінностей і має за мету зменшення випадків захворювання. Програма могла включати завдання - скоротити кількість випадків, скажімо, на 50%. Якщо через рік вдалося досягти скорочення на 45%, то програму можна вважати результативною, а якщо на 10% - то мабуть ні (але ще треба довести, що скорочення - це результат саме цієї програми, а не вплив якихось інших чинників).

Ефективність політики (програми) [efficiency] - це співвідношення між затратами на проведення політики та досягнутими результатами (інколи - продуктом політики, інколи - наслідками політики). Ефективність може вимірюватись як у натуральних показниках (як продуктивність праці), так і у вартісних - якщо можливо дати грошову оцінку всім затратам і результатам.

Ефективність і результативність - це різні аспекти дієвості, які часто плутають. Політика може бути результативною (результат досягнуто), і одночасно неефективною (якщо виявиться, що результат досягнуто дуже високою ціною).

Інколи в аналізі виділяють як окремий аспект дієвості політики її економічність.

Економічність політики (програми) [economy] означає намагання отримати певні фіксовані результати з найменшими затратами ресурсів (або у найдешевший спосіб).

Показники дієвості політики, як вже зазначалось, використовуються для оцінювання [evaluation] політики. Отже, оцінюватись повинні і затрати, і процес реалізації політики, і результати, як на стадії проектування майбутніх дій, так і при аналізі фактично досягнутих результатів.

Економічний розвиток і державна політика : навч. посіб. / Ю. Бажал, О. Кілієвич, О. Мертенс та ін. ; за заг. ред. Ю. Єханурова, І. Розпутенка. - К. : Вид-во УАДУ, 2001. - С. 375-378.

СТАТИСТИЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проведення якісного наукового аналізу державної політики вимагає від аналітиків політики досить глибоких знань, вмінь і навичок з різних природничих і суспільних наук, оскільки такий аналіз є міждисциплінарним і багатодисциплінарним. У великому переліку дисциплін (наук) одне з провідних місць належить статистиці.

В ідеалі використання статистичних методів є необхідним на кожному етапі циклу політики (від окреслення проблеми політики до моніторингу і оцінювання) (див. рисунок), хоча на практиці найбільш імовірною сферою використання статистичних методів видаються етапи аналізу ситуації, оцінювання альтернативних варіантів державної політики, а також етап моніторингу і оцінювання.

Загальновідомо, що статистика як наука виникла під впливом різних потреб суспільства: у збиранні різноманітних даних про життєдіяльність суспільства, чисельність населення, збирання податків, суспільний статус і т.ін. На початкових етапах зародження статистики як окремої науки, відмінної від математики, йшлося про найпростіший облік. Ще у XIII ст. в Італії інформацію про державну політику було об'єднано в спеціальну дисципліну - "*regione di stato*". Відповідно людину називали "*statista*". Звідси і походить слово "статистика" (*statistica*), що пізніше стало означати і назву науки, з якою і в наш час пов'язують набір інформації, методів її обробки, необхідної політикам, державним службовцям, аналітикам політики, науковцям щодо розвитку держави, прийняття рішень, пов'язаних з тим чи іншим напрямом державної політики.

Відтоді статистичні методи аналізу різноманітних даних використовуються майже в усіх сферах життєдіяльності людини, а їх результати - зазвичай для обґрунтування тих чи інших тверджень, підкріплення їх цифрами.

З XIX ст. кількісні характеристики поступово витіснили текстові порівняння, а стрімкий розвиток статистичної науки, розширення сфери практичної статистичної роботи, вдосконалення методів збирання, групування, обробки та аналізу даних змінили зміст самого поняття "статистика".

На сьогодні статистику як прикладну науку можна визначити як таку, що вивчає кількісні характеристики масових суспільних явищ і процесів у нерозривному зв'язку з якісними, у конкретних умовах простору та часу.

У цілому існують три види наукової-прикладної діяльності, пов'язаної з використанням статистичних методів аналізу даних:

- розробка та дослідження методів загального призначення, які не стосуються якоїсь конкретної сфери застосування;
- розробка та дослідження статистичних моделей різних реальних природних, суспільних та інших явищ відповідно до конкретних потреб;
- застосування статистичних методів і моделей для статистичного аналізу конкретних явищ.

Для потреб аналізу політики і пов'язаних з ним дисциплін, як правило, використовується третій вид науково-прикладної діяльності - статистичний аналіз конкретних, заздалегідь зібраних даних, тобто статистичні методи і моделі використовуються для статистичного аналізу даних відповідно до проблем окремої галузі: аналізу макроекономічних процесів, розвитку підприємництва, даних екзитполів тощо.

Так, історично в статистиці як науці для аналізу конкретних показників життєдіяльності суспільства виділилося два напрями: державознавство і політична арифметика. Перший (німецький) напрям розвитку (який найчастіше в літературі називають описовою школою), полягає в систематизованому описі фактів рівня розвитку держав (переважно в словесній формі), другий напрям (англійський) - політична арифметика - у вивченні соціальних явищ і процесів віддає перевагу кількісним характеристикам розвитку суспільства.

ПОНЯТТЯ ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ

Для розгляду основних принципів і виявлення певних закономірностей, які допомогли б в аналізі складних економічних реалій, економісти користуються спрощеними описами економічних явищ, так званими економічними моделями.

Економічна модель - умовний образ (відображення) економічного явища, об'єкта або процесу, сконструйований для простоти його дослідження.

Модель дає можливість отримати нові знання про модельований оригінал. Вона дозволяє відповідати на питання типу "що буде, коли". Чим модель простіша, тим легше її використовувати для загальної відповіді на це питання, тим менш деталізованим буде одержаний прогноз. Модель, яка цілком адекватна об'єкту моделювання, неможлива й не потрібна. Модель має бути настільки простою, наскільки це дозволяє мета дослідження. Такою метою може бути, наприклад, спроба розібратися, як діє певний сектор економіки чи окремих учасників економічного процесу.

Економічна модель повинна містити в собі передумови, що необхідні для встановлення взаємозв'язків між економічними змінними.

Економічна змінна - це вимірна величина (наприклад, річний обсяг виробництва, сума грошей, темп інфляції), що може набувати різноманітних значень.

Вирізняють дві групи таких змінних:

а) *ендогенні змінні* - це характеристики об'єкта, які треба визначити в результаті розрахунків по моделі (невідомі величини);

б) *екзогенні змінні* - це характеристики зовнішніх (по відношенню до об'єкта моделювання) умов, що змінюються, а також сукупність внутрішніх параметрів об'єкта; фіксація їхніх значень дозволяє конкретизувати модель.

Отже, економічну модель можна визначити як спрощений опис певного аспекту економічної діяльності. Цей опис може бути виражений не тільки у вигляді графіків та схем, а й у вигляді математичних рівнянь і навіть слів. Наприклад, твердження: "Підприємницька фірма виробляє таку кількість продукції, яка максимізує її прибуток", - є основою для формалізації поведінкової моделі фірми. Відомі досить незвичні способи моделювання економіки. Так, відомий економіст (а в минулому інженер) А.Філіпс сконструював діючу модель визначення національного продукту, використовуючи скляні трубки й рідину різних кольорів, що циркулює в них. Зараз ця екзотична економічна модель прикрашає підвал Лондонської школи економіки, де А.Філіпс свого часу читав лекції.

Відомо кілька класифікацій моделей, які використовуються у економіці, серед яких досить поширеними є так звані *рівноважні моделі*.

Нормативний і позитивний аналіз

Економічні моделі звичайно використовуються в *нормативному і позитивному аналізі*. (Деякі економісти використовують термін "*нормативна і позитивна теорія*").

Позитивна економічна теорія розглядає (описує) факти і залежності між ними. Твердження типу: "Якщо Україна введе квоти на імпортовані автомобілі, то їхня ціна для громадян України зросте", - є прикладом позитивного аналізу. Це твердження не оцінює ситуацію з точки зору "погано - добре", а лише констатує факти і зв'язки між ними.

Звичайно як частина позитивної економічної теорії розглядаються дискусії про ефективність, оскільки мова йде про загальні закономірності функціонування економіки. Наприклад, ресурси в економіці можуть бути розподілені ефективно, але не обов'язково це буде відповідати поняттю справедливості, рівності тощо.

Для того щоб оцінити наслідки ефективного розподілу, необхідно застосувати міркування типу "добре - погано". Його вносить *нормативна економічна теорія*. Такий тип аналізу активно використовується в економіці добробуту для обговорення питання про те, що таке держава добробуту. В рамках нормативного аналізу використовуються конкретні оцінки міркуван-

ня типу: “якими є економічні умови і наскільки успішними можуть бути зусилля політиків, спрямовані на зміну ситуації”. Нормативний аналіз стосується не лише якісної оцінки економічної політики, але й містить розробку її конкретних варіантів.

Повернімося до твердження про квоти. З точки зору нормативного аналізу, це рішення можна оцінити в кількох аспектах: яким повинен бути розмір квоти? Якими є наслідки її запровадження для всіх суб'єктів ринку? Наскільки сприятливішим може виявитися для них запровадження імпортного мита?

Слід зазначити, що обидва види аналізу (типи теорії) тісно пов'язані, Зокрема, результати позитивного аналізу допомагають визначити кращий шлях для досягнення нормативних цілей.

Іноколи дуже складно визначити найкращий варіант політики. Однак можна прослідкувати взаємовплив різних факторів і тим самим спростити проблему пошуку оптимального рішення.

Мікроекономіка і макроекономіка : Підруч. для студентів екон. спец. закл. освіти : у 2 ч. / С. Будаговська, О. Кілієвич, О. Романюк та ін. ; за заг. ред. С. Будаговської. - К. : Основи, 1998. - С. 19-20.

В.Д.Базилевич, Л.О.Баластрик

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИН

При дослідженні фінансових відносин використовуються діалектичний метод (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстракція та інші), статистичні методи та економіко-математичне моделювання.

Діалектичний метод

- аналіз і синтез як структурні елементи діалектичного методу застосовуються в єдності. При аналізі об'єкт дослідження розкладається на складові частини, кожна з яких вивчається окремо. При синтезі - відбувається поєднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле з урахуванням взаємозв'язків між ними;
- індукція - рух думки від одиничного до загального, від знання нижчого ступеня до знання вищого ступеня;
- дедукція - рух думки від загального до одиничного;
- абстракція - це метод поглибленого пізнання реальних економічних процесів шляхом відзначення основних найбільш суттєвих сторін певного явища і очищення (абстрагування) від усього випадкового, неістотного;
- аналогія - перенесення властивості (сукупності властивостей) з одного явища на інше.

Статистичні методи

- балансовий: збалансування джерел фінансових ресурсів з матеріально-уречевленими та трудовими ресурсами;
- нормативний: встановлення прогресивних норм і нормативів формування і використання фінансових ресурсів із урахуванням особливостей різних галузей;
- метод коефіцієнтів: здійснення фінансових розрахунків на основі встановлення відповідних коефіцієнтів (наприклад: індексація заробітної плати визначається на основі коефіцієнта індекса підвищення цін).

Економічне моделювання - це визначення у формалізованій формі (в абстрактному і спрощеному вигляді) основних функціональних взаємозв'язків між економічними показниками, які відображають реальні економічні процеси.

Створення фінансової моделі економіки полягає у визначенні способу розподілу та перерозподілу ВВП, опосередкованого рухом фінансових ресурсів держави.

Базилевич В. Д. Державні фінанси : навч. посіб. / В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик ; за заг. ред. В. Д. Базилевича. - К. : Атіка, 2002. - С. 5-7.

Д.Е.Стігліц

СКЛАДОВІ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ

Вивчення економіки державного сектору можна поділити на три складові.

1. Вивчення видів діяльності, характерних для державного сектору, та принципів їхньої організації. Державні операції є настільки складними, що іноді дуже важко визначити, якими є загальні обсяги витрат і на що саме спрямовані ці витрати. Податки та витрати здійснюються на кількох різних рівнях: у деяких місцевостях громадяни сплачують не лише федеральні та муніципальні податки, а й окремий податок на шкільну справу, окружний податок, окремий податок на користь органів, що забезпечують водопостачання та комунальні послуги, та окремий податок на розвиток бібліотек.

2. Розуміння та прогнозування, наскільки це можливо, всіх наслідків діяльності уряду. На чий плечі лягає тягар податку, яким обкладається компанія? Не схоже на те, що податок не матиме інших наслідків, крім зменшення доходу компанії. Більш імовірним здається, що принаймні частина його вразить споживачів через підвищення цін або ж службовців компанії через зниження зарплати. Які будуть наслідки затвердженого урядом закону про контроль за орендою протягом тривалого періоду? Чи дійсно у перспективі від закону виграють наймачі? До чого приведе рішення уряду змінити вік виходу на пенсію за програмою соціального забезпечення або змінити оплату за викладання в державних університетах? Чи надавати безплатну медичну допомогу особам літнього віку?

Ми вже бачили, що наслідки державної політики часто є надто складними для того, щоб їх можна було передбачити. Нерідко існують розбіжності у поглядах щодо можливих наслідків. Справді, навіть після того, як певне політичне рішення набирає сили, погляди на його ефективність все-таки відрізняються.

3. Оцінка альтернативних рішень. Нам необхідно не лише знати наслідки альтернативних рішень, а й виробити критерії для їхнього оцінювання. Спочатку ми маємо зрозуміти ціль урядової політики, а потім переконатися в тому, наскільки кожна певна пропозиція відповідає (або може відповідати) цим критеріям. Але навіть цього недостатньо. Багато пропозицій мають наслідки, що виходять за межі програмованих, і необхідно вміти передбачити та оцінити їх.

Стігліц Д. Е. Економіка державного сектору : пер. з англ. / Д. Е. Стігліц. - К. : Основи, 1998. - С. 40-41.

НАУКОВІ ОСНОВИ РОЗРОБКИ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Сьогодні державне управління офіційно визнано одним із основних видів суспільної діяльності та є галуззю науки. Дослідження в межах напрямку “Наукові проблеми розбудови державності” належать до пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки в Україні й охоплюють теоретичні, методологічні та практичні проблеми становлення і розвитку державного управління в Україні, спрямовані на виявлення законів, закономірностей, принципів, тенденцій, системних характеристик державного управління, теорії організації, технології розробки, прийняття і впровадження управлінських рішень.

Визнання державного управління як виду діяльності й галузі науки свідчить про гостру необхідність в ефективному вирішенні проблем державного будівництва для забезпечення сталого і безпечного розвитку суспільства шляхом встановлення тісного взаємозв’язку між теорією та практикою, подальшого розвитку основ правової демократичної держави із соціально орієнтованою ринковою економікою, що неможливо без створення і подальшого розвитку національної школи державного управління, у тому числі у сфері забезпечення національної безпеки, залучення до цієї роботи наявного науково-технічного потенціалу України. Практичними кроками державної влади, які підтверджують справедливість сказаного, є низка ухвалених і затверджених нормативно-правових актів, життєво важливих для подальшого розвитку та безпеки держави, у розробці яких активну участь брали науковці.

З огляду на сказане існує необхідність у проведенні аналізу сутності державного управління як виду суспільної діяльності та галузі науки.

Відомо, що регулювання суспільних відносин є однією з основних функцій держави. Вона знаходить своє відображення в державному управлінні, яке перш за все спрямоване на узгодження і всебічне задоволення різноманітних інтересів людини, різних соціальних груп, суспільства й держави з метою забезпечення їх безпечного розвитку.

Теорія і практика державного управління формувалася протягом кількох тисячоліть. Проте тільки в минулому столітті завдяки успіхам теорії управління та її застосуванню у сфері суспільних відносин, а також у зв’язку з масштабами й обсягами завдань, які об’єктивно вимагали відповідного втручання з боку держави, державне управління стало окремим видом професійної діяльності та сформувалося як окрема галузь науки.

Певною мірою те ж саме можна сказати про основи теорії національної безпеки. Проблема наукового обґрунтування шляхів забезпечення сталого і прогресивного розвитку національних держав та міжнародного співтовариства значно актуалізувалася після двох світових воєн, виникнення відносно нових загроз національним інтересам і міжнародній стабільності, які набули транснаціонального характеру (тероризм, організована злочинність тощо). Цьому також сприяло те, що серед високорозвинених країн є й ті, які забезпечили належний рівень ефективності управління у сфері забезпечення національної безпеки. Водночас аналіз свідчить про відсутність єдності серед дослідників і практиків не тільки щодо понятійно-категорійного апарату у сфері забезпечення національної безпеки (що було показано вище), а й прийнятого в усьому світі визначення поняття “державне управління”.

Так, існують два принципово різні підходи до розуміння змісту державного управління.

Перший підхід - так званий американський, у межах якого державне управління розглядається як галузь, що включає законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. Це передбачає поєднання і взаємозв’язок політичних, правових та адміністративних функцій при дослідженні та практичній реалізації державного управління. Другий підхід - європейський, коли вказане управління розглядається головним чином як підгалузь права (фактично як підзаконна виконавчо-розпорядча діяльність органів держави).

Відаючи данину праву, яке, очевидно, продовжуватиме відігравати свою ключову роль у державному управлінні, ми одночасно є прихильниками першого підходу. На нашу думку, з огля-

ду на необхідність реалізації системного підходу щодо забезпечення національної безпеки, він повнішою мірою відповідає функціям і завданням державного управління в зазначеній сфері.

До того ж в Україні фактично набув офіційного визнання саме перший підхід щодо розуміння сутності й спрямованості державного управління. Беручи це до уваги, ми також поділяємо думку Г.В.Атаманчука, який під державним управлінням розуміє практичний, організуючий і регулюючий вплив держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її упорядкування, збереження або перетворення, що спирається на силу влади. Близькою до неї є й позиція В.В.Цветкова, який вважає, що діяльність держави щодо упорядкування різних соціальних процесів у суспільстві й є державним управлінням.

З огляду на сказане досить логічним є визначення об'єкта і предмета науки державного управління, яке дають Н.Р.Нижник та С.П.Мосов, коли під вказаним управлінням розуміється управлінська діяльність усіх органів державної влади, а під предметом - закономірності та принципи такої діяльності.

Принциповою ознакою державного управління є його цілеспрямованість. Саме тому багато дослідників, зокрема Г.В.Атаманчук, М.Альберт, І.Ансофф, В.Д.Бакуменко, Д.М.Гвішіані, Е.Гроув, Н.Л.Карданська, А.А.Кокошин, Й.Кхол, О.А.Машков, М.Мескон, С.П.Мосов, Д. Моррісей, Н.Р.Нижник, Г.Райт, Г.Саймон, Д.Смітбург, В.Томпсон, Ф.Хедоурі, В.В.Цветков, Ф.Шамхалов, Г.В.Щокін та інші, загалом дотримуються спільної позиції в тому, що суттю управлінської діяльності є досягнення тих чи інших цілей, а змістом - дії щодо їх досягнення, для чого залучаються певні ресурси, які в процесі досягнення згаданих цілей мають бути використані найбільш ефективно.

З іншого боку, системний підхід при аналізі соціальних систем зобов'язує розглядати управління як процес цілеспрямованого впливу суб'єкта управління на об'єкт управління. У даному разі таким суб'єктом виступає система державної влади у вигляді спеціально утворених органів, між якими розподілені певні функції державного управління, а об'єктом - суспільні відносини, в процесі яких виникають інтереси (потреби) самозбереження та подальшого розвитку і, відповідно, цілі, спрямовані на їх задоволення, у тому числі в безпеці.

Важливо, що в сучасній теорії систем суспільство прийнято розглядати як складну, динамічну відкриту систему, здатну до самоорганізації, а для опису функціональних властивостей самозбереження останньої широко використовувати поняття гомеостазу. Під ним розуміють збереження життєво важливих для існування системи параметрів у деякому інтервалі, який забезпечує збереження системою цілісності, оскільки вихід за вказані межі призводить до руйнування (загибелі) системи. У свою чергу, під самоорганізацією розуміється вища форма адаптації системи до змін у самій системі та впливу зовнішнього середовища шляхом цілеспрямованих змін у системі, які забезпечують виконання поставлених завдань.

Самоорганізація можлива тільки у складних системах, для яких характерною є масовість однорідних елементів, які можуть бути складними за умов простих взаємодій. Тому на нашому прикладі можна стверджувати, що державні інституції виконують роль структури, а державне управління - механізму суспільного самоуправління. Майже аналогічної думки з цього приводу дотримується Г.В.Атаманчук.

Принципово важливим є також те, що обов'язковою умовою здійснення процесу самоорганізації є ідентифікація динаміки системи (тобто її структурно-функціональних змін) в умовах, які постійно змінюються. Із цього приводу В.Д.Могилевський стверджує, що необхідність вирішення складної процедури ідентифікації (від самоідентифікації народу, суспільства, особистості до природних явищ) породжує всі сучасні постановки завдання управління.

Тому слід погодитися з Н.Р.Нижник та С.П.Мосовим, які вважають, що державне управління - це діяльність органів та установ усіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) з вироблення та здійснення регулюючих, організуючих і координаційних впливів на всі сфери суспільства з метою задоволення його потреб, що зазнають постійних змін.

Оскільки управління являє собою неперервний процес суб'єкт-об'єктних відносин, у перебігу якого відбувається реалізація певних управлінських функцій, то для операціоналізації поняття "державне управління" можна використовувати вказані функції, що й пропонують, зокрема, М.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоурі, вирізняючи функції планування, організації, мотивації та контролю, які виконуються з метою формулювання і досягнення цілей держави.

Таким чином, державне управління є способом функціонування та реалізації державної влади, а його предметом - процеси здійснення суб'єктом державної влади функцій управління з метою досягнення цілей суспільства і держави шляхом формування організуючого, координуючого та контролюючого впливів на об'єкт державного управління.

Відомо, що державна влада є головним інструментом забезпечення існування держави, охорони політичної системи, економічної та соціальної структури, організації та упорядкування соціально неоднорідного суспільства, збереження його цілісності. Вона здійснює вплив на суспільні процеси (відносини) за допомогою спеціально створених інститутів (органів, установ, організацій), використовуючи наявні в її розпорядженні ресурси (матеріальні, фінансові, інтелектуальні та інші). Тому за змістом державне управління є процесом реалізації державної влади, а сфери діяльності держави трансформуються у сфери державного управління.

Для оцінки якості державного управління необхідно враховувати багато факторів, але в будь-якому разі - природно-географічні та соціально-економічні умови, а також накопичені суспільством матеріальні й духовні цінності.

Слід також враховувати, що ефективне управління завжди має динамічний характер, а процеси в суспільстві мають тенденцію до прискорення в часі. Тому для системи державного управління постійно існує необхідність у випереджальному рівні управління, що неможливо без наукового аналізу управлінських ситуацій для визначення способів ефективного розв'язання адміністративних проблем.

Визначаючи роль науки управління, Дж.Дункан зазначав, що це передусім інтелектуальна революція, новий світогляд і нова методологія вирішення проблем, в основі якої перебувають використання наукового методу, системна орієнтація та використання моделей. Тому прикметною особливістю, що характеризує сучасну науку управління, є намагання більш широко застосовувати методи і науковий апарат, розроблений у межах так званих точних наук, подальше удосконалення методів дослідження операцій, імітаційного моделювання, управління проектами, поширення комп'ютерних технологій, застосування аналізу політики та системного аналізу.

Таким чином, надання державному управлінню у сфері забезпечення національної безпеки наукового характеру передбачає широке використання результатів досліджень інших галузей науки (філософії, політології, права, соціології, економіки, військових наук та інших) і подальший розвиток наукових досліджень з актуальних проблем державного управління (прогнозування, стратегічного планування, обґрунтування раціональної структури органів державної влади, розробка сучасних методів контролю, комунікацій, прийняття рішень і т. ін.). Загалом же необхідно творчо застосовувати загальнонаукову і проблемно-орієнтовану методологію пізнання специфіки державного управління.

Державне управління - інтегрований процес, який складається із сукупності процесів (елементів), що конкретизуються на циклах вказаного управління через визначення його суб'єктів та об'єктів. Дослідження вказаного процесу надає можливість адекватно оцінювати проблемні ситуації становлення і розвитку державного управління. При цьому ефективність державного управління значною мірою залежить від дієздатності державної влади і наявних у її розпорядженні ресурсів (можливостей) розвитку основ громадянського суспільства, а отже, й рівня активності суспільної діяльності.

Як справедливо зазначають чимало дослідників, за системного підходу державне управління необхідно розглядати як складну багатокомпонентну і динамічну систему, функціонування якої характеризується багатьма параметрами (індикаторами, індексами).

Основу державного управління становлять різноманітні види діяльності, процеси (явища, події тощо), що відбуваються в соціальній системі та за її межами. Вони приводять до зміни складу (переліку) і значень вищезгаданих параметрів.

Зважаючи на це, в загальному вигляді державне управління забезпеченням національної безпеки можна відобразити як сукупність певних етапів за наступною схемою: управлінська ситуація - національні цінності (інтереси) - сукупність проблем, пов'язаних із бажанням і прагненням задоволення інтересів (потреб), - цілі, спрямовані на вирішення вказаних проблем (розбіжностей між реальними і бажаними станами), - розробка та прийняття управлінських рішень, спрямованих на досягнення цілей, - система управлінських впливів на суспільство - активний моніторинг із метою виявлення нової проблемної ситуації.

Слід зауважити, що проблемні ситуації часто є наслідком загроз національним інтересам.

Вказана схема є досить спрощеною. Але вона дозволяє достатньою мірою відобразити тезу Г.В.Атаманчука, суть якої полягає в тому, що управлінське рішення системи державного управління - це соціальний акт, в якому висловлені впливи управлінських ланок (державних органів, посадових осіб) на суспільну систему (керовані об'єкти). Це впливи, які необхідні для досягнення поставлених цілей, тобто задоволення відповідних потреб в управлінні.

На думку В.В.Цветкова, державне управління може здійснюватися у двох режимах - нормальному та надзвичайному. Це певною мірою допомагає зрозуміти не лише суть проблемної ситуації розвитку процесу державного управління, а саме ситуації, яка виникає внаслідок невідповідності наявного і бажаного стану вказаного процесу, коли стає явною необхідність зміни цілей та параметрів суспільної діяльності. Вказані ситуації виникають за умов, коли поставлені нові цілі розвитку або внаслідок розвитку подій, що призводять до кризових явищ чи навіть криз. В останньому разі й виникає необхідність в управлінні за надзвичайних умов.

Інакше кажучи, за першої умови проблемна ситуація державного управління - це необхідність вирішення проблеми, яким чином досягти кращого стану, тобто з усвідомлюваною цілеспрямованістю змінити межу майбутнього.

В іншому разі - це необхідність вирішення проблеми, яким чином уникнути втрати того, що вже було, тобто за наявності загрози порушення межі існуючого стану соціального організму в бік погіршення.

Як справедливо зазначають З.Румянцева, Н.Філінов та Т.Шрамченко, за першої умови має здійснюватися управління за відхиленням, тобто за розбіжністю між параметрами функціонування об'єкта управління та цілями управління, тоді як за другої - за збуренням, коли система управління реагує на можливість відхилення від стану нормального функціонування внаслідок зовнішніх причин.

Важливо, що в умовах надзвичайного стану процес державного управління має забезпечуватися в межах чинного законодавства, яке, проте, істотно обмежує права і свободи громадян. Для такого стану характерним є також зниження ефективності дії механізмів саморегуляції.

Зауважимо, що до уваги необхідно брати і внутрішні причини, особливо коли йдеться про забезпечення національної безпеки. Інтерпретуючи сказане на процес забезпечення національної безпеки, можна стверджувати, що за першої умови йдеться про реалізацію національних інтересів (досягнення національних цілей) як усвідомлених суспільством і політичною елітою потреб, а за другої - про захист вказаних інтересів від тих чи інших загроз в умовах надзвичайного стану.

Відповідно до положень теорії синергетики системна криза свідчить, що вичерпані ресурси джерел розвитку відповідної системи і руйнівні процеси набули переваги. Проте, хоч дезорганізація і створює передумови щодо виникнення додаткових можливостей для формування нової організації суспільства, за надзвичайного стану може мати місце деяке звуження можливостей цього процесу. Зокрема, так може бути у разі відсутності відповідних управлінських впливів з боку органів державного управління в напрямках, які мають забезпечити адаптацію суспільства до змін зовнішнього середовища або до змін у самому суспільстві.

Без сумніву, прогресивний розвиток суспільства, безпека держави та входження її до кола розвинутих країн світу залежить від ефективності державно-управлінських рішень. Проте сьогодні в Україні бракує системності та обґрунтованості вказаних рішень, що вже призвело до втрати половини її економічного потенціалу. Фрагментарність, розбалансованість, внутрішні суперечливості, непослідовність державно-управлінських впливів та рішень особливо виявляються в ході розробки державної політики та у законотворчості. Тому є гостра необхідність розроблення механізмів та засобів підвищення ефективності прийняття і реалізації державно-управлінських рішень та відповідно утвердження більш досконалих процедур адміністративної діяльності.

У ході підготовки і прийняття управлінських рішень поки недостатньою мірою використовуються напрацювання сучасної науки управління, зокрема методи аналізу політики, системного та ситуативного аналізу, що свідчить про необхідність подолання певної відірваності теорії від практики.

Важливим елементом адміністративної діяльності є управлінські технології. Їх розвиток відбувається шляхом типізації управлінських ситуацій. Управлінські технології - це сукупність методів і процесів управління, науковий опис способів адміністративної діяльності, а відтак і ухвалення управлінських рішень для досягнення визначених цілей.

Поклавши в основу класифікації управлінських технологій ідеї цільового управління, як орієнтованого на кінцевий результат, Е.А.Смирнов запропонував усі управлінські технології поділяти на два основних види: технології цільового управління і технології так званого процесного управління. Сьогодні в Україні використовують головним чином технології управління за результатами, які реалізуються шляхом постійних вказівок та контролю їх виконання.

Очевидно, для підвищення ефективності підготовки і прийняття управлінських рішень важливим є впровадження нових технологій. Як правило, вирізняють два основних напрямки удосконалення технологій підготовки і прийняття управлінських рішень:

- розвиток методології, що наближає сучасні напрацювання теорій державного управління та управлінських рішень безпосередньо до управлінців;
- розвиток теорії, в якій об'єктом аналізу й удосконалення виступають основні стадії процесу розробки управлінських рішень (виявлення проблемної ситуації, оцінка наявних можливостей, розробка альтернатив і т.ін.), що мають розглядатися із системних позицій.

У процесі розвитку науки управління відбулося виокремлення теорії прийняття рішень у самостійну наукову дисципліну, основним предметом якої є дослідження процесу вибору, а центральним актом - вибір людиною одного з варіантів рішень. При цьому на початку свого становлення теорія прийняття рішень ототожнювалася з дослідженням операцій та фактично була зорієнтована на вирішення відносно структурованих проблем і застосування кількісних методів дослідження.

Але згодом, з огляду на особливості соціальних систем та умови їхнього розвитку, набув широкого поширення напрям, що базується на врахуванні організаційних, інтелектуальних та психологічних здібностей і досвіду людей, а також наукових досліджень, отриманих у межах теорії хаосу й теорії динамічних систем. Даний напрям вирішує структуровані проблеми за допомогою якісно-кількісних методів. Зауважимо, що саме такими, головним чином, і є проблеми у сфері державного управління.

Якщо для вирішення управлінських проблем застосування традиційних методів є мало-ефективним, то використовують методи сучасної теорії нечітких множин та систем. Вказані методи досить часто використовують для побудови експертних систем і систем підтримки рішень.

Прийнято вирізняти раціональну та психологічну теорію в загальній теорії прийняття рішень, які пов'язані між собою.

Перша зорієнтована на нормативні аспекти ухвалення рішень, а друга - на вивчення поведінки людей у процесі ухвалення і безпосередньо пов'язана з теоріями людських відносин та системами морально-психологічного стимулювання працівників з метою досягнення цілей організації.

У теорії ухвалення рішень також значна увага приділяється економічним, організаційним, правовим та інформаційним аспектам. А загалом сьогодні найбільшого визнання набуло виокремлення в процесі управління чотирьох узагальнених функцій управління: планування, організації, мотивації та контролю, а також двох процесів: комунікації та прийняття рішень, запропонованих М.Месконом, М.Альбрехтом та Ф.Хедоурі.

Значною науковою і практичною проблемою управлінської діяльності залишається планування (визначення) цілей розвитку та розробка відповідної стратегії їх досягнення.

Це планування охоплює кілька видів управлінської діяльності (визначення цілей, прогнозування, оцінка можливостей, адаптація до середовища та інші), тобто передбачає всебічне масштабне охоплення і вивчення проблеми забезпечення прогресивного розвитку системи та отримало назву стратегічного. Стратегія нерозривно пов'язана з політикою, оскільки остання визначає цілі та санкціоновані засоби досягнення цілей. А прийняття тієї чи іншої стратегії - це управлінське рішення щодо реалізації політики.

Чільне місце в теорії ухвалення рішень займають організаційні рішення. Вони пов'язані з організаційним проектуванням і полягають у визначенні структури управлінської системи, розподілі функцій між її елементами (підрозділами, посадовими особами), встановленні статусу і повноважень (компетенції) останніх, схем взаємовідносин між ними тощо, а в основу класифікації структур покладено розподіл їх на ієрархічні та адаптивні.

Сьогодні мають місце спроби синтезу різних типів логічних моделей ухвалення державно-управлінських рішень:

- раціональної (акцент робиться на зв'язку між цілями і засобами їх досягнення);
- правової (акцент - на процесі прийняття рішення та його відповідності законодавству);
- політичної (враховує головним чином фактори політичного характеру);
- соціально-психологічної (наголошується на особистісних і групових факторах впливу).

При цьому чимало дослідників не без підстав пропонують обов'язково враховувати фактор ризику, пов'язаний із визначенням чи недосягненням цілі того чи іншого рішення.

Принципово важливим є й те, що в багатьох випадках ті, хто приймає рішення, вибирають із певної кількості альтернатив, які їм відомі. Тому вони здебільшого задовольняються не стільки оптимальними рішеннями, а тими, що дозволяють більш-менш досягти поставленої цілі й таким чином вирішити управлінську проблему. Інакше кажучи, управлінці (за різних причин) дотримуються так званої концепції вимушеної раціональності. При цьому йдеться про систему рішень в ієрархічній структурі управління (по-перше, прийняття рішень здійснюється на всіх рівнях, між якими існують взаємозв'язки, а по-друге, як правило, рішення, яке приймається на вищому ієрархічному рівні, надає динаміки і спрямованості рішенням нижчих рівнів).

Тому теоретично найбільш розробленою є модель раціонального прийняття рішень. Вона включає етапи: діагностування проблеми; формулювання обмежень і критеріїв для ухвалення рішень; виявлення альтернатив та їх оцінку; вибір кращої з альтернатив.

Крім того, заслуговує особливої уваги механізм формування суб'єктивної ймовірності в процесах прийняття управлінських рішень (рішення приймають люди, які мають певні ціннісні орієнтації, що не можуть не впливати на його прийняття). На це звертають увагу, зокрема, Й.Кхол та А.А.Кокошин, Б.Г.Литвак. Так, останній вказує на такі характеристики особи, що впливають на прийняття рішень: схильність до ризику; особисті вподобання при виборі засобів і способів досягнення цілі; досвід реалізації наявних засобів управлінських впливів; ціннісні орієнтації; вік; стан здоров'я та інші.

З огляду на це були запропоновані методи і прийоми, які стосуються психолого-соціологічних аспектів управління людьми та які сьогодні становлять основу теорії мотивації. Вона має дві складові: теорії задоволення (теорія потреб) і теорії процесу (ґрунтуються на розумових процесах індивідів).

Серед теорій задоволення загальновідомими є теорія ієрархії потреб (складається з трьох рівнів потреб: життєвих (фізіологічних і безпеки), потреб у взаєминах (міжособистісних стосунках) та потреб у підвищенні поваги і самореалізації), а серед процесуальних - найвідомішими є теорія справедливості та сподівання.

Очевидно, практична реалізація вищевказаних моделей передбачає застосування системного і ситуаційного підходів, а також системного аналізу.

Системний підхід і системний аналіз орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта, виявлення різноманітних взаємозв'язків між його елементами, механізмів, які забезпечують вказану цілісність та зведення їх в єдину теоретичну картину.

Ситуаційний підхід виходить із можливості застосування методів управління залежно від їх ефективності в конкретній ситуації. Він є однією з основоположних ідей сучасного управлінського мислення, оскільки методологія ситуаційного підходу базується на адекватній інтерпретації ситуації та професійному володінні засобами управління. Це дає змогу з більшою ефективністю застосовувати методи, способи і прийоми управління, адекватні ситуаціям, що виникають у процесі адміністративної діяльності, передбачати їх імовірний розвиток у контексті наслідків ухвалених управлінських рішень. Тобто цей підхід зумовлює необхідність врахування при розробці та реалізації управлінських рішень особливостей та умов кожної країни і середовища її розвитку.

Загальновідомо, що без дослідження та врахування об'єктивно існуючих, стійких (тобто таких, що повторюються) взаємозв'язків між процесами (явищами, подіями) в процесі управління, а також визначення і врахування основних принципів зазначеного управління воно втрачає характер науково обґрунтованого процесу. Тому фундаментальну основу розробки рішень у сфері державного управління становить система закономірностей та принципів здійснення управлінських процесів. Вони є вихідними умовами наукового пізнання і засобами його подальшого розвитку.

Серед наведених закономірностей у державному управлінні, зокрема, вирізняють:

- цілісність системи (у системі виникають якості, якими не володіють її елементи);
- цілеспрямованість управління (організаційні системи завжди створюються для досягнення певних цілей);
- ієрархічність (соціальні системи завжди мають ієрархічну структуру);
- комунікативність (соціальна система не може бути ізольована від навколишнього середовища);
- упорядкованість (стійкість певним чином орієнтованих елементів системи); історичність (система проходить певні етапи становлення, розквіту і занепаду або перетворення);
- еквіфінальність (здатність соціальних систем досягати певного стану, який залежить виключно від параметрів системи);
- стабільність (виявляється в залежності оптимальності рішень від стабільності систем, а остання тим більша, чим менша кількість зв'язків між елементами системи).

Щодо принципів управління соціальними системами, то загальноприйнятих підходів і правил щодо їх систематизації не існує. Водночас досить ґрунтовний аналіз вказаної проблеми наведено у працях Г.В.Атаманчука, В.Д.Бакуменка, О.А.Машкова, Н.Р.Нижник. Зокрема, вони вирізняють такі принципи:

- раціональної організації будь-яких управлінських процесів (пропорційність, неперервність, прямоточність, ритмічність, концентрація однорідних предметів праці, гнучкість, цілеспрямованість, комплексність, наукова обґрунтованість шляхів і засобів досягнення цілей);
- універсальні принципи управління і самоорганізації систем;
- зворотного зв'язку;
- ресурсозбереження;
- релевантності інформації (вимагає застосування інформаційного фільтру, оскільки інформація, яка надходить до суб'єкта управління, як правило, має властивість надлишковості);
- соціальної відповідальності;
- раціональної структури управління (мінімізація ланок управління, виключення дублювання функцій, мінімізація потоків команд із кожної ланки управління та інші);
- управління якістю рішень (передбачає встановлення стандартів, запровадження методів мотивації, здійснення контролю тощо).

Політичні, економічні, ідеологічні й інші аспекти різноманітних сторін життєдіяльності суспільства і держави мають знаходити своє адекватне відображення в процесі державного управління національною безпекою. З огляду на вищесказане його дослідження потребує застосування системного аналізу для вироблення ефективних методів планування та ухвалення комплексних рішень в усіх сферах забезпечення національної безпеки. При цьому особливого значення набуває успішне вирішення завдання отримання і ґрунтового аналізу різноманітної інформації щодо захищеності від загроз об'єктів управління та умов їх функціонування, динаміки тенденцій їхніх змін.

Вивчаючи управління, юридична наука розглядає ухвалення управлінських рішень як процес виконавчо-розпорядчої діяльності, спрямований на встановлення правил поведінки органів, організацій, посадових осіб і громадян. Тому увага акцентується здебільшого на інституціонально-правовій стороні процесу прийняття державних рішень, який постає як процедура ухвалення нормативно-правових актів.

Водночас майже не приділяється уваги таким важливим елементам організації процесу прийняття рішень, як формування цілей, визначення їх пріоритетності, узгодження цілей між собою, збір і обробка інформації, механізму вибору раціонального варіанта. Тому вказані елементи мають бути представлені як інформаційні процеси, що пронизують систему державного управління національною безпекою.

Таким чином, процес прийняття управлінських рішень органами державної влади щодо забезпечення національної безпеки являє собою поєднання тісно взаємопов'язаних політичних, економічних, соціологічних, юридичних, психологічних та інших механізмів, на які здійснюють вплив фактори, що характеризують внутрішнє і зовнішнє середовище суспільних відносин. Тому системний аналіз вказаного процесу має базуватися на таких принципах:

1. Поліцентричності, згідно з яким зовнішнє середовище розуміється як рівнозначна сторона процесу прийняття управлінського рішення. При цьому поняття “середовище” розглядається як дуже складний для аналізу об’єкт чи процес. Залежно від цілей дослідження, в одному випадку він виступає системою, а в іншому - елементом (підсистемою) якоїсь іншої системи. Так, міжнародна безпека є середовищем (системою), в якому формується національна безпека. Соціальне управління включає як підсистему систему державного управління, а остання є середовищем формування системи державного управління національною безпекою. Національні цілі розглядаються не тільки як результат оцінки ситуації, що склалася в тій чи іншій сфері національної безпеки, а й як елемент системи національної безпеки.

2. Ієрархії (спосіб висунення управлінської цілі має бути ієрархічним).

3. Ентропійності. Він зобов’язує чітко структурувати управлінську ситуацію за ступенем наявної в ній невизначеності, оскільки специфічною ознакою управлінських ситуацій у процесі забезпечення національної безпеки зазвичай є значна невизначеність як у наявній інформації, так і в тенденціях її динаміки (зокрема в оцінках загроз національним інтересам).

4. Оптимальності, що передбачає кількісну оцінку витрат необхідних ресурсів і результатів реалізації адміністративного рішення по кожному варіанту, а також багатокритеріальну оцінку того варіанта, який уявляється кращим.

5. Адекватності мети і результату (альтернативне рішення має супроводжуватися оцінкою досягнутого рівня захищеності національних інтересів).

6. Адекватності управлінських рішень рівню загроз. Він передбачає розробку тільки тих альтернатив, які передбачають адекватне реагування на загрози, оскільки перевищувати рівень загроз не можна (можна спровокувати зростання рівня загроз).

7. Багатоваріантності. Прийняття рішення розглядається як результат вибору з деякого списку альтернатив. Тому зусилля мають витрачатися на розробку якомога ширшого кола можливих альтернатив управлінського рішення.

Для реалізації вказаних принципів доцільно взяти інформаційний аспект механізму прийняття управлінських рішень у процесі державного управління національною безпекою. Зазначений механізм забезпечує регулювання інформаційного обміну між елементами системи державного управління національною безпекою, який здійснюється на основі існуючих владних відносин, панівних у суспільстві національних цінностей, офіційно визнаних національних інтересів, їх ієрархії та підтримується правовим механізмом політичної системи суспільства.

У загальному випадку моделювання інформаційних механізмів зумовлює необхідність використання формально-аналітичного апарату і математичних методів аналізу функціонування моделі. Водночас слід зазначити, що сьогодні одні дослідники вважають, що запровадження формальних методів є значним прогресом у дослідженнях соціально-політичних проблем, а інші - навпаки, що формально-аналітичні методи принципово не здатні зробити конструктивного внеску у соціально-політичні дослідження.

Тому, на нашу думку, доцільно погодитися з В.Я.Матвієнко, що обов’язковою має бути попередня теоретична розробка принципів концептуальних питань застосування системної методології. Що ж до досліджень проблем національної безпеки, то тут принципово важливим є використання даних усіх галузей наукового пізнання, кожна з яких вирізняє ту чи іншу її сферу та глибоко аналізує її специфічні властивості.

Системний аналіз дає змогу уявити механізм процесу прийняття рішення як ієрархічну систему взаємодій інформаційних потоків. Дослідження вказаних потоків необхідно здійснювати в контексті зв’язку із зовнішнім і внутрішнім середовищем, яке є джерелом усієї інформації.

Водночас слід зазначити, що параметри, які характеризують зовнішнє і внутрішнє середовище державного управління національною безпекою, є досить складними, суперечливими, значною мірою мають імовірний характер. Тому часто їх неможливо оцінити однозначно.

У процесі державного управління національною безпекою роль одного з його суб’єктів завжди виконує той чи інший орган державного управління, тому будь-яке рішення в даному разі є державним. Це принципово, оскільки в такому разі його необхідно розглядати як акт соціального управління, за допомогою якого держава визначає підстави виникнення, зміни або

припинення тих чи інших управлінських відносин (у політичній, економічній чи інших сферах). Причому вказані акти обіймають і суспільні відносини, пов'язані зі здійсненням управлінських функцій, а саме: упорядкування, регулювання, узгодження, координацію та субординацію. Інакше кажучи, сюди входить не тільки виконавчо-розпорядча чи нормотворча діяльність органів державного управління національною безпекою, а й весь обсяг діяльності з реалізації управлінських функцій, спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Характерна ознака управлінських рішень, які приймають органи державного управління національною безпекою, полягає в їх владній нормативності. Вони є юридичними актами, які пронизують управлінську вертикаль і надають руху механізмові правового регулювання, одночасно пов'язуючи поведінку суб'єктів та об'єктів національної безпеки, ситуації з тими нормами і соціальними інститутами, які вбирають у себе такі рішення. Способи ж закріплення цього зв'язку досить різноманітні - від обмежень до однозначних приписів. Ці рішення можуть розрізнятися за джерелами, змістом, правовими формами, обсягом, часом дії та за багатьма іншими ознаками. Звичайно, всебічна класифікація рішень за вказаними ознаками становить самостійний теоретичний інтерес, але у сфері забезпечення національної безпеки принциповими є насамперед ті, які знаходять своє відображення в Концепції, Доктрині та Стратегії національної безпеки.

Основна ознака державно-управлінських рішень полягає в тому, що вони пов'язані з державною владою. Внаслідок цього структура інформаційного механізму прийняття рішень у процесі державного управління національною безпекою корелюється зі структурою державної влади і певною мірою виступає еквівалентом останньої в частині, яка стосується забезпечення національної безпеки.

Для забезпечення повсякденного управління суспільством держава розподіляє владу за елементами своєї структури. Звідси випливає диференціація механізму прийняття рішень у сфері забезпечення національною безпекою. В її основі - ієрархія національних цінностей, інтересів та цілей, статусу і компетенції.

Як показано раніше, владні відносини завжди включають у себе ту чи іншу систему установлених у суспільстві цінностей (ціннісних орієнтацій), які дозволяють оцінювати вчинки інших і визначають принципи соціальної ієрархії та основи суспільного життя.

Ієрархія ціннісних орієнтацій знаходить своє предметне відображення в ієрархії національних інтересів, а остання виступає ключовим чинником при прийнятті рішень у процесі державного управління національною безпекою. Тому є підстави стверджувати, що без наявності ієрархії національних інтересів було б неможливим існування в інформаційному середовищі тієї чи іншої комбінації управлінських впливів (альтернативних рішень), яка має переваги над іншими, а процес вибору рішення не мав би логічного завершення внаслідок неможливості віднайти оптимальне рішення. У такому разі система державного управління національною безпекою втратила б здатність приймати оптимальні рішення і, згідно з основами теоретичної кібернетики, втратила б власну стійкість.

Тому владні відносини, що виникають із приводу державного управління національною безпекою, спираються на комплекс засобів і способів їх використання, що мають забезпечити прийняття тих чи інших цінностей усім суспільством. Тому в процесі прийняття управлінських рішень системою державного управління національною безпекою необхідно вирізнити елементи, які відповідають за формування і регулювання ціннісних орієнтацій та які можуть бути позначені як "статус влади" (це, так би мовити, внутрішній зміст владних відносин).

З іншого боку, державне управління за своєю суттю являє собою структуру розподілених владних повноважень між елементами ієрархічної системи державних органів. Тому "статус повноважень" також є ключовою характеристикою державного управління національною безпекою (на одному рівні компетенції відбувається підготовка інформації (включаючи підготовку проектів управлінських рішень), а на другому - її організація (прийняття управлінського рішення та організація його виконання)).

Ключовим питанням є також оцінка ефективності управлінських рішень, яка залежить від багатьох факторів. Як правило, вважається, що рішення є ефективним, коли мети (результату) досягнуто в заданий термін за найменш можливих затрат. При цьому для оцінювання факторів, які впливають на якість управлінського рішення, характерним є використання пе-

реважно якісних методів, хоч є й непоодинокі випадки успішного застосування кількісних методів оцінки.

Проте центральним питанням у процесі розробки проектів державно-управлінських рішень щодо забезпечення національної безпеки залишається всебічне врахування специфічних особливостей об'єкта управлінського впливу в ході аналізу ситуації, що склалася, та прогнозування тенденцій змін факторів, які визначальним чином здійснюють вплив на загрози реалізації національних інтересів.

Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. - К. : Кондор ; Хмельницький, 2007. - С. 179-196.

В.Ю.Богданович

МЕТОДОЛОГІЯ СИСТЕМНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Метод розроблення теорії воєнної безпеки держави

Систему забезпечення воєнної безпеки держави як складову системи забезпечення національної безпеки можна віднести до складних соціальних систем, оскільки наявні протиріччя цілей її поводження, які важко піддаються формалізації, а також ряд інших ознак, що властиві складним системам.

Спроби за допомогою відомих наукових методів досліджувати складні соціальні явища і процеси, такі як міжнародні відносини, співробітництво, конфронтація, збройні конфлікти, примушення до миру та ін. наштотувалися на ряд непереборних труднощів, пов'язаних у першу чергу з формалізацією процесів і умов їх перебігу, виявленням і врахуванням найбільш важливих чинників, оцінкою достовірності отриманих результатів тощо.

Основним науковим методом вивчення невідомого завжди був експеримент. Однак проводити експерименти з великомасштабними системами в лабораторії або в природному оточенні не є можливим, тому що у дослідників немає ні прав, ні можливостей втручатися в їх хід. До того ж точність кількісного аналізу конфліктів минулих часів викликає сумнів, тому що відповідні історичні дані та їх описи недостовірні, мають швидше за все якісний, а не кількісний характер. Історичні описи конфліктів минулого не дають нам достатніх підстав для виявлення їх регулярних динамічних характеристик або причинно-наслідкових зв'язків. Аналіз описів багатьох конфліктів за кілька останніх десятиліть свідчить, що ми майже не маємо неупереджених об'єктивних описів конфліктів, тому що різні спостерігачі по-різному відображають минулі факти, а дослідники рідко роблять однакові висновки навіть із одних і тих же самих фактів.

Створення системи забезпечення воєнної безпеки держави спрямоване головним чином на недопущення розв'язання збройних конфліктів (агресії) проти неї. Очевидно, що ефективність функціонування даної системи буде визначатися багатьма чинниками, враховувати найбільш важливі з яких можна лише з використанням методології системного аналізу і спеціально розроблених методів досліджень.

Відомо, що будь-які методи системного аналізу опираються на математичний опис тих або інших фактів, явищ, процесів, які ніколи не бувають повними. Цю обставину потрібно враховувати головним чином при аналізі отриманих результатів. Найбільш принциповим при математичному описі (розроблення математичної моделі) слід вважати можливість врахування тих особливостей досліджуваного процесу, що найбільшою мірою цікавлять дослідника.

Отже, основою для проведення системних досліджень проблем воєнної безпеки повинна служити математична модель процесу забезпечення воєнної безпеки держави. Від якості цієї моделі буде залежати доля всього подальшого дослідження.

Побудова моделей - процедура неформальна і дуже залежить від дослідника, його досвіду, інтуїції, таланту, завжди опирається на конкретний дослідницький матеріал. Модель повинна з достатньою точністю відображати явища, що досліджуються, бути зручною для використання. Ступінь деталізації моделі, форма подачі проміжних і кінцевого результатів, їх точність визначаються цілями дослідження і безпосередньо залежать від дослідника.

Аналіз відомих публікацій стосовно дослідженню соціальних явищ і великомасштабних конфліктів дозволив виділити три підходи до вирішення цієї проблеми.

Перший використовується при вивченні груп із двох осіб (так звана теорія конфліктних ігор). Розроблені методи в рамках цього підходу дозволяють одержувати лише початкові уявлення про реальні великомасштабні соціальні конфлікти.

Другий підхід до вивчення великомасштабних соціальних конфліктів пов'язаний із використанням складних експериментальних ситуацій (наприклад, міжнародні політичні ігри) або імітаційних моделей. Тут слід враховувати дві обставини.

По-перше, ці ігри нагадують дійсність, тому вони відтворюють багато її властивостей, але немає ніякої впевненості, що ці властивості в іграх пов'язані між собою так само, як і в дійсності. Тому перенесення висновків, отриманих для ігор із невідомою структурою, на дійсність, структура якої також невідома, не можна строго обґрунтувати.

По-друге, через складність цих ігор зробити точний кількісний опис того, що в них відбувається, частіше усього неможливо.

Третій підхід ґрунтується на аналізі реальних конфліктних ситуацій за допомогою:

- традиційного історичного аналізу;
- нових методів аналізу спілкування між конфліктуючими сторонами;
- статистичного аналізу політичних, соціальних і економічних змінних.

Будь-яка наукова дисципліна повинна мати як експериментальну, так і теоретичну компоненти, і дослідження проблем воєнної безпеки в цьому плані не виняток.

Ретельно сплановані експерименти дозволяють накопичувати факти, на яких може бути побудована відповідна теорія. І навпаки, аналітичний розгляд підказує нові експерименти, які необхідно провести для перевірки й уточнення моделі. Тому без циклу "спостереження - гіпотеза - експеримент - теорія - перевірка" забезпечення адекватності моделі ставиться під великий сумнів.

Низький ступінь вірогідності наявних даних ускладнює аналіз реальних ситуацій. Статистичний аналіз дає в кращому випадку опис, а не пояснення того, що вже трапилося, і тим більше не показує можливих шляхів впливу на ситуації в майбутньому.

Таким чином, відомі методи досліджень соціальних систем і конфліктів не дали на сьогодні такої сукупності знань, які можна було б називати наукою про воєнну безпеку держави. Використовувані моделі соціальних систем і великомасштабних конфліктів завжди відрізняються від реальних, тому неминуче залишається головна методологічна проблема переходу від висновків, отриманих на моделі, до висновків щодо самої дійсності.

Запропонований метод дослідження проблем воєнної безпеки ґрунтується на поєднанні сильних сторін розглянутих вище підходів із збереженням переваг управління в обчислювальних експериментах, суворому кількісному аналізу, у введенні прогнозу розвитку ситуації в країні й у регіоні на основі методів експертного оцінювання, а також на введенні адаптивного управління процесами відповідного реагування на зростання рівня воєнної небезпеки для держави. Відповідно, методом системного дослідження проблем воєнної безпеки починається з копійкового відбору інформації про геополітичну обстановку в регіоні, про соціально-політичні процеси насамперед у сусідніх державах і усередині своєї країни, про хід реалізації ними своїх національних інтересів і про інші процеси, що прямо або побічно впливають на забезпечення необхідного рівня воєнної безпеки держави і стабільність у регіоні.

На основі всебічного аналізу геополітичної і воєнно-політичної обстановки у регіоні та розглядуваної ситуації висуваються гіпотези і припущення, уточнюються обмеження, вибираються керовані змінні та чинники, формулюються умови, які повинні бути враховані при конструюванні експериментальної ситуації. Ця ситуація повинна бути якомога простішою (на початковому етапі) і водночас задовольняти такі вимоги.

1. Ситуація повинна бути досить складною, щоб можна було перевірити велику кількість гіпотез, що належать до найбільш важливих складових процесу, що розглядається (наприклад, до динаміки переростання конфліктної ситуації в збройну агресію). Очевидно, що такі процедури не в змозі строго доводити справедливості висунутих гіпотез, проте допомагають обмежити кількість цих гіпотез або виявити шляхи їх узагальнення. Виконання даної вимоги гарантує, що використовувана експериментальна ситуація досить близька до дійсності (із точністю до тенденції розвитку).

2. Повинні бути передбачені явні конструктивні визначення всіх змінних, що описують дану ситуацію, обрані масштаби й одиниці для їхнього виміру, межі варіювання ними, що дозволяє поступово ускладнювати ситуацію.

3. Врахування важливих чинників, обмежень, змінних повинно проводитися у кількісних вимірах.

4. Експериментальна ситуація, що конструюється, повинна допускати декомпозицію на кілька більш простих ситуацій, бажано таких, що вже досліджувалися. Це дозволить пов'язати отримані нові результати з уже відомими.

За допомогою експериментальної ситуації на першому кроці генерується найбільш ймовірний з погляду дослідників сценарій розвитку подій. З окремими фрагментами сценарію проводяться експерименти, а для пояснення результатів цих експериментів створюються свої мікротеорії, робиться спроба створити узагальнену мікротеорію, що пояснює багато простих конфліктних ситуацій і можливі варіанти їх ескалації на час прогнозу $T_{пр}$, до того ж, окремі особливості простих ситуацій входять у цю теорію як змінні. Одночасно оцінюється вплив даного сценарію на можливість забезпечення стабільності міждержавних відносин і створення умов взаємовигідного співробітництва. Для пояснення результатів моделювання по сценарію в цілому розробляється перша макротеорія M_{k1} .

Паралельно робиться спроба створити макротеорію штучної дійсності шляхом прямого аналізу обраного варіанта розвитку подій. Узагальнюючи теоретичні дослідження цих двох видів, одержують задовільну для дослідника макротеорію M_k .

Ускладнюючи штучну дійсність, вводючи нові змінні та враховуючи інші чинники, процедура дослідження повторюється, створюються уточнюючі мікротеорії $m_{11} \dots m_{1n}$, більш загальні макротеорії $M_2 \dots M_k$.

Об'єднуючи результати, отримані в досить великій кількості реалізацій моделювання, робиться спроба створити метатеорію M_1 , яка дозволяла б одержувати або мікротеорії m_{t+1} , на основі $m_2 \dots m_t$, або макротеорії M_{k+1} на основі $M_2 \dots M_k$.

Розробка метатеорії дозволить швидше просуватися до теорії реальних конфліктів, а від них - до узагальненої теорії воєнної безпеки держави.

Принципово новим, що забезпечує метод, є пошук і дослідження шляхів забезпечення стабільності на основі інтересів.

Відмінною рисою, що ускладнює розглянутий метод, є введення адаптивного управління вибором засобів і способів зниження темпу ескалації конфліктної ситуації, аж до надання йому зворотного знака, тобто з'являється можливість змінювати не тільки розмір і знак результуючої сили, але й умови (варіювання фазовою траєкторією системи). У випадку ж розв'язання агресії адаптивне управління повинно бути націлене на вибір таких методів і способів дій, які б призвели до найшвидшого припинення агресії ($T_{арп} \rightarrow \min$, де $T_{арп}$ - проміжок часу, за який здійснюється збройна агресія) із мінімальними людськими, економічними й екологічними втратами для країни, що і являє собою одну з головних цілей функціонування системи забезпечення воєнної безпеки в умовах неможливості вирішення конфлікту мирним шляхом. Тоді конструювання експериментальних ситуацій і здійснення їхньої декомпозиції на ряд більш простих можна проводити за допомогою перевірених на практиці методів дослідження операцій, що дозволить істотно знизити ризик одержання помилок на початковому етапі дослідження.

З огляду на очевидну складність досліджуваних проблем, заздалегідь однозначно визначити розмірність завдання, кількість керованих і некерованих змінних неможливо та й взагалі недоцільно. Простіше вести їх накопичення в ході моделювання поетапно. Принциповою є лише орієнтація на можливість забезпечення першої моделі стабільності. Якщо першу модель

реалізувати неможливо, то готуються альтернативні варіанти забезпечення стабільності по другій моделі, наприклад, підготовка миротворчої операції, рекомендації стосовно впровадження санкцій тощо.

Таким чином, запропонований метод дослідження проблем воєнної безпеки дозволяє з використанням інших методів дослідження операцій проводити пошук і обґрунтовувати практичні шляхи забезпечення стабільності міжнародних відносин на основі взаємовигідного співробітництва і заданого рівня воєнної безпеки держави з урахуванням реальних умов існування держави і тенденцій розвитку воєнно-політичної обстановки у регіоні.

Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення : монографія / В. Ю. Богданович. - К., 2003. - С. 230-237.

О.М.Суходоля

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕТОДІВ, ВИДІВ ТА ЗАСОБІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОСТІ

Державна політика розглядається як неперервний процес розвитку суспільства, скерований державними інституціями в певному напрямі, ґрунтуючись при цьому на надбанні своїх попередників та враховуючи реальні умови середовища, у якому вони здійснюють свою діяльність. У процесі реалізації державної політики діяльність органів державної влади підпорядковується визначеним закономірностям і проходить етапи, на яких здійснюються різні види робіт, зокрема формування цілей, розробка стратегії досягнення цілей, визначення та розробка методів, засобів та інструментів діяльності, програмування діяльності органів державної влади з досягнення цілей, організація виконання та узгодження виконання окремих завдань різними виконавцями, моніторинг виконання та зміна методів й інструментів діяльності при зміні умов життєдіяльності суспільства.

Визначення меж та змісту цих видів робіт, характеру діяльності органів державної влади дає змогу врегулювати діяльність органів державної влади з реалізації політики енергоефективності шляхом нормативного відображення та регламентації їх функцій і повноважень, ресурсного забезпечення та термінів виконання тощо. Питання визначення та регламентації діяльності з реалізації державної політики досліджувалась у численних роботах українських та зарубіжних науковців, однак, незважаючи на численні дослідження з цих питань та нормативний документ, який регламентує діяльність органів державної влади з підготовки нормативно-правових актів, на сьогодні не існує узгодженої позиції щодо розмежування видів діяльності, їх змісту, способів нормативного врегулювання. Більше того, не існує узгодженої позиції щодо змісту понять, які використовуються при проведенні регламентації діяльності (“планування”, “прогнозування”, “програмування”, “проектування”) чи визначення документів, що нормативно врегульовують діяльність на різних етапах (“концепція”, “стратегія”, “доктрина”, “програма”, “план”).

Для подальшого висвітлення нашого підходу до регламентації діяльності органів державної влади для різних видів робіт, не зупиняючись на порівнянні цих понять, їх аналізі та узгодженні змістовного навантаження (рекомендовано звернутись до робіт Г.В.Атаманчука, В.Д.Бакуменка, П.Браун, Д.М.Гвішіані, Б.Л.Крозбі, Н.Р.Нижник, Г.П.Ситника, В.В.Тертички, Г.П.Щедровицького), відзначимо ряд аспектів, які ми пропонуємо чітко відрізнити, зокрема:

- розмежування і кореляція “цінностей”, “інтересів”, “цілей”, “задач”, “завдань” та “концепції”, “доктрини”, “стратегії”, “програми”, “плану”;
- відмінність змісту понять “програма” та “проект”;
- опрацювання цілеутворення політики як суб’єктивно обумовленого фактора;

- відображення “еволюційної” та “керованої” траєкторії досягнення цілей політики, визначення проблем та переведення їх у завдання.

Прийнявши за основу системний підхід до організації управління, ще раз проаналізуємо вихідну модель з урахуванням ряду зауважень. Як уже зазначалось раніше, вихідна модель управління на основі системного підходу не відображає цілей керуючої системи. Г.П.Щедровицький відзначає, що модель не відображає суб’єктивного впливу людини, яка задає ціль і, таким чином, передає свої власні цілі системі управління (організаціям). Крім цього, слід також відзначити проблему зв’язків (прямого та зворотного), яка полягає в необхідності проведення спеціальної роботи з організації зв’язків, особливо зворотного зв’язку. У разі недостовірного зворотного зв’язку управлінські дії, затрати часу та ресурсів системи будуть здійснюватись безвідносно до отриманого результату, а змінність характеристик керованої соціальної системи залежно від розвитку ситуації може призвести до втрати “достовірності” наявного зворотного зв’язку.

Необхідно також відзначити особливість соціальних систем, а саме відмінність між природним (еволюція) і технічним (розвиток). Якщо припустити, що керована система володіє волею, то тоді внаслідок симетричності зв’язків між керуючою та керованою системою виникає конкуренція за право управління. Керована система може так змінити процеси, що звичний для керуючої системи зворотний зв’язок буде, у свою чергу, прямим зв’язком для керованої. Таким чином, ми змушені визнати наявність процесів “самовільного руху” соціальних систем незалежно від управлінських впливів і стати на позицію, що керуюча система буде здійснювати управління лише у разі отримання впливу на всі процеси, які відбуваються в керованій системі. Інакше кажучи, для того, щоб управляти, суб’єкт управління має своєрідним чином “захопити” об’єкт управління (своєю волею), нав’язати об’єкту свої цінності, цілі діяльності, правила поведінки.

Враховуючи показану нами можливість “самовільного руху” об’єкта управління, необхідне чітке усвідомлення, що суб’єкт управління, “захоплюючи” об’єкт, змушений розділяти управлінські впливи на “керування” та “управління”. Відмітимо, що “керування” здійснюється в частині повної підпорядкованості об’єкта суб’єктові управління (організаційно-адміністративна підпорядкованість, законодавче регулювання діяльності), а “управління” поширюється на “самовільний рух” (стимулювання, пошук компромісів) об’єкта управління і потребує врахування його цілей та інтересів.

Разом з тим варто зазначити існування альтернативного підходу, який базується на європейській практиці державного управління правового регулювання діяльності соціальних систем та діяльності людини. Зокрема, припускається, що державна влада та відповідні їй засоби управління з огляду на принцип тотальності спроможні прямо або опосередковано вплинути як на суспільство в цілому, так і на кожного окремого громадянина та виключити можливість “самовільного руху”. В історії людської цивілізації траплялись етапи, на яких панувало переважне ставлення до людини як до “гвинтика” державних машин, що підпорядковуються виключно встановленим законам поведінки.

Таким чином, допускаючи можливість жорсткої регламентації діяльності людини як через законодавчі акти, так і через соціальні норми (інститути) поведінки, інколи суб’єкти управління розглядають соціальну систему як таку, що не володіє волею і відповідно не має “самовільного руху”, а це дає змогу повернутись до традиційної моделі системи управління, заснованої на кібернетичному підході. Власне, саме за таким підходом будувались (і будуються) системи управління суспільними процесами в країнах з тоталітарними режимами. Такий самий підхід використовувався в рамках командно-адміністративної системи СРСР. На наш погляд, саме такий підхід і відобразився в існуючій практиці розроблення державних програм розвитку, де наперед визначається розподіл суспільних ресурсів без припущення можливих відхилень.

Окремим випадком управління, за якого можливе застосування традиційного системного підходу до побудови систем управління, є випадок здійснення управлінської діяльності в межах однієї організації (структури органів державної влади). У даному випадку керована система самостійно “відмовляється” від “самовільного руху”, зобов’язуючись точно виконувати всі команди керуючої системи. Така “відмова” реалізується через формалізацію відносин, у випадку роботодавця - найманий працівник, через контракт (посадові інструкції), у випадку Кабінет Міністрів України - орган виконавчої влади через прийняття нормативних актів регламентації діяльності органів державної влади.

Відзначимо, що проблема врахування “самовільного руху” об’єкта управління є досить “молодою” проблемою державного управління, яка стала “операбельною” в результаті усвідомлення механізмів, які застосовувались при “стимулюванні” розпаду СРСР.

Така ситуація підводить нас до розуміння іманентності розвитку та ускладнення в теорії управлінської діяльності залежності від розвитку культури суспільства. Проаналізуємо наявні знання, методи та засоби здійснення управлінської діяльності на основі виділення окремих інструментів, які використовуються в управлінні соціальними системами. При цьому розмежуємо досліджувані інструменти за складністю управлінської діяльності:

- природне існування: людина не рефлексує своєї діяльності, а отже, не бачить можливостей управління. Надалі виникає розуміння необхідності коригування своєї діяльності, здійснення координації діяльності людей із розподілом діяльності за видами та часом;

- планування: людина (група людей) вийшовши у рефлексивну позицію, здійснює уже управління своєю діяльністю шляхом її коригування та координації. Планування діяльності дозволяє організувати виробничу (виробничу-технічну), проте не є ефективним інструментом для діяльності невиробничого характеру, що базується на суб’єктивності людини або ж для пошукової діяльності при нечітко визначених умовах;

- програмування: запроваджується програмування, що дає змогу ввести в управлінську науку діяльність у невизначених умовах з невизначеним кінцевим результатом. Програмування, задаючи напрями діяльності та алгоритми імплементації результатів цієї діяльності у практику, регламентує діяльність з пошуку правильних дій і дозволяє уникнути нецільової, хаотичної діяльності. Результатом стає запит на створення інструментарію цілеутворення;

- проектування: на даному етапі розвитку управлінської науки вводиться проектування як засіб цілеутворення діяльності. Саме в результаті проектування формується чітке бачення бажаних результатів діяльності, що створює цілі для планування та програмування. Надалі необхідна перевірка цілей на відповідність можливостей людини та її цінностей;

- прогнозування: для успішного проектування (такого, що веде до реалізуємості) необхідна оцінка тенденцій розвитку ситуації (процесів), у якій здійснюється управлінська діяльність. Інструмент прогнозування розвитку забезпечив оцінку тенденцій розвитку (природний та керований) окремих сфер життєдіяльності, причин та результатів проходження окремих процесів, можливості та результативності втручання. Прогнозування спричинило потребу в оперуванні причинами виникнення цих процесів, цінностями людини;

- позиціонування: в управлінську діяльність вводиться аналіз та вплив на ціннісну структуру суспільства (окремої людини). Розробляються відповідні засоби оперування ієрархією цінностей суспільства та відповідні інструменти впливу. Впливаючи на цінності, суб’єкт управління визначає цілі управління (проектування), засоби, методи та інструменти етапу програмування. Зазначимо, що на сьогодні даний набір інструментарію ще тільки розвивається, проте в майбутньому, безперечно, виникне потреба у їх запровадженні в управлінську діяльність для забезпечення впливу на ціннісну структуру суспільства. Можемо також передбачити потребу розробки інструментів оперування причинами виникнення ціннісної структури загалом суспільства та окремо кожної людини (пояснили мету діяльності з оперування цінностями людини).

Відзначимо, що на сьогодні не існує узгодженої позиції щодо чіткого розмежування інструментарію управлінської діяльності та його нормативної регламентації. Зокрема, не прийнято чітко розмежовувати програмну, проектну та прогнозну діяльність, діяльність з оперування цінностями (усвідомлення, зміна ціннісної структури) та цілепокладання (на основі встановленої ієрархії цінностей). Відповідним чином “програма” та “проект” часто розуміються взаємозамінними інструментами управлінської діяльності (буде обговорюватись детальніше), а застосування таких інструментів, як “прогнозування”, “позиціонування” на даний час деталізуються в дослідженнях щодо змістовного та методологічного наповнення таких документів, як стратегія, доктрина, концепція.

Суходоля О. М. Енергоефективність економіки в контексті національної безпеки: методологія дослідження та механізми реалізації : монографія / О. М. Суходоля. - К. : Вид-во НАДУ, 2006. - С. 88-93.

ПОНЯТТЯ І ЗНАЧЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

Для того, щоб глибоко і всебічно дослідити свій предмет пізнання, з'ясувати його сутність, якісні характеристики, динаміку розвитку в усій різноманітності об'єктивної реальності, її закономірних та випадкових проявів, здатність ефективно і швидко реагувати на кардинальні зміни у нашому швидкоплинному сьогоdnішньому житті, теорія держави і права повинна розробити широку систему методів своїх досліджень. Ця система у сукупності з іншими спеціальними засобами і прийомами пізнання тих або інших правових явищ є складним утворенням, дослідницьким інструментарієм всієї юридичної науки - її методологією.

“Юридична енциклопедія” визначає методологію юридичної науки як систему “підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ”. Але методологію визначають ще як науку про методи дослідження явищ, як галузь знання, що вивчає засоби, передумови та принципи організації теоретико-пізнавальної і практично-перетворюючої діяльності. Методологія - наука, що вивчає пізнання і наукову діяльність. Її розвиток є однією із сторін вдосконалення наукового пізнання у цілому. Теорія держави і права розробляє також загальні методологічні принципи пізнання державно-правової дійсності. Вони спрямовані на забезпечення достовірності та істинності знання, правильну, об'єктивну, наукову та ідеологічну направленість, внутрішню єдність дослідження державно-правових явищ. Водночас зазначені принципи базуються на тому, що методологія не зводиться до суми певних методів, способів і прийомів пізнання, а є цілісним, внутрішньоузгодженим “апаратом” пізнання політико-юридичних реалій. Як і будь-яка наука, теорія держави та права має методологічне навантаження тим більше і тим ефективніше, чим вище її теоретичний рівень.

Теорію держави і права не можна розглядати лише як зібрання готових істин, канонів чи догм. Вона є живою наукою, яка постійно розвивається, перебуває у безперервному пошуку. Оновлюючи і розвиваючи свою методологію, вона наближається до виконання основного завдання - служити науковим орієнтиром державно-правової практики.

Методологія, предметом якої є форми і методи теоретичного мислення, прийоми та засоби пізнання, історично розвивалася у межах філософії. Саме філософія, яка є розвинутою на засадах раціонального визначення світу і людини формою світогляду - методологічна основа теорії держави і права. Філософська наука вивчає найбільш загальні закони розвитку об'єктивного світу, людського суспільства і мислення, дозволяє проникнути за зовнішню видимість явищ суспільного життя, побачити їх зв'язки та взаємозв'язки, пізнати їх сутність, закони, які ними керують. Філософія, розкриваючи сенс людського життя, окреслює ціннісні параметри політичного, правового, морального, естетичного і наукового ставлення людини до світу, до свого буття.

Будь-яка юридична наука і, перш за все теорія держави і права, повинна творчо використовувати категорії філософії з урахуванням специфіки свого предмета, виробляючи свої спеціальні прийоми і способи пізнання. Головною метою теорії держави і права є з'ясування істини для того, щоб перетворювати існуючу дійсність, спираючись на об'єктивний критерій - практику. Застосовуючи вже вироблені філософією категорії і поняття, вивчаючи певні інститути під кутом зору змісту цих категорійних понять, теорія держави і права простежує, який саме вираз вони одержують у досліджуваній нею галузі. Наприклад, філософська категорія “сутність” фіксує певний рівень знання об'єктивного світу. Оперуючи цим поняттям, теорія держави і права виробляє свої поняття, такі, як: “сутність держави”, “сутність права”. Подібні категорії не утворюють нову філософську концепцію, а лише діалектично використовують зміст відповідних філософських положень. Методологічне й теоретичне значення конкретних філософських категорій для теорії держави і права та інших юридичних наук величезне. Вони не тільки становлять основу існуючих знань, а й є інструментом здобуття нових. Можна вести мову про те, що саме з логічно пов'язаних між собою категорійних понять складається система знань. Їх застосування для будь-якого нового пізнання і є методологією науки.

Вивчаючи загальні закономірності динаміки державно-правових явищ, теорія держави і права встановлює тенденції і намічає прогнози їх розвитку, а також, спираючись не тільки на загальні міркування, а й на аналіз явищ існуючої дійсності, напрацьовує конкретні, раціональні практичні висновки і рекомендації.

Сьогодні, в умовах швидкоплинного державно-правового життя, що постійно змінюється та докорінно реформується, особливо великі зміни відбуваються у методології теорії держави і права.

Тривалий час на теренах колишнього СРСР існувала радянська система і панувала ідеологія КПРС, яка пропагувала марксистсько-ленінське розуміння державно-правових явищ та процесів, запроваджувала у суспільну свідомість вульгарно-класовий підхід до трактування понять держави і права, гіперболізуючи при цьому роль та значення насильства у їх функціонуванні, підкреслюючи службовий характер даних соціальних інститутів у руках пануючого класу. Сучасне ідеологічне спрямування теорії держави і права полягає у відмові їх від обмежень та догм марксистсько-ленінського періоду розвитку юридичної науки і утвердженні нових, загальнодемократичних, гуманістичних ідеалів. Це саме той шлях, на якому можна досягнути нового рівня знань та справді наукових пояснень щодо понять держави і права з використанням досягнень сучасної методології суспільствознавства. На цих підставах відбувається збагачення теорії держави і права новими знаннями про роль гуманістичних та демократичних цінностей у розвитку сучасної держави, про верховенство права та конституційну законність, про соціальну, правову державу як перспективну та прогресивну мету розвитку української державності, про пріоритет прав людини у суспільстві. Ці нові поняття стали надбанням чинної Конституції України, що є потужним фактором розвитку прогресивного права і державотворчого процесу формування сучасної демократичної, правової держави - незалежної України, яка прагне зайняти чільне місце серед провідних держав Європи і світу, активно вирішуючи проблеми інтеграції України до європейської та світової правових систем. Остання вимагає певної методологічної переорієнтації вітчизняного правознавства, його спрямованості на дослідження питань, пов'язаних з дією у національному законодавстві України міжнародного договірної і міжнародного звичаєвого права, імплементації багатосторонніх міжнародних договорів та норм міжнародного звичаєвого права у національне законодавство нашої країни. Ставиться питання про формування спільного європейського науково-дослідного простору, в тому числі щодо наукових досліджень у галузі держави і права.

Відбувається подальший розвиток відносно нового напрямку вітчизняної правової науки - порівняльного правознавства, яке все більше стає дієвим інструментом всебічного дослідження проблематики будь-якої галузевої чи спеціальної юридичної науки, обов'язковим критерієм їх обґрунтованості і належної якості.

Нові завдання теоретичного і суто методологічного характеру стоять перед теорією держави і права у зв'язку з необхідністю перетворення українського правового простору адекватно існуючим соціально-економічним та політичним реаліям і потребам сьогодення зі спрямуванням на вирішення найпекучіших, найскладніших проблем нашого суспільства у складний, кризовий період його розвитку, що має супроводжуватися системним переглядом чинних і запровадженням нових правових норм, забезпеченням чіткої, ефективної, багатопланової та послідовної юридичної регламентації всіх галузей життя держави і суспільства, створенням умов для творчого, самодостатнього їх розвитку, подоланням негативних суспільних явищ, встановленням сталої законності та правопорядку в країні та їх зміцненням, формуванням високої суспільної й індивідуальної правосвідомості, поліпшенням загального правового клімату та створенням атмосфери впевненості громадян у своїх правах і свободах.

Наукове забезпечення державотворчих і правотворчих процесів тісно пов'язане з необхідністю посилення методологічної озброєності юридичної науки, відходу її від застарілих наукових догм, позбавленням від пут гіпертрофованої ідеологізації та класового підходу. За останні роки методологічний арсенал правознавства значно оновився. Зріс якісно і кількісно, внаслідок чого виникла реальна здатність при здійсненні наукових досліджень використовувати як традиційні, так і нові методики, більшість з яких пов'язана з комп'ютеризацією наукового пошуку, використанням його аналітичних можливостей, віртуального моделювання, розширенням через Інтернет зв'язків із зарубіжною правовою наукою. Разом з тим треба всіляко уникати так званого методу спроб і помилок, який завдав чималої шкоди суспільству в минулому і

не заслугоує на довіру і сьогодні. Будь-яке соціальне експериментування повинно бути глибоко осмисленим і об'єктивно виправданим, адже тільки передова, сучасна методологія, застосування нових правотворчих технологій можуть забезпечити прогрес у правовому житті суспільства, а неправильна, відстала методологія - це шлях до помилок, застою і стагнації.

Незважаючи на бурхливий розвиток юридичної науки, у незалежній Україні питанням вдосконалення її методології не приділялося належної уваги. Відмовившись від марксистсько-ленінських підходів до вирішення проблем дослідження суспільних процесів, більшість науковців проігнорували той беззаперечний факт, що методологія як теорія має не тільки загальносоціальний, а й універсальний характер. Частина з них почала беззастережно запозичувати іноземні методи дослідження, як правило, без урахування специфіки їх застосування. Інші науковці, взявши на озброєння примітивний прагматизм та правовий нігілізм, взагалі заперечують позитивну роль будь-якої методології.

Разом з тим важливість розвитку теорії методології досліджень і пізнання пояснюється, насамперед, складнощами суспільних процесів у перехідний період розвитку держави та економіки. Навіть при стабільності суспільно-політичного та соціально-економічного стану суспільство будь-якої держави є відкритою системою (з численними елементами та підсистемами, що взаємодіють, їх зв'язками і відносинами), яка має властивість самоорганізовуватися та самодезорганізовуватися. В умовах переходу суспільства від однієї системи цінностей до іншої останній процес під впливом ряду негативних факторів може набути загрозливих форм. Очевидно, що головними завданнями правової системи у демократичній, правовій державі є сприяння організуючим основам життєдіяльності суспільства та запобігання дезорганізуючим процесам. Саме тому нині право виконує не лише регулятивні функції, без яких саме існування сучасної цивілізації є проблематичним, а й інші, спрямовані на "вдосконалення" суспільних відносин, що історично склалися.

Як уже зазначалося, методологія будь-якої науки - це вчення про принципи побудови, форми та засоби наукового пізнання. Аналогічно методологію правотворчої діяльності можна визначити як теорію та практику дослідження основних напрямів такої діяльності, а також методів і засобів їх реалізації. Зважаючи на особливо значущу роль правотворчого процесу, його методологічного забезпечення, на цьому питанні слід зупинитися детальніше.

З точки зору методології, правотворча діяльність будь-якої держави є складним, багатим за змістом, але внутрішньосуперечливим явищем. Це особливо помітно в Україні. З одного боку, в нашій державі активізується процес адаптації її правової системи до безпрецедентних суспільно-політичних та соціально-економічних змін у суспільстві, що почалися після розпаду СРСР, з другого - реалізація стратегічного курсу України, спрямованого на її інтеграцію до Європейського Союзу, вимагає зближення національного права з правом згаданого інтеграційного об'єднання за умов, що останнє регулює досконаліші суспільні відносини, ніж ті, які існують у нашій державі. Все це викликає певні суперечності між соціальним призначенням правотворчості та головними напрямками її розвитку.

Складнощі структури національного права, наявність численних зв'язків та відносин між його галузями й інститутами, які можуть мати відкритий або прихований характер, унеможливають проведення будь-яких досліджень у галузі права та правових відносин без урахування:

- нерозривності взаємозв'язку загальнонаукових і галузевих методів, способів, засобів пізнання та впливу на суспільні відносини;
- комплексності, багатовимірності та багатозначності характеру правових явищ;
- системоформуючої ролі правових принципів;
- критеріїв, які до цього часу традиційно використовувалися лише в економіці, політиці, технології, культурології тощо.

В основу методології правотворчої діяльності має бути покладено комплексний підхід з використанням філософських принципів єдності соціально-правового і гносеологічного аналізів, об'єктивності, історизму, конкретності істини, повинні використовуватися наукові досягнення зі сфери філософії, політології, економіки, теорії держави і права, державного управління, менеджменту, юридичної деонтології, етики, загальної та соціальної психології, психології управління тощо.

Головним суб'єктом правотворчості є парламент, роль якого, з погляду методології, у створенні ефективно діючої правової системи має бути визначальною. Нові форми політичних та економічних відносин, що останнім часом виникли в Україні, вимагають належного право-

порядку, без якого наша країна не може рухатися по шляху побудови соціально орієнтованої, демократичної та правової держави.

Методологія правового врегулювання будь-якої сфери суспільних відносин повинна передбачати ряд послідовних заходів, спрямованих на досягнення поставленої мети. Зокрема, діяльність Верховної Ради України як єдиного законодавчого органу країни та суб'єктів законодавчої ініціативи можна розглядати як певний динамічний ряд, що завжди має починатися з визначення доцільності правового регулювання тих чи інших суспільних відносин. Дуже важливо, щоб цей процес у перехідний період, який нині переживає наша держава, не був стихійним.

Розроблення теорією держави і права методологічних засад правотворчості має бути спрямоване на піднесення її науково-правових настанов до нагальних потреб сучасності, досягнення її вищої ефективності, передбачення динаміки розвитку, визначення її пріоритетів виходячи з інтересів громадян та держави, потреб економіки, соціальної і політичної сфер життя суспільства, з урахуванням завдань перехідного періоду формування ринкових відносин, утворення нових інститутів держави і громадянського суспільства у процесі здійснення політичних реформ в Україні, забезпечення верховенства конституційних принципів та норм, належного співвідношення галузей, підгалузей права, інших правових масивів, розробки проблем їх структуризації, пропозицій щодо встановлення офіційної класифікації правових норм та їх співвідношення між собою, процедур запобігання і подолання юридичних колізій, децентралізації правового регулювання у зв'язку з розвитком процесів самоврядування, розчищення правової системи від актів, які втратили силу з прийняттям нової Конституції, та низки законів України, дерегуляції у певних галузях суспільного життя, зміцнення його системних відносин. Для цього потрібно здійснювати моніторинг ефективності регулятивної функції нових правових норм, порівнювати отримані результати з очікуваними. За наявності суттєвих розбіжностей щодо цього виникає нагальна потреба внесення необхідних коректив у чинне право.

Слід враховувати і той факт, що надмірна законодавча ініціатива народних депутатів України є однією з форм лобювання інтересів центральних міністерств та відомств нашої держави, які не завжди збігаються із загальнодержавними. Серед законодавчих пропозицій уряду є й такі, що можна ефективно врегулювати на рівні підзаконних актів.

У методологічному плані гостро стоїть питання розроблення спеціальних правотворчих процедур з метою їх впровадження у практику. Зокрема, мова йде про прийняття законів України "Про Регламент Верховної Ради України" і "Про закони та законодавчу діяльність", а також тісно пов'язаного з останнім законом "Про нормативно-правові акти України". Саме у цих законах мають бути регламентовані положення щодо процесуального упорядкування правотворчої діяльності суб'єктів законодавчої ініціативи, закладено основи скоординованої роботи законодавчої та виконавчої гілок влади у правотворчій сфері.

Важливим принципом правотворчої діяльності є відкритість органів державної влади стосовно правотворчого процесу, що є значущим фактором демократичного розвитку суспільства, зростання політичної культури громадян, поліпшення якості правотворчої роботи. Відкритість в умовах побудови правової держави передбачає активну просвітницьку діяльність серед населення не тільки щодо чинних правових норм, а й стосовно тих, які розробляються. Йдеться також про можливість широкого залучення кваліфікованих спеціалістів до аналізу проектів правових актів.

Правотворчість є стартовим етапом життя будь-якого правового акта. Саме з правотворчого процесу починається очікування позитивів, які він повинен надати. Зрозумілим є і значний громадський інтерес до правотворчості, що дозволяє створювати правові акти як вираз політичного курсу будь-якої партії, держави і суспільства.

Слід усвідомити, що правотворчість - це наука, яка формується безпосередньо виходячи з практики і вимог життя, спираючись на величезний обсяг знань, що накопичений людством.

Опанування методологічних засад права і державотворення, додержання його основних принципів дасть можливість подолати труднощі та суперечності, які, на жаль, ще є у державно-правовій дійсності, уникнути правових помилок, суперечностей і колізій, втілити кращий зарубіжний досвід права та державотворення.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ І ПРОЦЕСІВ. ПОЗИТИВНА І НОРМАТИВНА ЕКОНОМІКА

Основою методології економічної науки є розвиток теорії пізнання, відображення в узагальнюючих категоріях, поняттях і законах усього розмаїття господарського життя суспільства, його впорядкування й приведення до певної субординованості економічних явищ і процесів. Економічна теорія використовує широкий спектр загальних і спеціальних методів наукового пізнання, вибір яких зумовлений певними особливостями об'єкта і предмета економічних досліджень. Наприклад, на відміну від дослідників у сфері природничих наук, економісти, вивчаючи людську поведінку, а не фізичні властивості певних об'єктів, не можуть повною мірою використовувати експериментальні методи досліджень. Вихідним даним для економічних досліджень завжди властива неточність, певний рівень припущень, оскільки факти, що стосуються поведінки економічних суб'єктів, важко встановити.

Економічні явища та процеси практично неможливо розглядати ізольовано, без урахування зв'язків із зовнішнім середовищем. З огляду на те, що економічні зв'язки дуже складні, всі наслідки зміни впливу як внутрішніх, так і зовнішніх чинників на перебіг економічних процесів складно передбачити. Тому економісти часто оперують гіпотезами, які підтверджуються тільки за певних умов.

Широкого використання в економічних дослідженнях набув **метод наукової абстракції** (лат. *abstractio* - віддалення), за якого дослідник відволікається, звільнюється від другорядних, випадкових аспектів явищ і процесів та зосереджується на з'ясуванні того, що є суттєвим і повторюваним. У процесі абстрагування формуються наукові категорії або поняття, які пояснюють певні аспекти економічних процесів і явищ. Логічні поняття, що відображають найзагальніші суттєві аспекти економічної реальності, називають **економічними категоріями** (наприклад, попит, пропозиція, ціна, витрати, прибуток тощо).

Важливим результатом наукового абстрагування є виявлення та обґрунтування **економічних законів**, що відображають істотні причинно-наслідкові зв'язки виробничих відносин, економічних процесів і явищ (наприклад, закон зростання потреб, закон зростання продуктивності праці, закон економії часу, закон рідкості, закон конкуренції, закон вартості, закон попиту, закон пропозиції та ін.).

Індуктивний (лат. *inductio* - наведення, введення) **метод** дає змогу економістам систематизувати і узагальнювати факти, а потім встановлювати між ними причинно-наслідкові зв'язки, робити основні узагальнення щодо реальної поведінки індивідів та інститутів. Індуктивний метод допомагає прямувати від фактів до теорії, від часткового до загального, однак встановлені за ним залежності не завжди повністю обґрунтовані.

Виведені індуктивно принципи і закони перевіряють за допомогою **дедуктивного** (лат. *deductio* - виведення) **методу**. Економісти починають дослідження з гіпотетичних припущень (постулатів), на їх основі шляхом логічних розмірковувань вони отримують висновки. Отже, для **формування неперевіреного принципу** - гіпотези - можна **спиратися на випадкові спостереження**, умоглядні висновки, логіку або інтуїцію. Достовірність цієї гіпотези перевіряють систематичним і багаторазовим вивченням відповідних фактів. Тобто дедуктивний метод полягає в сходженні від загального до часткового, від теорії до фактів.

Індукція і дедукція - взаємодоповнювальні методи дослідження. Сформульовані дедуктивним методом гіпотези є орієнтирами при доборі та систематизації емпіричних даних, а відомі уявлення, факти - передумовами для формулювання змістовних гіпотез.

Методом вивчення економічних явищ і процесів є **аналіз** (грец. *analysis* - розкладення, роздроблення), що передбачає ділення об'єкта дослідження на складові, елементи (ознаки, властивості, відносини) і відокремлене їх вивчення.

Процедурою зворотного аналізу є **синтез** (грец. *synthesis* - з'єднання, складання), тобто поєднання окремих елементів, сторін об'єкта дослідження в єдине ціле - систему. Будь-який

процес пізнання економічних явищ ґрунтується на єдності аналізу і синтезу. Результати аналітичного дослідження об'єкта синтезуються при їх теоретичному узагальненні.

Важливою умовою отримання об'єктивних узагальнень економічної дійсності в принципах, категоріях, законах є вивчення всієї сукупності здобутих наукою фактів, історії розвитку процесу або явища в його унікальності й неповторності, випадковості та необхідності. Це досягається завдяки використанню в економічних дослідженнях **історико-генетичного методу**, що полягає у виявленні історичних умов генези - виникнення і подальшої еволюції економічних явищ і процесів, загальних закономірностей і хронологізації їх розвитку.

Історико-генетичний метод тісно пов'язаний з **логічним методом**, який передбачає виявлення логіки розвитку, сутності господарських процесів, формулювання узагальнень і закономірностей.

Економіко-математичне моделювання дає змогу описувати й аналізувати економічні процеси і явища за допомогою економіко-математичних моделей (формалізованих описів і кількісних вимірів економічних процесів і явищ, структуру яких зумовлюють їх об'єктивні властивості та суб'єктивний цільовий характер дослідження). Економіко-математичне моделювання має великий потенціал при прогнозуванні економічних процесів.

Специфіка аналітичного інструментарію, а також ступінь застосування дослідниками особистих ціннісних суджень для пояснення та опису економічних явищ і процесів зумовлює виокремлення в економічній теорії двох сфер аналізу: позитивної та нормативної економіки.

Позитивна економіка - опис, пояснення й передбачення розвитку економічних явищ і процесів, тобто дослідження фактичного стану економіки.

Позитивна економіка оперує фактами і вільна від суб'єктивних і ціннісних суджень. Позитивна економічна теорія - це твердження, гіпотези, які можна перевірити за допомогою фактів. Вона ґрунтується на постулаті, що економічна наука може претендувати на звання науки тільки в тому разі, якщо вона строго наукова у своєму підході, уникає нормативних тверджень, застосовує наукові методи дослідження. У світлі її тлумачень слід сприймати потреби як об'єктивну реальність, не характеризуючи "хороші" вони чи "погані". Як потреби, так і ресурси визнають заданими. Предметом вивчення позитивної теорії є те, як люди використовують ресурси для задоволення своїх потреб, і наскільки ефективні обрані ними методи. Водночас тлумачення, інтерпретація фактичного стану економічного розвитку значною мірою залежать від цінностей, поширених серед економістів, управлінців, політиків і загалом у суспільстві на певному етапі його розвитку.

Ціннісні судження можна визначити як схвальні або несхвальні оцінки, що претендують на об'єктивну обґрунтованість. Вони подібні до суджень, що ґрунтуються на фактах, і оцінок, оснований на особистих уподобаннях. У зв'язку з цим постає складна філософська проблема об'єктивної обґрунтованості, істинності суджень, а також їх об'єктивної необґрунтованості, хибності.

На початку ХХ ст. економісти хотіли забезпечити об'єктивність економічного аналізу шляхом виключення ціннісних суджень з економічної теорії. У 30-40-ві роки ХХ ст. у межах економічної теорії добробуту, з виходом праці американського економіста Кеннета-Джозефа Ерроу (нар. 1921) "Суспільний вибір та індивідуальні цінності" (1951), почався новий підхід до вивчення ціннісних суджень в економіці. Ця праця показала, як висловити альтернативні цінності у вигляді точно визначених формальних аксіом, як строгими методами дослідити їх логічні викладки і як вивчити їх відповідність або невідповідність. Безперечно, ціннісні судження часто відіграють важливу роль в економічній теорії. Вони впливають на політичні рекомендації, які надають економісти, і на їх судження про переваги альтернативних систем економічної організації. Саме ціннісні судження, унормовані у загальноприйнятю для різних груп економістів систему знань, становлять сферу нормативного аналізу економіки.

Нормативна економіка - прийняття економічних рішень з огляду не тільки на об'єктивну оцінку фактів, а й на суб'єктивні ціннісні судження, тобто підходи конкретної людини до інтерпретації цих фактів.

Наприклад, для перевірки гіпотез використовують фактичні дані, однак добір цих даних залежить від думки економіста, а його підхід до добору є суб'єктивним і може будуватись на певних упередженнях.

Отже, нормативна економіка уособлює судження певної людини чи групи людей про те, якою має бути економіка або яку конкретну політичну акцію потрібно рекомендувати, ґрунтуючись на певній економічній теорії, певних економічних відносинах. Використання у висловлюваннях слів “могло” або “повинно” свідчить про суб’єктивне оцінювання або нормативне твердження. Позитивна економічна теорія обмежується прогнозуванням наслідків альтернативних політичних рішень, а нормативна - стає теоретичною основою для здійснення економічної політики. Саме в цій сфері між представниками різних напрямів економічної науки виникають найбільші розбіжності. Так, у країнах із розвинутою ринковою економікою точиться гостра полеміка щодо вибору шляхів модернізації ринкового господарства, пристосування до вимог і викликів постіндустріального суспільства, оптимального співвідношення ринкових і державних механізмів регулювання економіки. Це стосується і підходів до розбудови економічної системи в країнах з перехідною економікою.

Рівні економічного аналізу та обґрунтування управлінських рішень

Зв’язки економічної теорії, господарської практики та економічної політики виявляються на мікроекономічному та макроекономічному рівнях аналізу. Відповідно, економічну теорію поділяють на мікро- і макроекономіку. Такий поділ економічної науки ґрунтується на розрізненні об’єктів і предметів дослідження.

Мікроекономіка - галузь економічної науки, зосереджена на аналізі економічної поведінки окремих економічних агентів (домогосподарств і підприємств), їх взаємодії на ринках ресурсів, товарів і послуг при розв’язанні основних економічних проблем.

На рівні мікроекономічного аналізу зосереджують увагу на таких величинах, як виробництво конкретного продукту, кількість працівників, зайнятих в одній фірмі, виручка або дохід фірми чи домогосподарства, видатки фірми або домогосподарства тощо.

Мікроекономіка є основою сучасної економічної теорії. Інколи її називають “теорією цін”, оскільки предметом її дослідження є механізм розподілу ресурсів, а основним індикатором - ціна. Ця галузь економіки вивчає і пояснює механізми та чинники врівноваження попиту і пропозиції на ринку через ціни. Потенціал мікроекономіки закорінений у простоті її структури та тісному зв’язку з економічною дійсністю. Об’єктами економічних досліджень стають корпоративне управління, поведінка інституціональних й індивідуальних інвесторів та менеджерів підприємств, інші проблеми мікрорівня.

Мікроекономічна теорія охоплює такі розділи: теорія фірми, дослідження структури ринку (досконала конкуренція, монополія, олігополія, монополістична конкуренція), вибір в умовах невизначеності та ризику, суспільні блага, зовнішні ефекти, вибір у часі, часткова і загальна рівноваги, економіка добробуту, аналіз специфічних ринків, теорія ігор та ін. Вона тісно пов’язана з Дослідженням господарських операцій і теорією прийняття економічних рішень.

Становлення мікроекономіки було тривалим. Мікроекономічний аналіз започатковано ще в класичній політичній економії (розроблено основи функціонального аналізу А. Смітом). Основоположним для розвитку мікроекономіки вважають обґрунтування англійським економістом Томасом Мальтусом (1766-1834) закону спадної віддачі та теорії трьох факторів виробництва французьким економістом Жаном-Батістом Сеєм (1767-1832), які й натеper широко використовують у мікроекономічному аналізі. Однак як галузь економічних досліджень вона виокремилася лише наприкінці XIX - на початку XX ст.

Становлення мікроекономічного аналізу поділяють на три етапи.

I етап (1845-1890). Закладення основ мікроекономіки, формулювання основних методологічних принципів дослідження: закони насичення потреб людини німецького економіста Германа-Генріха Госсена (1810-1858); принцип граничної корисності представників австрійської школи Карла Менгера (1840-1921), Фрідріха фон Візера (1851-1926), Ойгена Бем-Баверка (1851-1919); теорія граничної продуктивності факторів виробництва представника американської школи Джона Бейтса Кларка (1847-1938);

II етап (1890-1933). Мікроекономіка виокремлюється як галузь економічних досліджень на основі систематизації й узагальнення ідей пізньої класики, австрійської та американської

шкіл: визначення англійським економістом Альфредом Маршаллом (1842-1924) ринкової ціни на основі співвідношення граничної корисності та витрат виробництва, законів попиту та пропозиції; використання математичного апарату як інструменту економічних досліджень, обґрунтування теорії загальної економічної рівноваги представниками математичної школи (англійські економісти Вільям-Стенлі Джевонс (1835-1882), Френсіс-Ісідор Еджуорт (1845-1926), швейцарський економіст Леон Вальрас (1834-1916), італійський економіст Вільфредо Парето (1848-1923));

III етап (1933 - донині). Мікроекономіка розвивається на власній методологічній основі і поповнюється такими відкриттями: ефект доходу і заміщення (український економіст Євген Слуцький (1880-1948), англійські економісти Джон-Річард Хікс (1904-1989), Пол-Ентоні Самуельсон (1915-2009)); теорія недосконалої конкуренції (англійський економіст Джоан-Вайолет Робінсон (1903-1983)); теорія монополістичної конкуренції (американський економіст Едвард-Гастінгс Чемберлін (1899-19667)); теорія ігор (американський математик Джон-Форбс Неш (нар. 1928), американський економіст німецького походження Оскар Моргенштерн (1902-1977), американський математик Джон фон Нейман (1903-1957)). Особливістю новітніх мікроекономічних досліджень є їх максимальна доказовість, використання найсучасніших методів аналізу, зокрема таблиць, графіків, статистики, економетрики, методу математичного моделювання.

Предмет дослідження макроекономіки значно ширший.

Макроекономіка - функціонування економіки загалом або її складових, таких як урядовий сектор, домогосподарства і приватний сектор.

Першою спробою аналізу макроекономічних процесів була "Економічна таблиця" (1758) французького економіста Франсуа Кене (1696-1744), в якій він відобразив процес відтворення суспільного продукту. У XIX ст. це намагався зробити німецький економіст і філософ Карл Маркс (1818-1883) у схемах простого і розширеного відтворення, а також Л. Вальрас у теорії загальної рівноваги. Проте макроекономічні побудови у XVIII-XIX ст. виконували переважно суто теоретичну функцію. Уперше предмет макроекономіки, специфіку її методології та практичного застосування результатів макроекономічного аналізу обґрунтував англійський економіст Джон Мейкард Кейнс (1883-1946) у праці "Загальна теорія відсотка, зайнятості і грошей" (1936).

Об'єктом вивчення макроекономіки як галузі економічної науки є процеси економічного зростання, зайнятості, інвестування тощо. Економіка конкретної країни може розглядатися як певна макроекономічна система (макроекономіка). Тобто макрорівень - цілісний і самостійний, причому рішення, прийняті на макрорівні, визначають економічну ситуацію на всіх інших рівнях.

Завданням макроекономіки є обґрунтування економічного змісту таких категорій, як "продуктивні сили", "власність", "ринок", "товарне виробництво", "національне багатство", "відтворення", "обмін", "розподіл" та ін., а також встановлення внутрішніх сталих зв'язків між ними, що дає змогу розробити основні методи державного регулювання з метою забезпечення розвитку і функціонування цілісної економічної системи. Однією з основних проблем макроекономіки є з'ясування ролі держави (а отже, її функцій) у системі макроекономічного регулювання, зокрема її вплив на економічну рівновагу, послаблення макроекономічної нестабільності тощо. Макроекономіка розробляє інструментарій державного втручання в економіку, є теоретичною основою та обґрунтуванням такого втручання. На макрорівні застосовують механізми грошово-кредитного, бюджетно-податкового, валютного, антимонопольного регулювання, створюють системи підтримки зайнятості населення і подолання негативних наслідків безробіття.

Важливим методом макроекономічного аналізу є моделювання. Макроекономічні моделі в спрощеній формі, за багатьох припущень, відображають основні залежності між економічними показниками. Макроекономічні моделі містять екзогенні (зовнішні) та ендогенні (внутрішні) змінні, величина яких є результатом розв'язку моделі. Найчастіше до екзогенних змінних зараховують рівень державних витрат, ставки оподаткування, величину пропозиції грошей та ін.; до ендогенних - обсяг виробництва, рівень зайнятості та безробіття, рівень інфляції тощо.

При побудові макроекономічних моделей використовують відповідний понятійний апарат і особливі сукупні, тобто узагальнені, або агреговані, показники. З їх допомогою можна

розглядати ринки окремих ресурсів і продуктів як єдиний ринок країни, де взаємодіють сукупний попит і сукупна пропозиція. Для аналізу ринку на макрорівні застосовують сукупні показники, що характеризують статистику: валовий внутрішній продукт, валовий національний дохід, чистий внутрішній продукт, сукупний попит, сукупна пропозиція, сукупний дохід, інфляція та інші, а також динаміку економічних процесів - темпи зростання реального валового внутрішнього продукту, темпи інфляції тощо. Для кожної макроекономічної моделі існують власні припущення стосовно ступеня агрегування й умов, за яких розглядають певні процеси: закрита або відкрита система, короткостроковий чи довгостроковий часовий проміжок та ін.

Макроекономічні моделі демонструють, як зміна однієї з екзогенних змінних впливає на ендогенні показники. Застосування макроекономічного моделювання допомагає розробляти ефективні заходи економічної політики та прогнозувати їх наслідки. Основними макроекономічними моделями є моделі кругообігу продуктів і доходів, сукупного попиту, сукупної пропозиції, мультиплікатора, економічної рівноваги, грошового ринку, економічного зростання, “затрати-випуск” та ін.

Отже, підходи до аналізу на мікро- та макрорівні відрізняються ступенем уваги до економічних явищ і процесів. На кожному рівні предметом дослідження є емпірична сфера, тобто матеріальні об’єкти і системи, що реально існують (мікрорівень), і концептуальна сфера - цілі, уподобання, наміри та сподівання осіб, які здійснюють економічну діяльність (макрорівень). Міжрівневі зв’язки, зокрема взаємозв’язок між перебігом макроекономічних процесів і поведінкою мікроекономічних суб’єктів, ще недостатньо обґрунтовані в економічній теорії, не мають універсального характеру, неоднакові в різних країнах і в різні періоди розвитку національних економік.

Зокрема, американський економіст К.-Дж.Ерроу (нар. 1921) назвав “великим скандалом” те, що неокласична теорія ціни не може пояснити такий макроекономічний феномен, як безробіття, американські економісти Роберт-Емерсон Лукас (нар. 1937) і Томас-Джон Сарджент (нар. 1943) стверджували, що кейнсіанська макроекономічна теорія має фундаментальний недолік - відсутність стійких мікрооснов. У 70-80-ті роки ХХ ст. Р.-Е. Лукас розробив модель раціональних сподівань, що стала теоретичною парадигмою нової класичної економічної теорії. Її дослідницька програма намагалась підвести під макроекономіку тверді мікроекономічні принципи і стала домінуючим напрямом у макроекономіці. У середині 80-х рр. учені зосередились на відродженні кейнсіанських ідей, однак розроблені моделі поки що перебувають у стадії становлення.

Економічним системам розвинутих країн властива тісна взаємозалежність мікро- і макроекономічних процесів, сильний вплив макроекономічних регуляторів на поведінку мікроекономічних агентів, що створює об’єктивне підґрунтя для застосування різноманітних моделей (кейнсіанських, монетаристських, інституціональних та ін.) макроекономічного регулювання. У більшості трансформаційних країн навпаки - держава жорстко і безпосередньо впливала на соціально-економічні процеси шляхом централізованого регулювання поведінки мікроагентів через звуження сфери самостійних рішень і встановлення строгих правил їх прийняття в різних господарських ситуаціях. Вплив макрорегуляторів на мікроекономічну поведінку в цих країнах у трансформаційний та посттрансформаційний періоди є слабким. Це суттєво обмежує можливості застосування традиційних моделей макрорегулювання економіки. Тому передумовою створення цілісної і внутрішньо мобільної економіки у трансформаційних країнах є виокремлення проміжного, або мезоекономічного, рівня, що повинен стати сполучною ланкою між предметними сферами економічного аналізу й економічної політики: макроекономічною та мікроекономічною.

Мезоекономіка - напрям економічної науки, що досліджує господарські процеси на рівні регіонів країни, галузей національної економіки, галузевих комплексів (промислового, агропромислового, військово-промислового тощо), найбільших підприємств.

Мезоекономічними об’єктами можна вважати фінансово-промислові та торгово-промислові групи; підприємства, розміщені в одному місті, районі; виробників, які оперують на одному ринку; мережеві структури, пов’язані стійкими фінансово-економічними відносинами; великі вертикально інтегровані компанії та комплекси; групи підприємств, сформовані за розміром (малі, середні, великі).

Специфіка економічного аналізу на мезорівні полягає в тому, що мезоекономічні структури розглядають як носіїв економічних і соціальних інститутів, що визначають норми, правила, традиції відносин між учасниками, які входять у ці структури, а також із іншими заінтересованими особами. Отже, у трансформаційних країнах, де недосконало працюють макроекономічні регулятори, економічна політика держави повинна бути зорієнтованою на розвиток мезоекономічних структур, формування відповідних інститутів, розроблення галузевих і регіональних економічних політик.

Вивчення процесів виникнення економічних інститутів, пошук нових відповідей на традиційні економічні питання щодо розподілу ресурсів, меж раціональності поведінки економічних агентів призвело до виокремлення ще одного рівня економічного аналізу - наноекономіки. Термін "наноекономіка" запровадив у 1987 р. К.-Дж.Ерроу.

Наноекономіка - теорія економічної поведінки індивіда, що описує мотивацію і чинники впливу на діяльність індивідуального агента (фізичної особи).

Поведінку індивідуального агента розглядають як певною мірою ірраціональну, часто спонтанну, нелогічну.

Місце наноекономіки в економічній науці зумовлено становищем її об'єкта - індивіда - в економічній системі. Завдання наноекономіки - пояснювати та прогнозувати економічну поведінку людини, визначати внутрішні й зовнішні детермінанти та чинники її поведінки в різних економічних ситуаціях, зокрема з точки зору раціональності/ірраціональності. Як і у мікроекономіці, важливим є аналіз економічної взаємодії індивіда з іншими економічними агентами і соціальними групами. Наноекономіка дає змогу виявити вплив діяльності окремих фізичних осіб на поведінку мікроекономічних об'єктів - підприємств, домогосподарств, організацій, доповнюючи мікроекономіку.

Особливістю наноекономіки є тісний зв'язок її із неекономічними науками: психологією, соціологією, історією, ергономікою, менеджментом та ін.

Наприкінці ХХ ст. посилюлися інтернаціоналізація господарського життя суспільства, його глобалізація. У зв'язку з цим різко зменшилось значення державних кордонів. Національні економіки стають усе більш відкритими, їм властиві взаємовплив, взаємопереплетіння і взаємопроникнення. Зовнішні чинники економічного розвитку починають діяти на національні економіки як внутрішні. У цьому контексті зміст предмета економічної теорії розширюється, виходить за національні межі. До основних об'єктів економічного аналізу додалося світове господарство з його системою міжнародних економічних відносин, на вивченні якого зосередилася мегаекономіка.

Мегаекономіка - розділ економічної теорії, що вивчає функціонування глобальної економіки.

Мегаекономіка поки що використовує методологію та інструментарій, що застосовуються при вивченні національних економічних систем, однак потребує специфічного теоретичного осмислення і методів аналізу, які покликані розвинути економічну науку, значно розширити її межі за рахунок дослідження глобальних чинників господарського розвитку.

Отже, з розвитком економічної науки ускладнюється її внутрішня структура, що виявляється у виокремленні нових рівнів економічного аналізу, розширенні та специфікації об'єктів дослідження, зміні аналітичного інструментарію. Актуальні напрями розвитку економічної теорії на сучасному етапі пов'язані з інтеграцією розрізаних теоретичних підходів з метою узгодженого опису різноманітних економічних процесів на нано-, мікро-, мезо-, макро- і мегарівнях. Крім розвитку теоретичних підходів, необхідне розроблення специфічного аналітичного інструментарію для нано-, мезо- та мегарівнів, а також розширення та принципова зміна інструментарію економічного регулювання на всіх рівнях економіки.

Бодров В. Г. Державне регулювання економіки та економічна політика : навч. посіб. / В. Г. Бодров, О. М. Сафронова, Н. І. Балдич. - К. : Академвидав, 2010. - 520 с.

МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНОГО АНАЛІЗУ

Зміст понять “методологія”, “метод”, “методика економічного аналізу”

Методологія (від метод і ...логія) учення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності. Методологія науки - учення про принципи побудови форми та способи наукового пізнання.

Загальною методологією наукових досліджень є філософія.

Відносно конкретних наук методологія - це наука про прийоми, способи цих наук, загальні наукові основи цих прийомів і способів.

Метод (від грец. - *methodos* - шлях дослідження, теорія учення) - спосіб досягнення певної мети, розв'язання конкретної задачі. Досягається це за допомогою певних правил, прийомів, операцій, способів.

Під методом економічного аналізу розуміється спосіб підходу до вивчення господарських процесів в їх становленні і розвитку, який опирається на загальнонаукові, діалектико-логічні і формально-логічні закони, методи, принципи.

Характерними особливостями методу економічного аналізу є:

- використання системи первинних даних, які всебічно характеризують господарську діяльність підприємства (нормативних, облікових, звітно-статистичних, позаоблікових);
- вибір такої системи аналітичних показників, які найкращою мірою характеризують стан і розвиток підприємства;
- дослідження відхилень фактичних значень аналітичних показників від нормативів, планового завдання, рівня попереднього періоду та виявлення і вимірювання цих відхилень на основі факторного аналізу;
- виявлення і вимірювання резервів виробництва та розробка заходів щодо їх ефективного використання;
- розробка оптимальних планових рішень.

Використовуючи загальнонаукові, формально-логічні і діалектико-логічні методи, кожна наука, зокрема економічний аналіз, розробляє і використовує свої спеціальні прийоми, операції, способи (далі - прийоми), які впливають зі змісту і предмета науки.

Сукупність спеціальних прийомів становить методіку економічного аналізу.

Як самостійна наука економічний аналіз використовує різнобічні спеціальні прийоми, причому кількість їх постійно зростає.

Щоб відповідати сучасним вимогам, методіка економічного аналізу повинна своєчасно реагувати на повсякденні динамічні зміни зовнішнього середовища, бути надійним інструментом управління підприємством.

Слід виділити загальну і часткову (спеціальну) методіку.

Загальна методіка - це система дослідження, яка може бути однаковою мірою використана для вивчення різних об'єктів в різних галузях економіки.

Часткова (спеціальна) методіка характеризує загальну методіку відносно певних галузей економіки або навіть окремого об'єкта дослідження.

Методичні прийоми економічного аналізу

Розглянемо детально спеціальні прийоми економічного аналізу, які найчастіше використовуються в практиці аналітичної роботи.

Порівняння - найбільш ранній і найбільш поширений прийом аналізу. З цього прийому по суті і починається економічний аналіз.

Теорія і практика економічного аналізу виробили ряд методів порівняння економічних показників з метою визначення відхилень і встановлення причин, які зумовили ці відхилення. З цією метою фактичні дані порівнюються з плановим завданням, нормативами, даними попередніх періодів, середньогалузевими показниками, внутрішніми і зовнішніми стандартами, показниками передових підприємств.

Якщо всі показники, з якими порівнюються фактичні дані, вважати базовими, то в результаті порівняння отримують абсолютне відхилення як різницю між значеннями фактичного рівня і базою, і відносне відхилення як частку від ділення абсолютного відхилення на рівень базового значення і множення отриманого результату на 100.

Слід пам'ятати, що для об'єктивного порівняння показників необхідно фактичні і базові дані привести до єдиних цін та умов формування.

В американській економічній літературі порівняння фактичних результатів зі встановленими завданнями відносять до контролю, а порівняння варіантів можливих рішень або фактичного виконання з можливими варіантами - до економічного аналізу.

Балансовий прийом - використовується для відображення двох груп взаємозв'язаних і урівноважених економічних показників. Він використовується для аналізу використання робочого часу, аналізу сировинних і матеріальних ресурсів. Балансовий метод може бути використаний для оцінки забезпеченості підприємства основними фондами і особливо їх активної частини - устаткуванням, машинами, приладами.

Розглянемо приклад використання балансового методу на основі балансу основних фондів за первинної вартості, формула якого має такий вигляд:

$$ОФ_n + П = В + ОФ_k$$

де ОФп - вартість основних фондів на початок періоду;

П - придбано основних фондів за звітний період;

В - вибуло основних фондів за звітний період;

ОФк - вартість основних фондів на кінець періоду.

На підставі наведеної вище формули можна розрахувати будь-який із показників, якщо відомі значення решти. Так, вартість основних фондів на кінець року дорівнює:

$$ОФ_k = ОФ_n + П - В.$$

Сальдовий метод - як різновид балансового методу використовується в тих випадках, коли відомий вплив на досліджуваний показник усіх факторів, крім одного, а прямий розрахунок його впливу утруднений.

У такому випадку вплив зазначеного фактора визначається як різниця (сальдо) між загальним відхиленням і сукупним впливом розрахованих факторів.

Варто зазначити, що користуватися цим методом слід дуже обережно, оскільки помилка в розрахунках впливу будь-якого фактора на рівень результативного показника автоматично призведе до помилкових розрахунків на останній стадії факторного аналізу.

Групування - використовуються майже у всіх економічних дослідженнях. Необхідність проведення групування обумовлено тим, що економічні явища і процеси характеризуються великою кількістю первинних даних, які відображують ці явища і процеси.

Групування дозволяють вивчати ті чи інші економічні явища в їх взаємозв'язку і взаємозалежності, виявити вплив найбільш суттєвих факторів на рівень результативного показника, розкрити закономірності і тенденції, які притаманні досліджуваним явищам і процесам. Групування передбачають певну класифікацію явищ і процесів, а також причин і факторів, що їх обумовлюють. Групування широко використовуються для підготовки первинного матеріалу для аналітичної обробки.

Залежно від поставленої мети розрізняють типологічні, структурні і факторні групування.

Типологічне групування дозволяє виділити найхарактерніші групи, типи явищ, з яких складається неоднорідна статистична сукупність, визначити істотні відмінності між ними, а також ознаки, які є спільними для усіх груп (наприклад, кадровий склад персоналу підприємства, національний склад працівників).

Структурні групування дозволяють вивчити склад однорідної сукупності, а також проаналізувати структурні зрушення (наприклад, віковий склад працівників, групування робітників за виконанням норм виробітку).

Факторні групування відображають причинно-наслідкові взаємозв'язки між результативним показником і фактором (факторами), що визначають його рівень (наприклад, залежність середньогодинної заробітної плати від стажу роботи робітників, залежність продуктивності праці робітників від рівня механізації і автоматизації виробництва).

Структурні групування поділяються на дискретні та інтервальні. У дискретних групуваннях величина ознаки (досліджуваній показник) подається окремим числом, а в інтервальних групуваннях - у вигляді інтервалів.

Для визначення величини інтервалу і кількості груп (рядків) у групуванні з рівними інтервалами використовуються такі формули:

$$i = \frac{X_{\max} - X_{\min}}{K};$$

$$i = \frac{X_{\max} - X_{\min}}{1 + 3,322 \lg n},$$

де i - величина інтервалу (різниця між максимальним і мінімальним числом у кожній групі (рядку));

X_{\min} , X_{\max} , - відповідно максимальне і мінімальне число у сукупності даних;

K - кількість груп (рядків);

n - кількість одиниць сукупності у первинних не згрупованих даних.

Звідси:

$$K = 1 + 3,322 \lg n.$$

При побудові інтервальних групувань потрібно керуватись такими правилами:

- число груп для зручності не повинно бути великим, оптимальним вважається 7-10 інтервалів;

- перший і останній інтервал можуть бути відкритими, всі інші повинні бути закритими;

- групи доцільно розміщувати за зростаючим значенням ознаки, при цьому слід намагатися зберегти неперервність її зміни. Якщо в будь-якому інтервалі відсутні дані для заповнення, інтервал потрібно зберегти у групуванні.

Абсолютні і відносні величини - займають значне місце в економічному аналізі для оцінки результатів і динаміки господарських процесів і явищ.

Абсолютні величини відображають кількісні сторони економічних явищ і процесів. Це іменовані числа, вони завжди мають одиниці виміру.

Розрізняють такі одиниці виміру абсолютних величин:

- натуральні - тони, метри, літри та інші фізичні одиниці виміру;
- трудові - людино-години, людино-дні;
- вартісні - коп., грн, тис. грн, і т.д.;
- комплексні - т/км.

До складу натуральних включають також умовно-натуральні вимірники, які використовуються у разі потреби звести воедино кілька різновидів однієї споживчої вартості, наприклад, умовне паливо, консерви у тисячах умовних банок (туб) тощо.

Перерахунок в умовні одиниці здійснюється за допомогою спеціальних коефіцієнтів-сумірників (K). Роль загальної міри, еталона для розрахунків і порівняння виконує один різновид, коефіцієнт-сумірник для якого дорівнює одиниці ($K = 1$).

Обсяг продукції в умовно-натуральному вимірі визначається за формулою:

$$Y = \sum KX,$$

де Y - обсяг продукції в умовно-натуральному вимірі; K - коефіцієнт-сумірник;

X - обсяг продукції певного виду у натуральному вимірі.

Коефіцієнт-сумірник або задається, або розраховується як співвідношення значення величини заданого параметра (характеристики) певного виду продукції до значення того ж параметра (характеристики) еталонного зразка.

Однак абсолютні величини не дозволяють повною мірою проаналізувати досліджувані соціально-економічні явища і процеси, виявити і оцінити взаємозв'язки і закономірності зміни показників.

Тому в доповненні до абсолютних величин в економічних дослідженнях важливе місце посідають відносні величини.

Відносні величини - це показники, які відображають кількісні співвідношення між явищами і процесами.

Відносну величину отримують як частку від ділення двох абсолютно різнойменних або однойменних величин, взятих за різний період або з різних територій.

В економічних дослідженнях використовуються такі види відносних величин:

- відносні величини планового завдання, виконання плану, співвідношення фактичних даних за звітний і попередній періоди.

Введемо такі умовні позначення:

X_0 - значення показника у попередньому періоді;

$X_{пл}$ - значення показника у поточному періоді за планом (контрактом, замовленням, договором);

X_1 - фактичне (звітне) значення показника за поточний період.

Тоді за відповідними формулами розраховується: планове завдання

$$K_1 = \frac{X_{пл}}{X_0} \cdot 100;$$

виконання плану (зобов'язань)

$$K_2 = \frac{X_1}{X_{пл}} \cdot 100;$$

співвідношення показників за звітний і попередній період

$$K_3 = \frac{X_1}{X_0} \cdot 100.$$

Між зазначеними вище показниками існує така залежність:

$$K_3 = (K_1 \cdot K_2) : 100.$$

- відносні величини просторового порівняння - одержують в результаті порівняння однойменних показників, що відносяться до різних об'єктів, взятих за один і той же період (наприклад, порівняння продуктивності праці двох підприємств або двох країн).

- відносні величини динаміки - найбільш поширені відносні величини, які одержують шляхом порівняння абсолютних або середніх величин, взятих за різні періоди. Розрізняють базисні і ланцюгові відносні величини. Перші отримують шляхом порівняння рівня показника за будь-який період з рівнем показника за базисний період; другі - шляхом порівняння рівня показника за певний період з рівнем цього ж показника за попередній період. Детальніше зазначені відносні показники будуть розглядатися як окремий прийом аналізу;

- відносні величини структури - це відношення частин до цілого, або частка (питома вага)

частин в обсязі явищ $\left(\frac{x_i}{\sum x_i} \cdot 100 \right)$. Наприклад, структура основних фондів, яка характеризує частку вартості кожної групи основних фондів у їх загальній вартості; - відносні величини

координатії - це відношення однієї частини цілого до іншої частини $\left(\frac{X_i}{X_j} \right)$. Наприклад, співвідношення вартості машин і обладнання та транспортних засобів;

• відносні величини інтенсивності - характеризують ступінь поширення чи розвитку явища у певному середовищі. Наприклад, коефіцієнт плинності робочої сили.

Важливим питанням, що виникає при розрахунках відносних величин, є правильний вибір бази порівняння (знаменника відносної величини при порівнянні однойменних показників). База повинна бути типовою, а не специфічною, випадковою.

Економічний зміст має різницю між чисельником і знаменником однойменних величин - це збільшення (зменшення) рівня показника у звітному періоді в порівнянні з базисним (або планом, зобов'язанням).

При просторовому порівнянні різниця між чисельником і знаменником показує, наскільки значення досліджуваного показника на одному об'єкті більше (менше) значення того ж показника, взятого на іншому об'єкті

Середні величини - використовуються для узагальнення кількісних характеристик якісно однорідних явищ і процесів (наприклад, середня ціна, середня заробітна плата тощо). За допомогою середніх можна здійснити порівняльний аналіз кількох сукупностей, дати характеристику закономірності розвитку соціально-економічних явищ і процесів.

Середній показник, як і будь-яке інше поняття, являє собою наукову абстракцію, якій нарівні з позитивним, що характеризує кожну абстракцію, притаманні і недоліки: в ній нівелюються індивідуальні відмінності досліджуваних явищ. На практиці це може призвести до того, що при некритичному використанні середніх за високими показниками не помічають незадовільні результати. Тому, якщо навіть сукупність є більш-менш однорідною, загальні результати рекомендується доповнювати груповими середніми (наприклад, середню заробітну плату по підприємству слід доповнювати розрахунками середньої заробітної плати по окремих підрозділах або окремих категоріях працівників).

Залежно від характеру досліджуваних явищ і процесів в економічному аналізі використовуються різні середні величини. У табл. 2.1 наведені середні, які найчастіше використовуються в економічних дослідженнях.

Таблиця 2.1

Види середніх величин та формул для їх розрахунку

Види середніх	Розрахункові формули	
	прості середні (незгруповані дані)	зважені середні (згруповані дані)
Арифметична	$\bar{x} = \frac{\sum x}{n} = \frac{x_1 + x_2 + \dots + x_n}{n}$	$\bar{x} = \frac{\sum xf}{\sum f} = \frac{x_1 f_1 + x_2 f_2 + \dots + x_n f_n}{f_1 + f_2 + \dots + f_n}$
Гармонічна	$\bar{x} = \frac{n}{\sum \frac{1}{x}} = \frac{1+1+\dots+1}{\frac{1}{x_1} + \frac{1}{x_2} + \dots + \frac{1}{x_n}}$	$\bar{x} = \frac{\sum W}{\sum \frac{W}{x}} = \frac{W_1 + W_2 + \dots + W_n}{\frac{W_1}{x_1} + \frac{W_2}{x_2} + \dots + \frac{W_n}{x_n}}$
Квадратична	$\bar{x} = \sqrt{\frac{\sum x^2}{n}} = \sqrt{\frac{x_1^2 + x_2^2 + \dots + x_n^2}{n}}$	$\bar{x} = \sqrt{\frac{\sum x^2 f}{\sum f}} = \sqrt{\frac{x_1^2 f_1 + x_2^2 f_2 + \dots + x_n^2 f_n}{f_1 + f_2 + \dots + f_n}}$
Геометрична	$\bar{x} = \sqrt[n]{x_1 \cdot x_2 \cdot \dots \cdot x_n}$	$\bar{x} = \sqrt[n]{x_1^{f_1} \cdot x_2^{f_2} \cdot \dots \cdot x_n^{f_n}}$

Наведені у табл. 2.1 формули для розрахунків середніх стосуються просторових даних.

Для динамічних рядів середня для інтервального ряду розраховується за формулою простої арифметичної.

Для повного моментного динамічного ряду середній рівень розраховується за такою формулою:

$$\bar{x} = \frac{\frac{x_1}{2} + x_2 + x_3 + \dots + \frac{x_n}{2}}{n-1}$$

Розраховуючи середні, варто мати на увазі, що вони дають узагальнюючу характеристику явищ і процесів лише за одною ознакою. Кожне ж явище характеризується значною кількістю ознак. Тому з метою дослідження суспільних явищ рекомендується обчислювати не одну ізольовану середню, а систему середніх, що дозволяє оцінити явище з різних сторін, комплексно.

Динамічні ряди - це послідовність упорядкованих показників, які характеризують зміну явищ і процесів у часі. Аналіз динамічних рядів дозволяє за допомогою системи показників виявити і оцінити тенденції та закономірності зміни явищ і процесів. За допомогою динамічних рядів досліджується інтенсивність змін показників, що аналізуються.

Для аналізу динамічних рядів використовується система аналітичних характеристик, яка наведена у табл. 2.2.

Наведені в таблиці 2.2 формули для розрахунків коефіцієнта (темпу) зростання за весь період і середнього коефіцієнта (темпу) зростання можуть бути використані лише для абсолютних величин динамічного ряду. Якщо ж такі дані відсутні, а у розпорядженні аналітика є ланцюгові темпи зростання (приросту), то слід дотримуватися такого правила: добуток ланцюгових коефіцієнтів зростання дорівнює коефіцієнту зростання за весь період, тобто:

$$K_{p_n} = \frac{y_n}{y_0} = K'_{p_1} \cdot K'_{p_2} \cdot \dots \cdot K'_{p_n} = \prod \frac{y_i}{y_{i-1}}$$

а середній коефіцієнт зростання в такому випадку визначається за формулою

$$\bar{K}_p = \sqrt[n]{\prod \frac{y_i}{y_{i-1}}}$$

Таблиця 2.2

Аналітичні характеристики рядів динаміки та формули для їх обчислення

Аналітичні характеристики рядів динаміки	Розрахункові формули
Абсолютний приріст: ланцюговий	$\Delta y' = y_i - y_{i-1}$
базисний	$\Delta y = y_i - y_0$
середній	$\Delta \bar{y} = (y_n - y_0) : (n - 1)$
Коефіцієнт зростання: ланцюговий	$K'_p = y_i : y_{i-1}$
базисний	$K_p = y_i : y_0$
за весь період	$K_{p_n} = y_n : y_0$
середній	$\bar{K}_p = \sqrt[n]{y_n : y_0}$
Темп зростання	$T'_p = K'_p \cdot 100; T_p = K_p \cdot 100;$ $T_{p_n} = K_{p_n} \cdot 100; \bar{T}_p = \bar{K}_p \cdot 100$
Темп приросту	$T'_{np} = T'_p - 100; T_{np} = T_p - 100;$ $T_{np_n} = T_{p_n} - 100; \bar{T}_{np} = \bar{T}_p - 100$
Абсолютний розмір 1% приросту: ланцюговий	$\Delta y_{1\%} = \frac{y_i - y_{i-1}}{y_{i-1}} = \frac{y_i - y_{i-1}}{y_{i-1} \cdot 100} \cdot 100$
середній за весь період	$\Delta \bar{y}_{1\%} = \Delta \bar{y} : \bar{T}_{np}$
Коефіцієнт випередження (відставання)	$K = \left(\frac{y_i}{y_{i-1}} \right) : \left(\frac{x_i}{x_{i-1}} \right)$

Варто пам'ятати, що достовірні висновки можна отримати лише тоді, коли дотримуються правил формування динамічних рядів, зокрема:

- порівнянність рівнів ряду;
- включення в ряди динаміки однорідних показників;
- обґрунтований вибір тривалості періоду дослідження;
- неперервність динамічного ряду, тобто відсутність показників за окремі періоди.

Деталізація показників. Економічний аналіз явищ і процесів, зазвичай, починається з вивчення загальних показників. Однак загального уявлення про тенденції в змінах синтетичного показника, зазвичай, недостатньо. По-перше, вивчення загальних показників не розкриває характер і величину впливу всіх факторів на динаміку цих показників; по-друге, у загальних показниках нерідко діють протилежні тенденції, які взаємно погашаються і тим самим перевертають загальну картину змін.

Тому виникає необхідність іти від загальних показників до часткових. Такий прийом отримав назву деталізація.

Він проводиться по кількох основних напрямках: за утворюючими факторами, за якісними ознаками, по підрозділах, за часом.

Деталізація за утворюючими факторами означає послідовний перехід від комплексних факторів до первинних елементів.

Деталізація показників по підрозділах означає розподіл загального показника по місцях здійснення відповідних операцій. Наприклад, розподіл фонду заробітної плати по цехах, ділянках, відділах, бригадах тощо.

Деталізація за якісними ознаками використовується за якісної неоднорідності синтетичного показника, що аналізується.

Наприклад, розподіл фонду оплати праці на окремі види оплати.

Деталізація показників по періодах являє собою розподіл аналітичного показника по календарних періодах. Наприклад, обсяг виробництва або реалізації продукції може бути розподілений по днях, п'ятиденках, декадах або інших періодах.

У практиці економічного аналізу нарівні з використанням кожного із названих напрямків деталізації можуть використовуватися і їх комбінації. Наприклад, при аналізі фонду заробітної плати можна одночасно проводити деталізацію по підрозділах, категоріях працівників і періодах.

Перерахунок показників - один із найважливіших прийомів аналітичної обробки первинних даних. Цей прийом особливо необхідний у процесі порівняння показників. Так, для оцінки динаміки вартісні показники повинні оцінюватися у порівнянних цінах.

Якщо необхідно оцінити ступінь виконання плану з собівартості продукції, то слід планові витрати скорегувати на фактичний випуск продукції. Планова собівартість продукції корегується на зміну цін на матеріали, паливо тощо, яка сталася у звітному періоді. Такого роду перерахунки повинні проводитися у всіх випадках, коли необхідно зіставити економічні показники.

Елімінування - логічний прийом, який широко використовується у факторному аналізі.

Відомо, що зміна результативного показника залежить від зміни значної кількості факторів. Суть елімінування полягає у тому, що якщо оцінюється вплив певного фактора на зміну результативного показника, решта факторів, що утворюють разом з досліджуваним факторну систему, залишаються незмінними.

В економічному аналізі елімінування застосовується у таких прийомах:

- ланцюгові підстановки;
- абсолютні різниці;
- відносні різниці;
- індексний спосіб.

Суть способу ланцюгових підстановок полягає в послідовній, почерговій заміні у факторній функціональній моделі, яка описує базисний рівень досліджуваного показника, базисних параметрів на звітні; в обчисленні умовних результативних показників та їх порівняння для визначення впливу кожного окремого фактора

При послідовній почерговій заміні базисних параметрів на звітні слід дотримуватися такого привила: в першу чергу підлягають заміні кількісні параметри, далі структурні, в останню чергу якісні.

Якщо у факторній системі міститься кілька кількісних, структурних або якісних факторів, послідовність заміни залежить від оцінки того, які з них є основними, а які похідними; які первинні, а які - вторинні.

Різниця між кожним наступним та попереднім розрахунковим показником і виражатиме елімінавання впливу всіх інших факторів, крім заміненого (досліджуваного).

До кількісних факторів відносять обсяг продукції, чисельність працюючих, вартість основних фондів тощо; до структурних - вагу окремих показників; до якісних належать показники, які характеризують ступінь досягнення певних результатів, або показники, які розраховані відносно одиниці (ціна, продуктивність праці, собівартість одиниці продукції, фондівіддача, матеріалоємність, рентабельність, урожайність з одиниці площі тощо).

Водночас слід звернути увагу на те, що при проведенні факторного аналізу деякі показники в одних випадках приймаються як якісні, а в інших випадках - як кількісні. Так, при проведенні факторного аналізу рентабельності виробництва прибуток вважається якісним фактором, а рентабельності витрат - кількісним.

Розглянемо методику проведення факторного аналізу рентабельності виробництва за методом ланцюгових підстановок.

$$R = \frac{\Pi}{O\bar{\Phi} + O\bar{З}} \cdot 100,$$

де R - рентабельність виробництва;

Π - прибуток (фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування);

$O\bar{\Phi}$ - середньорічна вартість основних фондів,

$O\bar{З}$ - середні залишки оборотних фондів.

Значення показника, що аналізується, у базисному періоді:

$$R_0 = \frac{\Pi_0}{O\bar{\Phi}_0 + O\bar{З}_0} \cdot 100.$$

Проводимо послідовну заміну значень показників базисного періоду на звітні значення. При цьому середньорічна вартість основних фондів і середні залишки оборотних фондів - кількісні показники; прибуток - якісний показник.

Почергово замінюємо середньорічну вартість основних фондів, середні залишки оборотних фондів, прибуток:

I крок

$$R_{(O\bar{\Phi})} = \frac{\Pi_0}{O\bar{\Phi}_1 + O\bar{З}_0} \cdot 100;$$

II крок

$$R_{(O\bar{З})} = \frac{\Pi_0}{O\bar{\Phi}_1 + O\bar{З}_1} \cdot 100;$$

III крок - це по суті фактичне значення досліджуваного показника

$$R_{(II)} = \frac{\Pi_1}{O\bar{\Phi}_1 + O\bar{З}_1} \cdot 100.$$

Рентабельність виробництва у звітному періоді порівняно з базисним у цілому змінилась на:

$$\Delta R = R_1 - R_0,$$

в тому числі під впливом змін:

- середньовічної вартості основних виробничих фондів $\Delta R_{O\bar{\Phi}} = R_{O\bar{\Phi}} - R_0$;

- середніх залишків оборотних фондів $\Delta R_{O\bar{З}} = R_{O\bar{З}} - R_{O\bar{\Phi}}$;

- прибутку $\Delta R_{II} = R_1 - R_{O\bar{З}}$;

Результати розрахунків перевіряються рівністю $\Delta R = \Delta R_{0\bar{\phi}} + \Delta R_{0\bar{\omega}} + \Delta R_{\Pi}$.

Частковим випадком ланцюгових підстановок є спосіб абсолютних різниць. Цей спосіб особливо зручний, коли факторна система являє собою залежність результативного показника від добутку показників (факторів) $y = a \cdot b \cdot c \cdot d$.

Факторний аналіз проводиться у такій послідовності. Спочатку послідовно розраховується значення результативного показника за базисний і звітний періоди

$$y_0 = a_0 \cdot b_0 \cdot c_0 \cdot d_0;$$

$$y_1 = a_1 \cdot b_1 \cdot c_1 \cdot d_1.$$

Загальне відхилення результативного показника у звітному періоді порівняно з базисним дорівнює: $\Delta y = y_1 - y_0$,

в тому числі під впливом змін окремих факторів:

$$\Delta y_a = (a_1 - a_0) \cdot b_0 \cdot c_0 \cdot d_0;$$

$$\Delta y_b = a_1 (b_1 - b_0) \cdot c_0 \cdot d_0;$$

$$\Delta y_c = a_1 \cdot b_1 (c_1 - c_0) \cdot d_0;$$

$$\Delta y_d = a_1 \cdot b_1 \cdot c_1 \cdot (d_1 - d_0).$$

Наостанок проводиться балансова перевірка результатів розрахунків:

$$\Delta y = \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c + \Delta y_d.$$

Якщо факторна система включає тільки два фактори, тобто $y = a \cdot b$, то факторний аналіз проводиться таким чином: послідовно розраховується різниця між значеннями кожного досліджуваного фактора за звітний і базисний періоди та одержана різниця перемножується на інший фактор, причому інший фактор береться за базисний період, якщо досліджуваний фактор кількісний, і за звітний період, якщо він якісний.

Якщо вважати, що a -кількісний фактор, а b -якісний фактор, то факторний аналіз проводиться за такою схемою:

$$\Delta y = y_1 - y_0;$$

$$\Delta y_a = (a_1 - a_0) \cdot b_0;$$

$$\Delta y_b = (b_1 - b_0) \cdot a_1;$$

$$\Delta y = \Delta y_a + \Delta y_b.$$

Наступний спосіб із цього класу є спосіб відносних різниць. Використання цього способу передбачає завчасне визначення темпу приросту окремих факторів: Tnp_a ; Tnp_b ; Tnp_c ; Tnp_d .

Послідовність проведення аналізу за цим способом аналогічна способу абсолютних різниць.

Вплив змін кожного фактора на зміну результативного показника визначається таким чином:

$$\Delta y_a = \frac{y_{на} \cdot Tnp_a}{100};$$

$$\Delta y_b = \frac{(y_{на} + \Delta y_a) \cdot Tnp_b}{100};$$

$$\Delta y_c = \frac{(y_{на} + \Delta y_a + \Delta y_b) \cdot Tnp_c}{100}; \quad \Delta y_d = \frac{(y_{на} + \Delta y_a + \Delta y_b + \Delta y_c) \cdot Tnp_d}{100}.$$

Використання індексного способу для проведення факторного аналізу базується на таких положеннях:

- індекс результативного показника дорівнює добутку індексів показників-факторів;
- різниця між чисельником і знаменником індексу відображає абсолютну зміну показника у звітному періоді порівняно з базисним (планом);
- зміна результативного показника дорівнює сумі змін показників-факторів.

Відносно товарообігу зазначені положення відображаються відповідно таким чином:

$$I_{pq} = I_q I_p; \quad I_{pq} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}; \quad I_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}; \quad I_p = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_1 p_0};$$

$$\Delta q p = \sum q_1 p_1 - \sum q_0 p_0; \quad \Delta q = \sum q_1 p_0 - \sum q_0 p_0; \quad \Delta p = \sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0;$$

$$\Delta q p = \Delta q + \Delta p = (\sum q_1 p_0 - \sum q_0 p_0) + (\sum q_1 p_1 - \sum q_1 p_0) = \sum q_1 p_1 - \sum q_0 p_0.$$

Крім наведених способів проведення факторного аналізу в економічних дослідженнях застосовуються також інші, зокрема, прийом пропорційного ділення, інтегральний спосіб, які на практиці використовуються значно рідше порівняно з переліченими вище.

Прийоми графічного і табличного відображення даних - дають можливість подати результати дослідження у наочному зображенні і зручному вигляді для читання й аналізу. Наявність ПЕОМ значно розширюють можливості їх використання.

Економіко-математичні методи - важливий напрям удосконалення економічного аналізу, особливо в частині виявлення і оцінки резервів виробництва, вибору оптимальних планових рішень. Із сукупності методів особливо варто виділити виробничі функції, лінійне програмування, вибірковий метод, теорію ігор та ін.

Серед названих методів варто звернути увагу на виробничі функції, які є продуктом розвитку методів кореляції та регресії.

Виробничі функції особливо корисні для проведення факторного аналізу, оцінка ступеня взаємозаміщення ресурсів, побудови прогнозів, які є інформаційною базою для стратегічного аналізу.

Евристичні методи - використовуються насамперед для вибору напрямів розвитку об'єктів, відбору і оцінки оптимального значення факторів, параметрів, характеристик. До цих методів відносять методи експертної оцінки, зокрема метод Дельфі, методи генерування ідей (мозкова атака, морфологічний аналіз, синектика).

Грабовецький Б. Є. Економічний аналіз : навч. посіб. - К. : Центр навч. л-ри, 2009. - 256 с.

О.Ю.Оболенський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

На сучасному трансформаційному етапі розвитку держави наукове пізнання, роль науки в соціально-економічних перетвореннях стали предметом дискусій та пошуку, кінцевою метою яких є визначення загальних закономірностей її функціонування та розвитку. З-поміж цих дискусій одне із чільних місць посідають дискусії щодо вдосконалення методології наукового пізнання.

Розробка методологічної проблематики в широкому сенсі спрямована насамперед на ефективне та швидке досягнення наукового та практичного результатів. Концептуально-методологічний каркас, що успішно обслуговував науку протягом останніх десятиліть, у багатьох випадках неадекватний сучасним завданням. Актуальності набувають методологічні напрями новітнього розвитку наукового пізнання.

Найближче майбутнє науки не може визначатися екстенсивним зростанням як самої науки, так і її методологічного забезпечення. Але разом із тим у сукупності проблем, що очікують свого наукового вирішення та найбільше хвилюють сучасне суспільство, все вагомніше місце посідають проблеми міждисциплінарного характеру, з різних наукових галузей, що не можуть бути вирішені шляхом екстенсивного розвитку знання, спираючись на існуючі форми, методи та принципи пізнавальної діяльності. Саме ці проблеми викликають необхідність методологіч-

ного оновлення науки. А воно не може обмежитися рамковими умовами окремих завдань, воно неминуче захоплює й захоплюватиме все наукове мислення, самі засади, на яких ґрунтується технологія наукової діяльності.

Методологічна діяльність науковців спрямована не на конкретні об'єкти живого чи неживого походження, а на організацію розумової діяльності. Так, Г.П.Щедровицький протиставив методологічну роботу конкретно-науковій та філософській діяльності за ознаками, що подані нижче.

По-перше. Методологічна робота включає критику, проблематизацію, схематизацію, програмування, конструювання, проектування, онтологічний аналіз (тобто аналіз реально існуючих об'єктів, явищ і процесів), нормування. Її призначення полягає в обслуговуванні всього “універсуму” людської діяльності проектами та приписами, методами діяльності, що перевіряється на спроможність реалізації та отримання практичних результатів. Зміст методологічної роботи не стільки в пізнанні конкретного об'єкта, скільки у виробленні науково обґрунтованої методики дослідження, проектування, прогнозування, синтезу.

По-друге. Методологія відрізняється від методики тим, що максимально насичена науковими та практичними знаннями, включає рафіноване дослідження як чітко обмежену складову, що підлягає унормуванню.

По-третє. Методологія розширює науковий підхід, створюючи складні композиції знань з будь-яких наукових галузей та знань різного типу, підтримуючи спрямування як на розподіл наукових галузей та типів знань і відповідних ним типів мислення, так і на їх інтеграцію та консолідацію. Методологія призначена створювати, інтегрувати та використовувати знання про знання.

По-четверте. Методологія поєднує знання про діяльність і мислення зі знаннями про об'єкти діяльності та мислення. У способах поєднання міститься найважливіша особливість методології, що визначає логіку рефлексії, тобто логіку роздумів, аналізу та передбачення ситуації індивідом-дослідником.

По-п'яте. Методологія враховує різноманітність і множинність позицій дослідника відносно об'єкта дослідження чи створення. Такий підхід дає змогу врахувати різні уявлення з різних позицій щодо даного об'єкта, і тільки після цього виникає можливість поставити запитання про реконструкцію чи утворення об'єкта, не забуваючи, що онтологічне уявлення є істинним лише з історично обмеженого погляду. При цьому критерій об'єктивності, як правило, змінюється залежно від змін як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, у тому числі часових.

По-шосте. Об'єднання знань відбувається не за схемами об'єкта, а за схемами самої діяльності. При цьому інтегруються ключові позиції, на підставі яких фахівці, працюючи в єдиній кооперації та над єдиним об'єктом, будують свої уявлення про об'єкт, що змінюється чи утворюється.

Методологічна діяльність визначає ставлення до попередньої та нової діяльності і містить дослідження, описання динаміки змін норм, методичну діяльність. Остання або здійснюється на підставі фіксованих норм, або передбачає проектування нових засобів, або містить проектування діяльності.

Використання наведених аспектів методології, що спрямовані на реформування існуючих та створення нових об'єктів, суттєво сприяє підвищенню спроможності науки вирішувати складні завдання трансформаційного періоду розвитку суспільства.

Отже, методологія державної служби як науки є, по суті, певним способом організації дослідження на основі використання конкретно визначеного арсеналу державотворчого процесу.

Методика й методологія досліджень визначаються, з одного боку, складністю об'єкта і предмета дослідження (державної служби та її компонентів), з іншого - міждисциплінарним характером самої науки.

З огляду на складність предмета та об'єкта державної служби, “родинних” зв'язків науки із суміжними суспільними дисциплінами (теорією соціального управління, теорією держави та права, наукою адміністративного права, теорією соціальної інформації, політологією, філософією, соціологією, психологією, економікою, географією, історією, етнографією, екологією,

антропологією, демографією та ін.) логічним виглядає висновок щодо використання державною службою майже всіх методів з широкого арсеналу суспільних наук.

У науковій літературі вирізняються три рівні методологічних знань щодо пізнання управлінських об'єктів (див. рисунок).

Методологічний арсенал досліджень у сфері державного управління

Найвищий рівень - це система філософських знань, що є теоретичною базою і методологічним орієнтиром для всіх суспільних наук, зокрема для державно-управлінських досліджень. Це - рівень загальнометодологічних основ даних досліджень. Сюди можна віднести також методи кібернетики та загальної теорії систем.

Другий рівень, який можна умовно назвати "управлінським", являє собою систему конкретних управлінських наук. Вони мають велике значення у вивченні проблем державного управління з позицій кожної науки. Ці знання визначаються як окрема методологічна основа досліджень (третій рівень).

Четвертий рівень методологічних знань можна охарактеризувати як спеціально-методологічну основу державно-управлінських досліджень. Сюди віднесено низку суміжних наукових дисциплін, зокрема загальну теорію соціального управління, теорію держави та права, науки адміністративного права, теорії соціальної інформації тощо.

Складовими методологічної бази дослідження стали об'єктивність та історизм, ціннісний і структурно-системний підходи, поєднання підходів критичного та раціонального, конструктивного, порівняльно-ретроспективного, історичного і логічного.

Важливе місце у дослідженні посідає системний підхід, якого потребує комплексний розгляд аналізованого феномена. Системний підхід в українській юридичній науці почав застосовуватися ще в 60-х рр. XX ст. і одержав розвиток уже сьогодні.

Методологія системного дослідження і побудова реальних об'єктів ґрунтуються на використанні теоретичних конструкцій, що називаються моделями систем. Теорія систем в її сучасному розумінні означає багаторівневу понятійну систему, що включає різноманітні моделі си-

стем, яким надається різна форма - від описової до формальної. Важливим методологічним аспектом теорії систем є поняття “цілеспрямованої системи”. На основі поняття моделі цілеспрямованої системи будується низка інших моделей, а саме моделі систем, що самоорганізуються.

Для дослідження проблем державної служби важливим елементом загальнометодичних основ є засоби системного аналізу, тому що система державної служби власне і є цілеспрямованою системою на досягнення певних економічних, соціальних та інших цілей. Користуючись прийнятою в теорії класифікацією систем, можна віднести державну службу до реальних, відкритих, динамічних, складних, великих, цілеспрямованих систем. Складність системи державної служби пояснюється наявністю великої кількості елементів, які, з одного боку, перебувають у взаємозв'язку, утворюючи єдину цілісну структуру, а з іншого - мають неоднорідну природу, специфічні властивості, що дає право розглядати їх як самостійні структури. Цілісність системи розглядається з урахуванням того, що зміни в одному з елементів або в одній із підсистем приводять до змін в інших. Розвиток таких систем передусім пов'язується зі структурними змінами в системі і зовнішньому середовищі. Велика кількість складних та неоднорідних за своєю природою елементів системи державної служби, а також безліч зв'язків, які виникають між ними, роблять структуру державної служби складною, такою, що погано піддається формалізації.

Елементи системи державної служби визначаються властивостями та характеристиками, що впливають на такі параметри її функціонування, як швидкодія, гнучкість, точність реагування та зміни в зовнішньому середовищі.

У системі державної служби можна виокремити такі структури, як організаційна, інформаційна, комунікативна, цільова, мотиваційна тощо.

Але слід підкреслити, що однак досі існують різні погляди стосовно змісту і сфери застосування системного аналізу. Так, Є.П.Голубков дає визначення системного аналізу як “... сукупність наукових методів і практичних прийомів розв'язання різноманітних проблем, що виникають в цілеспрямованій діяльності”.

Є.Г.Юдін виділяє ще один дуже важливий аспект системного аналізу - комплексність проблем, які вирішуються у межах системного аналізу: “під системним аналізом розуміється в даний час методологія розв'язання великих комплексних проблем у сфері управління”.

Серед учених немає єдиної думки щодо комплексного підходу до наукових досліджень. Одні автори стверджують, що наука завжди була комплексною і що комплексність іманентно притаманна науці. Інші вважають, що комплексність - якісно нова властивість саме сучасної науки. Треті ототожнюють комплексність із термінами “системність”, “інтегративність”, “синтетичність” тощо.

Не вдаючись до полеміки з дослідниками питань комплексності в науці, зупинимося на тому, що під комплексним вивченням розуміються три аспекти цього виразу. По-перше, всебічне вивчення одного об'єкта, багатьох його якостей, сукупності взаємопов'язаних питань. По-друге, один об'єкт або навіть одна його властивість визначається за допомогою різних методів. І нарешті, по-третє, одне питання вивчається з позицій різних наук. Це так званий міждисциплінарний підхід.

Загальновідомо, як важко синтезувати знання стосовно одного і того самого об'єкта, одержані з різних дисциплін, а тим більше на основі розрізнених знань, створити концепцію, що дає всебічну характеристику об'єкта (явища). Потрібно мати на увазі, що однією з властивостей системи є те, що ціле не є звичайною сукупністю частин (йдеться про ємерджентність системи).

Комплексний підхід до вивчення об'єкта породжує немало складних методологічних питань. Одним із важливіших є співвідношення логіки спеціального і логіки комплексного дослідження.

Використовуючи системний або комплексний підходи до дослідження проблем державної служби, необхідно обов'язково створювати спеціальний понятійний апарат, щоб забезпечити перехід від загальних методологічних принципів до конкретних проблем відповідної галузі знань. У свою чергу, системне дослідження суспільства неможливе без застосування синергетичних підходів, які в останні роки ХХ ст. сприяли кардинальному перегляду існуючих уявлень про соціально-політичні процеси. Синергетичне бачення виходить з нелінійності, багатофак-

торності процесів, що відбуваються в суспільстві, принципової нестабільності будь-яких соціальних систем.

Стратегічним завданням для реформи державної служби є створення незалежної професійної державної служби для ефективної розробки економічної та соціальної політики й надання державних послуг. Це вимагає розробки і реалізації нових уявлень про сучасну державну службу.

Для вдосконалення державної служби важливим є розуміння необхідності врахування об'єктивних законів суспільного розвитку, глибоких теоретичних узагальнень, особливостей і тенденцій розвитку суспільного життя. При цьому потрібно пам'ятати, що важливим є не тільки досягнення мети, а й шляхи та засоби її досягнення, соціальні наслідки.

Метод - це спосіб, підхід, інструмент, яким користується певна наука для дослідження закономірностей і категорій, що становлять її предмет. Які ж методи використовує державна служба? Їх можна поділити на три групи.

Перша група - загальнофілософські методи. Насамперед це соціологічний метод, який передбачає з'ясування впливу на державну службу суспільних відносин, соціальної структури, ідеології та культури.

Нормативний, або нормативно-ціннісний, метод орієнтує на розробку ідеалу державної служби, в основі якого - загальне благо, справедливість, повага людської гідності, а також визначає шляхи його практичного втілення.

Функціональний метод передбачає аналіз різних взаємозв'язків між явищами в реальній дійсності. Наприклад, аналіз взаємозв'язків між рівнем економічного розвитку, політичним устроєм та державною службою тощо.

Системний метод розглядає державну службу як цілісну, складноорганізовану систему, як саморегульований механізм.

Інституціональний метод орієнтує на вивчення інститутів (держави, урядових установ), за допомогою яких здійснюється діяльність державної служби.

Психологічний метод у центр дослідження ставить не людину як представника роду, а конкретного індивіда та орієнтує на вивчення суб'єктивних механізмів, психологічних мотивацій поведінки. Одне з центральних місць у психологічному методі посідає психоаналіз, основи якого розробив З.Фрейд. Значну увагу він приділяв підсвідомим психологічним процесам. Психоаналіз виходить з того, що гострі афективні переживання людини не зникають із психіки, а витісняються у сферу підсвідомості й продовжують активно впливати на поведінку, зокрема при авторитарному типі особистості, яка прагне за допомогою влади подолати відчуття власної неповноцінності.

Критично-діалектичний метод орієнтує на критичний аналіз державної служби, вияв суперечностей як джерела її саморуху.

У сучасній науці широко використовується порівняльний метод, який передбачає зіставлення однотипних явищ з метою виявлення їх загальних рис і специфіки, винайдення найбільш ефективних форм організації чи оптимальних шляхів вирішення завдання.

Історичний метод вимагає вивчення явищ у їх послідовному часовому розвитку, виявлення зв'язку минулого, сучасного та майбутнього.

Аналіз пізнавальних засобів державної служби не вичерпується загальнофілософськими методами дослідження об'єктів і має ще дві групи методів.

Другу групу методів часто називають загальнонауковими, бо вони належать не лише до державної служби, а й до науки в цілому. Це - аналіз і синтез; індукція і дедукція; моделювання; теорія ігор; математичні, кібернетичні, прогностичні методи.

Третя група - методи емпіричних досліджень, тобто використання статистики, насамперед електоральної; аналіз документів; анкетування; реальні спостереження тих чи інших подій тощо.

На сучасному етапі державна служба твердо стала на шлях синергетики, об'єднання методологічних підходів, одночасного використання різних методів досліджень.

МЕТОДОЛОГІЯ У МОВОЗНАВСТВІ

МЕТОДОЛОГІЯ У МОВОЗНАВСТВІ - 1) система вихідних принципів і спец. методів дослідження мови; 2) вчення про принципи дослід. діяльності в науці про мову. М. у м. визначає загальну орієнтацію і характер лінгвістичного дослідження і значною мірою зумовлює його наук. результати. У мовознавстві, як і в ін. галузях науки, методологія виконує чотири гол. функції: визначення і побудова предмета дослідження з формулюванням загального вихідного розуміння його суті й відмежування його від предметів суміжних наук; визначення мети кожного окр. дослідження у співвіднесенні з метою вивчення предмета в цілому; розроблення методів і прийомів дослідження мови і настанов щодо їх практичного застосування; оцінка ступеня відповідності результатів дослідження поставленим перед ним цілям.

У М. виділяють два або три рівні: загальнофілософську методологію, яка поширюється на всі науки; загальнонаукову методологію, яка стосується методів і принципів, актуальних для окремих наук, що охоплюють і мовознавство (іноді цей рівень приєднується до першого і частково третього); спеціально-лінгвістичну методологію, яка стосується методів і прийомів, специфічних для самого мовознавства.

Більшість проблем М. у м., як і в інших спеціальних науках, безпосередньо пов'язана з певним філос. підходом до об'єкта науки, до взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дослідження і до способу побудови наук. теорії. Тому методологічною основою мовознавства є філософія, а загальнофілософська М. у м. становить частину філософської проблематики мовознавства. У світовому мовознавстві існує значна різноманітність філософсько-методологічних напрямів, які неоднаково сприяють успішним дослідженням.

Визначальним для усієї М. у м. є підхід до розв'язання філос. проблеми взаємовідношення матеріального й ідеального. Особлива важливість цієї проблеми матеріаліст. філософії для мовознавства пояснюється тим, що мова є конкретним явищем, в якому сфери матеріального й ідеального переплітаються у найскладніший і найбільш безпосередній спосіб. Поряд з цим першорядне методологічне значення для мовознавства мають основні принципи, або закони діалектики. Діалектичний закон загального зв'язку явищ лежить в основі загальнонаукового принципу системності, що поширився на мовознавство, як і на ін. галузі науки. Згідно з цим методологічним принципом мову слід вивчати в усіх її істотних зв'язках з іншими явищами дійсності, насамперед, як суспільне явище, з іншими видами суспільної діяльності, з характером і структурою суспільства в цілому, з урахуванням міжмовної взаємодії, складного внутрішнього взаємозв'язку різних структурних рівнів і елементів мови, психологічної і фізіологічної сторін мовної діяльності, ролі її технізації.

Діалектичний закон руху як способу існування матерії і свідомості лежить в основі загальнонаук. принципу історизму, поєднання якого на узагальн.-теор. рівні з принципом системності є обов'язковою вимогою М. у м. Принцип історизму в мовознавстві передбачає розуміння мови як явища, що історично розвивається, починаючи з ранніх етапів її формування і кінчаючи ост. етапами або перспективами її дальшого розвитку. Одним із способів застосування принципу історизму в мовознавстві став *порівняльно-історичний метод*, який зумовив інтенсивний розвиток спец. напряму в світ. науці про мову - порівняльно-історичного мовознавства.

З принципом історизму в методол. відношенні безпосередньо пов'язаний діалектичний принцип єдності і боротьби протилежностей як внутр. джерела розвитку. Дотримання цього принципу відіграє провідну роль у розкритті і з'ясуванні безпосередніх причин істор. змін мови в конкр. випадках.

В основі методол. принципів, які визначають розуміння специфіки істор. розвитку мови, лежить і діалектичний закон переходу кількісних змін у якісні. Методол. цінність для мовознавства цього закону діалектики безпосередньо виявляється при його застосуванні до розуміння загальновідомого положення лінгв. теорії про поступовість істор. змін мови. Цей закон концентрує увагу дослідників на фактах множинності процесів і нерівномірності темпів мовного розвитку на різних рівнях і ділянках мовної системи.

До загальнонаук. принципів, що ґрунтуються на матеріаліст. діалектиці як теорії пізнання, примикає спосіб сходження від абстрактного до конкретного як метод дослідження, при якому наук.-пізнавальний процес веде від менш змістовного до більш змістовного, повнішого знання. Застосування методу сходження від абстрактного до конкретного повинно привести до такого конкр.-заг. поняття мови як одного з видів сусп. діяльності, в якому були б адекватно відображені закономірності конкр. процесів мовної діяльності в їхніх зв'язках з ін. сусп. явищами, у т. ч. у зв'язках між різними мовами і між різними системними рівнями даної мови. Важливу методол. роль у мовознавстві відіграють й ін. категорії діалектики. Особливо актуальним для мовознавства є діалектичне розуміння взаємовідношення категорій форми і змісту між собою та з ін. категоріями. Положення діалектики про визначальну роль змісту щодо форми, про більшу активність змісту в порівнянні з формою і про відставання форми від змісту в процесах розвитку явищ, про можливість певного впливу форми на зміст забезпечують правильне розуміння у лінгв. теорії складних взаємовідношень між мовним знаком і позначуваною ним ідеальною сутністю, які підводяться під категорії форми і змісту. Однак положення діалектики про визначальну роль змісту у відношенні до форми в застосуванні до розуміння співвідношень мовного знака і позначуваної ним ідеальної сутності з позицій філос. методології слід чітко відрізнити від проблеми співвідношення матерії і свідомості. Співвідношення категорій форми і змісту слід розглядати як часткове в рамках заг. співвідношення матеріального й ідеального; через це визначальний характер ідеального змісту, який виражається мовним знаком, у відношенні до матеріальної субстанції знака як форми цього змісту з точки зору методології не може трактуватися як вияв первинності ідеального і вторинності матеріального в природі мови. В осмисленні багатьох сторін і фактів мови істотною методол. роль відіграють такі категорії діалектики, як кількість і якість, особливо при розгляді мовного розвитку як переходу кількісних змін у якісні, категорії загального, часткового і окремого, які виявляються у співвідношеннях типу "фонема - алофон - конкретний індивідуальний звук мовлення (фон)", категорії сутності і явища, причини і наслідку, простору і часу та ін.

Поряд із загальнофілос. аспектом М. у м. і системою загальнонаук. принципів, яка його доповнює, виділяється спеціальнонаук. аспект М. у м., що охоплює систему застосовуваних у відповідній галузі науки (у даному разі в мовознавстві) спец. методів і прийомів дослідження, зумовлених конкр. специфікою досліджуваного об'єкта або його окр. сторін і складових частин. До власне спеціальнонаук. методів мовознавства можуть бути віднесені лише деякі способи вивчення окр. специф. сторін або компонентів мови - такі, як експериментально-фонетичний метод, *трансформаційний метод*, *дистрибутивний аналіз*, метод безпосередніх складників та деякі ін. При розгляді спеціальних наук. методів з позицій загальнофілос. методології центр. місце займають питання про відповідність кожного даного методу певним цілям дослідження і про відносну важливість для науки в цілому теор. результатів, одержуваних шляхом застосування даного методу. Наук. М. у м. виходить з того, що кожний спеціальнонаук. метод розрахований на дослідження певної сторони або складової частини реального об'єкта, тобто відповідає певній предметній галузі дослідження і тільки в поєднанні з ін. методами може привести до результатів, що мають загальнонаук. значення для розуміння цілого досліджуваного об'єкта. Всебічне пізнання конкр. об'єкта, в т. ч. мови, може бути забезпечене лише послідовним дотриманням принципів загальнофілос. методології, які поширюються також і на застосування спеціальнонаук. методів.

Лит.: Общее языкознание. Методы лингв. исследований. - М., 1973; Мельничук О. С. Аспекти методології лінгв. досліджень. "Мовознавство", 1986. - № 1; Соотношение частнонауч. методов и методологии в филол. науке. - М., 1986; Методол. проблеми языкознания. - К., 1988; Теория и методология языкознания. Методы исследования языка. - М., 1989.

Методологія у мовознавстві // Українська мова : енциклопедія. - К., 2000.

Навчальне видання

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Хрестоматія

Упорядники:

Загороднюк Сергій Васильович
Євмєшкіна Олена Леонідівна
Лещенко Василина Володимирівна

Відповідальний за випуск *В. А. Дон*

Коректор *С. М. Шиманська*
Технічний редактор *Ю. О. Куценко*

Підп. до друку 26.06.2014.
Формат 60 × 84/8. Обл.-вид. арк. 16,26. Ум.-друк. арк. 20,9.

Національна академія державного управління
при Президентові України.
03680, Київ, вул. Ежена Потье, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: vydav@academy.gov.ua

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003